



ОҢТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№4 (06)

**Шымкент
2015**

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ

БАС РЕДАКТОРЫ

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Айтбаев Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, **Балабеков О.С.** – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, **Надиров Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі, **Нұрлыбекова А.Б.** – п.ғ.д., профессор (бас редактордың орынбасары), **Амирғазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей), **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор, **Байғұтова А. М.** ф.ғ.к., **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор, **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор, **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор, **Исабек Б.К.** – тарих ғ.к., доцент, **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия), **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор, **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор, **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор, **Фризен В.** – филос.ғ.к. (Германия), **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор, – ф.ғ.к., **Үсенбаева С.С.** – ф.ғ.к., жауапты хатшы

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКЦИЯ

Байырбекова Л., Аблаев Н., Утенов Н.

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **6.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген.

Меншік иесі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі, 13
104-каб., тел. 87776633905;
87022993934; 87083581795
e-mail: yukgpi_khabarshy@mail.ru

ISBN 978-9965-862-35-9 © Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институты
Қазақстан Республикасы, 2015

Құрметті оқырман!

Ғылыми журналдың кезекті санындағы педагогикалық бағыттағы мақалаларда Қазақстанның ауыл мектептеріндегі шағын комплектілі мектептерге қатысты «Эстетикалық құндылықтар негізіндегі салауатты өмір салты – ұлттық тәрбиенің тірегі» жобасы жасалып, оның мақсаты мен міндеттері ұсынылған.

Ендігі бір мақалада оқушыларды жеке тұлға ретінде қалыптастыруда отансүйгіш сезімін ояту өзекті болып отырған қазіргі жағдайда ақпараттық технологияны оқу-тәрбие үдерісінде қолдану арқылы оқушылардың білім сапасының өсуі, оқуға қызығушылығын арттыру жолдары қарастырылады.

Бұдан кейінгі мақала болашақ мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетін қалыптастыруда рефлексивті шығармашылықпен айналысуды инновациялық технологиялардың мән-мазмұнын дұрыс түсіну мен оларды педагогикалық үдерісте тиімді қолданудың шарты ретінде қарастырады.

Ағылшын тілінің жас маманы ағылшын тілінде жазылған мақаласында жаңа ақпараттық технологиялардың тың әрі заманауи бағыттары бойынша сабақтан тыс уақыттарда блок арқылы қауымдастық мүшелерінің бір-біріне ой пікірлерін бөлісу түрлерін ұсынған. АҚШ-та 3 айлық курста онлайн режимінде тәжірибе алмасқан маман тиімді әдісті өз студенттеріне қолдану барысында хат жазу сауаттылығын дамыту мен студенттің тілдік кеңістігінің кеңейетініне көз жеткізеді. Сондай-ақ оқытушы өз студенттерінің комментарийлерін оқи отырып, олардың тілдік құзыреттілігін, осал тұстарын, жетістіктерін шынайы бағалауға мүмкіндік алатынын да баяндаған.

Жаратылыстану бағыты бойынша бірқатар дипломдық, ғылыми жобалардағы жұмыс барысында химия мамандығының 1,2,4-курс студенттерінен тұратын топ жергілікті өндіріс қалдықтарынан тұратын шикізат негізінде лабораториялық жағдайда полимер алды. Келесі мақалада осы полимер мен беттік-активті зат қатысында алынған жаңа композициялық материалдың коллоидты-химиялық қасиеттері зерттеліп, Германиядағы Макс Планк институты ғалымдарымен бірге инкапсуляциялық үдерісте қолданылу мүмкіндігі анықталуда.

Қырғызстаннан келген мақаланың авторлары дамудың қазіргі кезеңінде білім беру үшін көзделген іргелі оқу жоспарларында оқу уақыты қысқартылған соң, оқыту үдерісін оңтайландыру жолдарын табу қажеттігі айтылады. Оңтайландыру бойынша бір мезгілде жүзеге асыруға тиісті екі өлшемдер: оқыту үдерісінің тиімділігі мен сапасын, ұстаздар мен студенттердің уақыт шығынын оқыту үдерісінде өлшеуді ұсынып отыр.

Тағы бір зерттеу жұмысында өндірісте жасанды жолмен өсірілетін саңырауқұлақтардың егістік материалының (мицелий) сапасы мен өнімділігін

жоғарылату мақсатында, мицелий технологиясына процесті жылдамдату үшін дәндік дақылдардың тұқымында өсірілген мицелийге биологиялық коспаларды енгізу қажеттілігі айтылады.

Республикалық байқауларда студенттерге жетекшілік жасап, жүлделі орынға қол жеткізген жас ғалым зерттеп жүрген «Көне заманда тұрғызылған мегалиттер» тақырыбына қатысты соңғы кезде анықталған тың деректер мен көзқарастармен таныстырады.

Т.ғ.к., доцент, ҚР Тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының мүшесі М.Н.Алдаберген «Мәңгілік Ел» идеясының Қазақстан аумағындағы қалыптасуы мен даму тарихымен тұлғалануын зерттеу нысанына айналдырған ғылыми ізденісімен танысасыздар. Ғалым «Қазақ Елі – Мәңгілік Ел» атты тарих мамандығы студенттері мен отандық тарих мәселелеріне қызығушылық танытып жүрген ізденушілерге арналған оқу құралын дайындап, баспаға ұсынуда. Алдағы уақыттарда аталған пәннің оқу бағдарламасы жасалынып, элективті таңдау пәні ретінде оқу үдерісінде қолдану мақсаты қарастырылуда.

Тіл бағытында ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессоры Р.Сыздық қазақ өлеңі құрылымына Шәкәрімнің де өзгеріс енгізгенін көрсеткен және бұл әрекеттің үлгісін Абайдан алғанын айтқан. Абайдан кейінгі қазақ поэзиясында осы үлгі-өнегені жалғастырған ақындардың жан толғанысы қазақ қоғамының ұлттық намысын қалай оятпақ болғаны да журналдың осы нөмірінен оқисыздар.

Әйел-ана тілі және әйел-ана қарым-қатынасының этномәдени мәні қарастырылған мақала арқылы ана тілі мен ананың арасындағы рухани және киелі қызметтің байланысы үзіліп немесе әлсірегені қазіргі қазақ қоғамындағы ащы шындық екенін журналымыздың осы санынан табасыздар.

Ықшамдау құбылысы жалпы тіл жүйесіне тән заңдылық болғандықтан, лебіз сөйлеу үдерісінің нәтижесі ретінде мәтін түрінде көрінеді. Мәселеге мәтіндік тұрғыдан келудің өзі тіл білімінде сол мәтінді тудырушыға қарай бет бұруды білдіреді. Мәтіннің туу көзі сөйлеушіде жатыр. Тақырыпты, құралды, әдісті таңдайтын да сол сөйлеуші. Ойды бір құрамға ықшамдап сыйыстыра беру тәсілінің рөлін сөз еткен мақаламен де танысасыздар.

Қорыта айтқанда, журналымыздың бұл санында түрлі саладағы тың ізденістерден, қоғамдағы өзекті мәселелерден, оқыту мен тәрбие берудің жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерінен хабардар боласыздар

Оңалбай АЯШЕВ,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институтының ректоры,
п.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА Құрметті мүшесі,
Қазақстан педагогикалық ғылымдар
академиясының толық мүшесі (академик)

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ӘОЖ 18:: 37.1

**НЕГІЗГІ ШАҒЫН КОМПЛЕКТІЛІ МЕКТЕПТЕРДЕ
ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ӘСЕМДІК
ДҮНИЕСІН САҚТАЙ БІЛУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

ӘЛІПБЕК А.З.

Бұл мақалада шағын комплектілі мектептердегі тәрбиелеу мен оқытудың мүмкіндіктері ашылады. Сондай-ақ, жаңа шағын комплектілі мектептерде жеткіншектердің салауатты өмір салтын әсемдік дүниесін сақтай білу арқылы қалыптастыруға ерекше назар аударылған.

***Кілт сөздер:** шағын комплектілі мектеп, салауатты өмір салты, эстетикалық құндылық, сыныптан тыс жұмыс.*

Білім беру проблемаларына байланысты шағын комплектілі мектептерде оқушылардың оқу жұмыстарын дұрыс жолға қою – әр уақытта шешімін табуы керек ететін мәселе. Бүгінгі күннің талабы – білімді ұрпақ тәрбиелеу. Мектеп – әлеуметтік мәселелердің ішіндегі ең өзектісі, ал шағын комплектілі мектептер ерекше мән беретін білім ордалары.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында шағын комплектілі мектеп оқушыларының саны аз, біріктірілген сынып – комплектісі бар, оқу сабақтарын ұйымдастырудың ерекше формасы бар жалпы білім беретін мектеп деп көрсетілген [1]. Сапалы білім беру жүйесі еліміздің экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі және мемлекеттің дамуының өзегі болып есептеледі. Осыған орай, шағын комплектілі мектептерге көңіл бөлу, оларға жәрдем беру арқылы болашағымызды бәсекелестікке лайықты тәрбиелеп, білім беріп дамытамыз. Осы жерде Ахмет Байтұрсыновтың «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» – деген сөзін айта кету орынды.

Бүгінде Қазақстанның ауыл мектептерінде көбі шағын комплектілі мектептерге айналууда. Республикада әлеуметтік-экономикалық жағдайдың қалыптасуы, қала халқының өсуі, көшіп-қонудың артуы, туудың төмендеуі шағын жинақталған мектептердің өсуіне әсерін тигізеді. Республикада шағын комплектілі мектептің үш түрі (типi) бар: бастауыш шағын комплектілі мектеп – (1-4 сынып); негізгі шағын комплектілі мектеп – (5-9 сынып); орта шағын жинақталған мектеп – (10-11 сынып). Өз кезегінде шағын комплектілі мектептер тек сынып – комплектілерден (мұндай жағдай бастауыш мектепте байқалады); сынып комплектілер және оқушылар саны аз сыныптары бар

мектептер (бастауыш, негізгі және орта мектеп), сыныпта оқушылар саны аз мектептер (негізгі және орта мектеп) тұрады [2].

Ауылдық жердегі шағын комплектілі мектептегі кең тараған сабақ түрпатына біріккен, яғни жасы аралас балалардың тізе біріктіріп қызметтесуі, топтасып және ұйымдасып жұмыс жасаулары, балаларды ортақ танымдық іс-әрекетке біріктіреді, олардың ой-өрісін кеңейтеді, салауаттылыққа жетелейді, мұғалімге тақырып өтудегі сабақтастыққа және пәнаралық байланысты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ал, жалпы алғанда шағын комплектілі мектептердегі балалардың өзара қарым-қатынастарының шектеулігі мен олардың аздығы сабақ түрлерін байытуды, оқыту әдістерін түрлендіруді талап етеді.

Шағын комплектілі мектептерде жеткіншек-оқушылардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін сондай-ақ, ойын әдістері амалдары мен түрлері (рөлдік ойындар, іскерлік ойындар), қалыпты емес сабақтар (саяхат сабақ, аукцион сабақ, театр сабақ) өткізіледі. Жеткіншек-оқушылар рөлдік ойындар ойнағанды ұнатады. Костюм мен модельдері бар рөлдік ойындар оқу үрдісін белсенді ететін маңызды дидактикалық құрал болып табылады. Сөйтіп, шағын комплектілі ауыл мектебі үшін өзекті мәселені шешудің бір нұсқасы – оқушылардың жеке қызығушылығына, таным қабілеттілігіне және мүмкіндігіне сәйкес оқыту, ал бұл – айырмалап оқыту технологиясы жүйесіне жатады. Бұл бағдарламалар оқушының дара ерекшеліктеріне қарай бейімделген.

Ауыл мектебіндегі мұғалімнің негізгі мақсаты – өмір сүру қажеттілігіне сенімділігі бар баланың жеке тұлғасын қалыптастыру. Осыған байланысты, ауылдағы шағын комплектілі мектептерде жеткіншектердің салауаттылығының қалыптасуына ықпал ететін фактор – негізгі әлеуметтік-экономикалық және мәдени-тұрмыстық ахуал. Сондай-ақ, жеткіншектердің салауатты өмір салтының қалыптасуына эстетикалық құндылықтардың әсер ететіні сөзсіз. Өйткені, салауатты өмір салты адам табиғатына аса қажетті әсемдікті, сұлулықты, тазалықты талап етеді. Сондықтан эстетикалық құндылықтар арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыру – ерекше мәселе болып, шағын комплектілі мектептер жағдайында арнайы зерттеуді қажет етеді. Зерттеу жұмысы және мектеп тәжірибесі көрсеткендей, жеткіншектік кезеңнің психологиялық ерекшеліктері дүниенің әдемілігіне, сұлулығына деген қызығушылықтары ерекше көрініс беріп, эстетикалық талғамы мен мұратын дамытуға өз бетінше ұмтылыс, талпыныс жасайды. Осыдан келіп, жеткіншектер өмір салтының мәні мен басты құндылығы – әсемдік пен әдемілікті сезіну болып табылады. Сондықтан да, жеткіншектердің салауатты өмір сүруі үшін эстетикалық құндылықтардың рөліне ерекше көңіл бөлу қажет. Оқушының жас ерекшелігіне сай, яғни оның психологиялық ерекшеліктерін

ескеріп, өмірде кездесетін нәрселердің әсемдік, сұлулық жақтарын ажыратып, үлгі-өнеге көрсету, оқушылардың талғампаздығын тәрбиелеу – бүгінгі өмір талабы екенін баса айтуға болады [3].

Негізгі шағын комплектілі мектеп оқушыларының даярлығы нашар, олардың өз бетінше жұмыс істеу әрекеттері қалыптаспаған. Шағын комплектілі мектептерде педагогикалық кадрлардың тұрақталмауы байқалады, ал орнығып жұмыс істеп жүрген мұғалімдердің біліктілігі төмен болып келеді. Бұның барлығы мәдени орталықтармен байланыстың қалыптасуына, мұғалімдердің білімдерін жетілдіретін жүйелердің аздығына, материалдық құралдардың жетіспеушілігіне байланысты.

Сонымен қатар, негізгі шағын комплектілі мектептердегі жеткіншек-оқушылардың салауаттылығын эстетикалық құндылықтар негізінде қалыптастыруда кездесетін қиыншылықтарға мыналарды жатқызуға болады:

- ғылыми-әдістемелік әдебиеттердің жетіспеушілігі;
- әртүрлі жастағы оқушылармен жұмыс істеудің қиындығы;
- оқушы мен мұғалімге түсетін психо-эмоциональдық жүктеменің ауырлығы;
- мұғалімнің кәсіби дайындығының жеткіліксіздігі;
- шағын комплектілі мектептердің тірек мектептерден алға орналасуына байланысты мұғалімдердің тәжірибе алмасуының жеткіліксіздігі және т.б.

Қоғамдық жаңару кезеңінде, еліміздегі әлеуметтік-саяси, экономикалық қатынастардың сипатының өзгеруі өз кезеңінде қоғамдық білім, тәрбие институттарының да жұмыс бағыты мен мазмұнына жаңа талаптар қойып отыр. Сондықтан жоғарыда аталған зерттеулерді негізге ала отырып, қоғамдағы мектеп, отбасы бала тәрбиесіне, әсіресе салауатты өмір салтын қалыптастырудың тиімді жолдарын іздестіру – заман талабы болып отыр.

Осыған байланысты, зерттеу жұмысымыздың барысында жеткіншектердің жас ерекшеліктеріне сай, меңгеруге тиісті білім мазмұнын анықтай отырып, пәндер мазмұнына қосымша толықтырулар енгіздік. Мәселен, 5-9 сыныптарға 1997 жылдан бастап енгізілген «Салауаттану» пәні, оның да мақсаты – оқушылардың салауатты өмір салты мен салауаттану ұстанымдары негізін игеруін, салауатты мүдделерге гигиеналық дағдысын және сауықтыру әдістерін іс жүзінде қолдануын қалыптастыру болып табылады [4]. Сондай-ақ, «Технология» пәнінің де жас жеткіншектерімізді салауаттылыққа тәрбиелейтін тұстары өте көп және осы пәннің кейбір тарауларына қосымша тақырыптарды «Салауаттану» пәнімен байланыстыра отырып, толықтырулар енгізуді ұйғардық. «Салауатты өмір салты – әсемдік тәрбиесінің негіздері» факультативтік курсы эксперимент жүргізілген

мектептерімізде жеткіншектердің салауатты өмір салты жайындағы дүниетанымы кеңейіп, зерттеу жұмысымыздың нәтижесі оң көрсеткіштер бергендігін байқатты.

Оқу-тәрбие үрдісінде жеткіншектердің сезімдік-эмоционалдық жағдайына әсер ете отырып, эстетикалық құндылықтар негізінде салауатты өмір салтын қалыптастыруды көздеуді мақсат еттік. Оқушылардың салауатты өмір салтын эстетикалық құндылықтар арқылы қалыптастыру көп жағдайда сыныптан тыс жұмыстар арқылы жүргізілетіндіктен, біз «Эстетикалық құндылықтар негізіндегі салауатты өмір салты – ұлттық тәрбиенің тірегі» жобасын жасап, оны жүзеге асырдық. Аталған жобаның мақсаты – эстетикалық құндылықтар негізіндегі салауатты өмір салтын жеткіншектердің бойына қалыптастыру. Жобаның негізгі міндеттері:

-денсаулығы мықты, эстетикалық талғамы зор, салауатты жеткіншектерді қалыптастыру;

- жеткіншектердің бойында саналы ғұмырды сақтап қалу үшін әртүрлі жағдайлардағы қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру және өз денсаулығына зиянды әдеттерге бейімделуіне қарсы тұруға үйрету.

- жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің, педагог-психологтардың, жеткіншек-оқушылардың және олардың ата-аналарының салауаттылық жайындағы теориялық білімдерін кеңейтіп, оны практикалық өмірмен ұштастыру.

Аталған жобаның мазмұны мынадай үш бағыттан тұрады: бірінші бағыт: «Сыр-сымбат» шығармашылық клубы. Бұл клубтың негізгі мақсаты – эстетикалық құндылықтар арқылы салауатты өмірдің алғы шарттарын қалыптастыру. Шығармашылық клуб жұмысынан күтілетін нәтиже: - сабақпен салыстырғанда, жеткіншектер өздерін емін-еркін сезінеді, практикалық әдіс-тәсілін, жолдарын үйреніп, стрестік жағдайлардан арылады; жүйке жүйелерінің жұмысы нығайып, демалыс мәдениетін дұрыс ұйымдастыруды үйренеді; жеткіншектердің эстетикалық қабілеті дамып, басқа да оң өзгерістерге қол жеткізеді. «Сыр-сымбат» шығармашылық клубы жұмысының нәтижесінде –денсаулығы мықты, эстетикалық талғамы зор, салауатты жеткіншектерді қалыптастыруға мүмкіндіктер берді.

Екінші бағыт: жеткіншектерге және мектеп мұғалімдеріне «Ұрпақ салауаттылығы – ұлт болашағы» атты салауатты өмір салтын насихаттауға арналған мақсаттық бағдарламасы. Мақсаттық бағдарламаның мақсаты – саналы ғұмырды сақтап қалу үшін әртүрлі жағдайлардағы қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру және өз денсаулығына зиянды әдеттерге бейімделуіне қарсы тұруға үйрету. Бағдарламаның негізгі қағидасы – тамызығын тапсаң, тас та жанар. Бағдарлама ұстанымы – ереже ұсынғанша, өнеге ұсын.

Үшінші бағыт: «Жеткіншектердің салауатты өмір салтын эстетикалық құндылықтар негізінде қалыптастыру» оқу-әдістемелік құралы – жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне, педагог-психологтарға, жеткіншек-оқушыларға және олардың ата-аналарына арналады.

Шағын комплектілі мектептерде жеткіншектердің салауатты өмір салтын әсемдік дүниесін сақтай білу арқылы қалыптастыру жұмыстарын жүргіздік. Мақсаты – эстетикалық құндылықты салауаттылықпен тығыз байланыста қарастыра отырып, өмір салтының мәніне айналдыру. Мұнда сыныптан тыс жұмыстарда жеткіншектермен және олардың ата-аналарымен жан-жақты шығармашылық жұмыстардың формалары – әңгімелесу, диспут, іскерлік ойындар, дөңгелек үстел, баяндама және т.б. әдіс-тәсілдері жүргізілді. Мұндағы негізгі ұстанымдар – жеткіншектердің жас және дара ерекшеліктерін ескеру табиғилық, салауаттандыру, әсемдік – саулық негізі, өмір сұлулығы – денсаулық, жаны саудың – тәні сау. Әдіс-тәсілдері – жеке тұлғаның санасын қалыптастыру, іс-әрекетті ұйымдастыру әдістері, ынталандыру әдістері, сауалнама, байқау, пікірталас және тест.

Педагогикалық тәжірибелік-эксперименттің қорытынды нәтижесі арнайы бағытталған жеткіншектердің салауатты өмір салтын қалыптастыруға айтарлықтай ықпал еткенін айғақтайды. Егер анықтау экспериментінің барысында, жеткіншектердің салауатты өмір салты жөнінде білімінің ең жоғары көрсеткіші экспериментке дейін 44 пайыз болса, эксперименттен кейін - 50,8 пайызға өсті, орта деңгейі - 25,4 пайыздан - 30,5 пайызға көтерілді, ал төменгі деңгейі экспериментке дейін - 30,5 пайыздан -18,5 - ке төмендеді.

Сонымен қалыптастыру экспериментінде жеткіншектердің салауатты өмір салтын эстетикалық құндылықтар негізінде қалыптастыру туралы білімдерін көтеру мақсатында біздің жасаған әдістемені негізге ала отырып, жеткіншектердің салауатты өмір салты жайындағы білімдерін тереңдету және жетілдіру жолдары қарастырылды.

Педагогикалық тәжірибелік-эксперимент жұмысы эстетикалық құндылықтар негізінде жеткіншектердің салауатты өмір салтын қалыптастыру жұмыстарының дұрыстығын, жеткіншектерді (5-9 сынып оқушылары) жас ерекшеліктеріне сәйкес, құндылықтар арқылы оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны мен жүйесінің тиімділігін дәлелдеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Астана; «Дастан» баспа үйі, 2000.
2. А.Асқарбаева, Р.М.Храпченков. Шағын комплектілі мектептердің оқытудың мазмұны мен әдістері. –Алматы: Мектеп, 1961. – 88б.

3. Петровский А.В. Педагогикалық және жас ерекшелік психологиясы – Алматы.1987. – 120-126 б.

4. Мектеп жүйесіне салауатты өмір салтын енгізу әдістемесі. / Республикалық әдістемелік кеңес жинағы. Алматы, 2002.

АЛИПБЕК А.З., ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ПОДРОСТКОВ В ОСНОВНЫХ МАЛОКОМПЛЕКТНЫХ ШКОЛАХ ЧЕРЕЗ ПРИВИТИЕ ЭСТЕТИЧЕСКИХ ЧУВСТВ

В статье раскрываются возможности обучения и воспитания в условиях малокомплектной школы. Особое внимание автор уделяет вопросам формирования здорового образа жизни на основе развития у подростков в малокомплектной школе представлений об эстетических ценностях.

Ключевые слова: малокомплектная школа, здоровый образ жизни, эстетические ценности, внеклассная работа, подростки.

ALIPBEK A.Z. WAYS OF LIFESTYLE FORMATION OF TEENAGERS IN THE BASIC MINORITY SCHOOLS THROUGH AESTHETIC SENSES.

The article describes the possibilities of training and education in minority schools. Particular attention is paid to the formation of a healthy lifestyle through the improvement of teenagers' aesthetic values in small minority schools.

Keywords: small minority schools, healthy lifestyle, esthetic values, out-of-class work, teenagers.

ӘОЖ. 371.26

АУЫЗША СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ЖҮЙЕСІ

ЖАПБАРОВА Г.А., АБДУКАДИРОВА З.Е.

Мақалада ойлау мен сөйлеудің бір-бірімен байланыстылығы, тілдегі сөздік қорды байыту, ойлау мен сөйлеуді дамытуда оқушылардың оқу іс-әрекетін дұрыс ұйымдастырғанда нәтижелі болатындығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: сөйлеу мәдениеті, әрекет, тілдік бірлік, талдау, топтау, дағды, іскерлік.

Ауызша сөйлеу қарым-қатынас кезінде орфоэпия қағидаларын сақтап, мәнерлеп сөйлеумен тығыз байланысты. Сөйлеу қалыптары орфоэпияға бағынышты емес. Барлық сөздері қалай жазылса, солай оқуға міндеттей алмайды. Өйткені қазақ тілі – табиғатында үнді, әуезді тіл. Мәнерлеп, сөздің нақышына келтіріп айту – ауыз әдебиетінің асыл қазыналарынан, шешендік өнерден келе жатқан заңдылық.

Ауызекі сөйлеу тілінің өзіндік ерекшелігі – бірін-бірі бетпе-бет көріп отырған екі не одан да көп адамдардың өзара пікір алысу, түсінісу құралы. Сөйлеу тілінде пікір алысу, түсінісу сөйлеу арқылы ғана емес, сонымен қатар кісінің бет-аузы, қас-қабағы, қол қимылы қатысып отырады. Оның үстіне сөйлеуші дауыс ырғағын құбылта сөйлейді. Ауызекі сөйлеу тілінде сөйлем мүшелерін түсіріп айту, сөйлемді аяқтамай бітіру, сөйлем мүшелерінің орнын өзгертіп айту, сөзді талғамай қолдану жиі кездеседі. Мысалы, жұрт, халық, халайық деген синоним сөздердің ауызекі сөйлеу тілінде «халайық» деген сөз жиі қолданылады, немесе барлық, күллі, баршасы деген синоним сөздердің «баршасы», бет, жүз, рең, әлпет деген синоним сөздерде стилистикалық баяулы сөз ретінде «әлпеті» көбірек қолданылады. Сондықтан балалардың ауызекі сөйлеу мәдениетін арттыру үшін сөздері мағынасына, мәніне байланысты дұрыс қолдана білу икемділіктері дамытылады.

Ауызекі сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін мынадай икемділіктер мен дағдыларға жаттықтырылады: айтылған әңгімені түсініп тыңдай білу, сөзді дұрыс айта білу, сөз ішінде және сөз аралығындағы тіркестерде орфоэпияның негізгі заңдылықтарын сақтап, әуезді де мәнерлі сөйлей білу, оған қоса дауыс ырғағын, интонацияны дұрыс белгілеп, сәтті де орынды, тиянақты қолдана білу, сонымен бірге әр түрлі ым-ишара, бет құбылысы мен дене қозғалысы, бірін-бірі толықтыру арқылы тыңдаушыға әсер ете білу.

Оқушыны тілдің барлық мүмкіндігін еркін пайдаланып әр сөзді өз орнында және ойына сәйкес дәл қолдануға, ойды әр түрлі ахуалдарға байланысты ресми не бейнелеп сөйлеуге жаттықтырып, тіл мәдениетіне баулу керек. Сондықтан ең алдымен ауызекі сөйлей білуді дамыту басқа сөйлеу әрекеттерімен байланыста қарастырылады. Өйткені ауызекі сөйлеу басқа қатысым әрекеттерімен байланысты қалыптасады.

1. Сөйлеу – қарым-қатынас. Қарым-қатынас ауызша да, жазбаша да жүргізіледі. Ауызша сөйлеу негізгі екі сыңардан тұрады: бірі – ауызша айтылғанды тыңдап түсіну (аудирование), екіншісі – ауызша сөйлеу. Ауызша сөйлеудің бұл екі компонентін бір-бірімен тығыз байланыстылығы сонша кейбір әдіскерлер бұларды бір-бірінен ажыратпайды.

Сөйлеу мен тыңдап түсіну іскерлігін қалыптастыру бір-бірімен байланысты болғанымен әр түрлі дағдыларды талап етеді.

Ауызша сөйлеуді есту түйсігі арқылы түсіну өте күрделі психикалық әрекет екені белгілі. А.В.Запорожец, М.С.Шехтер т.б. психологтар қабылдаудағы екі үдерісті ажырату қажеттігін көрсетеді.

а) бейнені қалыптастыру үдерісі, яғни нысанның маңызды белгілерін даралау мен олардың өзара байланысып анықтап игеру үдерісі;

ә) қалыптасқан бейнені салыстыру нәтижесінде нысанды тану үдерісі.

Бұл үдерістер бір-бірімен байланысты. Қабылдау бірлігі жеке сөздермен тікелей байланысты. Жеке сөздерді қабылдау үшін оқушылардың санасында фонемикалық есту қабілеті – сөздегі дыбыстарды ажырату және оларды тиісті фонемаралмен ұштастыру. Сөйлем бірлігіндегі фразаны оған кіретін сөздерді талдап, сонан соң оларды жинақтау арқылы емес, информативтік белгілерді тану деп түсінеміз. Н.И.Гез фразаны түсіну үшін ең басты информативтік белгі интонация дейді [1]. Сондықтан тыңдап түсіну икемділігін артыру үшін оқушылардың санасында фонематикалық есту қабілетімен қатар интонациялық есту қабілеті сөйлемдердің қатысымдық типтерін (хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлем) ажыратуға, фраза бөлшектерінің байланысын анықтауға, сөйтіп оның мазмұнын түсінуге көмектеседі.

Жалпы тыңдап түсіну әрекетін дамыту үшін оны қалыптастыратын икемділіктер мен дағдылар анықталады. Мәселен, А.И.Домашнев және авторлар тыңдап түсінуді дамыту кезеңдерін былай ажыратуды ұсынады: дайындық кезең және негізгі кезең [2]. Сондықтан дайындық кезеңінде тыңдалатын мәтінді ұсынудан бұрын сол мәтінді түсінудің лингвистикалық және психологиялық даярлықтан өткізуді қолдайды. Сонда ғана оқушылар тыңдау барысында назарын мәтіннің мазмұнына аударады деп есептейді.

Біз тіл дамыту мақсатымен тыңдап түсіну жаттығуларын орындау нәтижесінде дайындық кезінде оқушылардың мына төмендегі икемділіктерін қалыптастыру қажет деп есептейміз:

а) тыңдап отырған хабардағы таныс емес құбылыстарды анықтау, оларды бір-бірінен ажырату және түсіну икемділігі;

ә) дыбыстық бейнелерді мағынамен ұштастыру икемділігі;

б) сөзжасам тәсілдеріне сүйене отырып, таныс емес сөздің мағынасын анықтау іскерлігі;

в) түрлі лексикалық бірліктер мен грамматикалық нұсқалардың контекстегі мағыналарын анықтау икемділігі;

г) синоним, антоним, көп мағыналы құбылыстарды танып, олардың мағыналарын ашу икемділігі т.б. Бұл икемділіктердің негізі – сөз және оның мағынасын тану.

Аталған икемділіктер тілдік жаттығулар орындау нәтижесінде оқушылардың есту қабілеті мен есін, есте сақтау қабілетін дамытады. Аталған іскерліктер мен қабілеттерді дамытып, оларды жетілдіру үшін мына сияқты жаттығулар орындау тиімді. Мысалы: есту қабілетін жетілдіруге арналған жаттығулар; алдын-ала болжау қабілетін жетілдіру; есін, есте сақтауды жетілдіруге байланысты жаттығулар; сөзжасам және контекстік болжауды жетілдіруге арналған жаттығулар; сөздердің мағынасын анықтауға арналған жаттығулар т.б.

Енді екінші кезеңге, сөйлеу жаттығуларын орындауға көшіріледі. Сөйлеу жаттығуларымыз дегеніміз тіл арқылы қарым-қатынас жасаудың шынайы шарттарына жақын жағдайда қабылданатын ауызша мәтіндер. Мұндай мәтіндер оқушылардың тілін дамыту үшін белгілі талаптарға сай болуы керек:

а) тыңдауға арналған мәтіннің мазмұнының тәрбиелік мәні болуға тиіс және оның мазмұны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келуі;

ә) мәтіннің мазмұны да тыңдаушылар үшін қызықты, назарын аударатындай мәселе болуы;

б) мәтіннің логикалық жүйелі, жатық тілмен, әдеби қалыпта баяндалуы;

в) мәтінде ауызша сөйлеудің әр түрлі монолог, диалог болып, сондай-ақ диалог-монолог аралас болуы;

г) мәтін әр жақта баяндалуы;

д) мәтіндердің көлемі оның жай, күрделілігіне байланысты және сынып оқушыларының білім, жас ерекшелігіне сай болуы.

Сөйлеу жаттығуларын орындау нәтижесінде оқушылар мынадай икемділік пен іскерлікті меңгереді: а) хабардың ақпаратқа ең қанық жерін анықтау; ә) мәтін деңгейін болжалдау арқылы кейбір түсініксіз жерлерді толық түсіну қабілеті; б) мәтінді қатысымдық ахуалмен ұштастыра білу; в) тыңдалған мәтіннің мағыналық бөлшектерін (қайырым) анықтау, олардың әрқайсысының негізгі ой-пікірін анықтау икемділігі; г) мәтін мазмұнын есте сақтап, шығармашылық пен айтып беру икемділігі. Баланың сөйлеу икемділіктері мен дағдыларын дамыту үшін орфоэпиялық мынадай икемділіктер мен дағдылар қалыптастырылуы тиіс:

-жеке дыбыстарды сөзде, сөйлемде орфоэпиялық қалыпта дұрыс айту;

-сөздердің, сөз тіркестердің дауыс екінін дұрыс қою;

-сөйлемдерді дауыс ырғағын, мәнеріне келтіріп дұрыс айту;

-мәтін түрлерін функциональдық стиль түрлеріне, жанрға байланысты мәнерлеп айтып, оқи білу.

Қорыға келгенде, фонетикалық білім арқылы оқушының сөйлеу, айту, тыңдау, есту дағдысын қалыптастыру арқылы тілдің орфоэпиясын меңгертуде жағдай жасалады да, оқушының ауызекі сөйлеу икемділіктері артады.

Дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін мына жаттығуларды жүргізуге болады: оқушылардың сөз, сөз тіркестері, сөйлемді орфоэпиялық ережелеріне сай айтуға үйрету; сөйлемді, мәтінді оқығанда, айтқанда сөйлемдегі ойдың айтылу мақсатына орай дауыстың үйлесімді болуына дағдыландыру; оқушылардың бақылау қабілетін арттыру жұмыстарын ұйымдастыру; мәтінді мәнерлеп оқу мен айту дағдыларын қалыптастыру; ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін арттыру мақсатында фонетикалық жаттығу жұмыстарын жүргізу т.б.

Алауызша мазмұндауға жаттықтыру сабақтары қазіргі дамыта оқыту технологияларына негізделеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Леонтьев А.А. Язык, реч и речевая деятельность, – М., 1969.
2. Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии. – М., 1940.
3. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 110 бет.
4. Алдамұратов А. Оқушылардың грамматикалық ұғымдарды меңгеру психологиясы. – Алматы, 1983, –151 бет.
5. Жарықбаев Қ.Б. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін дамыту жайында. // Қазақстан мектебі. – 1967.– №21.

ЖАПБАРОВА Г.А., АБДУКАДИРОВА З.Е.МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ

В статье охарактеризованы психологические особенности изучения значений слов учащимися старших классов.

Ключевые слова: культура речи, речевые единицы, анализ, навыки.

ZHAPBAROVA G.A., ABDUKADIROVA Z.E.METHODS OF ORAL SPEECH IMPROVEMENT

The psychological peculiarities in studying meanings of words by senior secondary school students are characterized in the article.

Keywords speech style, intersubject communication, skills, methods

УДК: 372.8(47)(043)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ШКОЛЫ

ИБАШОВА А.Б., КАРАТАЕВ Н.С., ТУРСИНБАЕВА А.М.

Введение информационных технологий в учебно-воспитательный процесс школы является мощным фактором обогащения интеллектуального, нравственного, эстетического развития ребенка, а значит, приобщения его к миру информационной культуры.

Ключевые слова: информационные технологии, учебно-воспитательный процесс

Современное человечество включилось в общеисторический процесс, называемый информатизацией. Этот процесс включает в себя доступность любого гражданина к источникам информации, проникновение информационных технологий в научные, производственные, общественные

сферы, высокий уровень информационного обслуживания. Процессы, происходящие в связи с информатизацией общества, способствуют не только ускорению научно-технического прогресса, интеллектуализации всех видов человеческой деятельности, но и созданию качественно новой информационной среды социума, обеспечивающей развитие творческого потенциала человека[1].

Одним из приоритетных направлений процесса информатизации современного общества является информатизация образования, представляющую собой систему методов, процессов и программно-технических средств, интегрированных с целью сбора, обработки, хранения, распространения и использования информации в интересах ее потребителей. Цель информатизации состоит в глобальной интенсификации интеллектуальной деятельности за счет использования новых информационных технологий: компьютерных и телекоммуникационных.

Информационные технологии предоставляют возможность[2]:

- рационально организовать познавательную деятельность учащихся в ходе учебного процесса;
- сделать обучение более эффективным, вовлекая все виды чувственного восприятия ученика в мультимедийный контекст и вооружая интеллект новым концептуальным инструментарием;
- построить открытую систему образования, обеспечивающую каждому индивиду собственную траекторию обучения;
- вовлечь в процесс активного обучения категории детей, отличающихся способностями и стилем учения;
- использовать специфические свойства компьютера, позволяющие индивидуализировать учебный процесс и обратиться к принципиально новым познавательным средствам;
- интенсифицировать все уровни учебно-воспитательного процесса.

Основная образовательная ценность информационных технологий в том, что они позволяют создать неизмеримо более яркую мультисенсорную интерактивную среду обучения с почти неограниченными потенциальными возможностями, оказывающимися в распоряжении и учителя, и ученика. В отличие от обычных технических средств обучения информационные технологии позволяют не только насытить обучающегося большим количеством знаний, но и развить интеллектуальные, творческие способности учащихся, их умение самостоятельно приобретать новые знания, работать с различными источниками информации.

«...в 21 веке цифровые среды суть естественные среды для интеллектуальной работы в той же степени, в какой письменность была для веков предыдущих». С этим высказыванием ученого и педагога С.Паперта

вполне согласны администрация и педагоги нашей школы. Поэтому коллектив нашей школы уделяет большое внимание информатизации образования, под которой понимаем изменение содержания, форм и методов обучения, всего уклада жизни школы на основе применения средств ИКТ и в интеграции с традиционным образованием.

Для решения этой задачи школа обладает необходимыми информационно-техническими ресурсами. Сосредоточение современных технических средств обучения способствует модернизации и совершенствованию учебно-воспитательного процесса, активизирует мыслительную деятельность учащихся, способствует развитию творчества педагогов.

Актуальными задачами школы на сегодняшний день являются [3]:

- создание единой информационной среды образовательного учреждения;
- разработка принципов и методик использования современных информационно-коммуникативных технологий, их интеграцию в образовательный процесс с целью повышения качества образования.
- анализ и экспертиза, организация распространения педагогической информации через издательскую деятельность, аудиовизуальные программы, электронную почту; организация информационных потоков;
- формирование и развитие информационной культуры учащихся, педагогических и руководящих кадров.
- подготовка пользователей единой информационной системы.

Направления использования информационных технологий в работе образовательного учреждения



Целесообразность использования информационных технологий в учебном процессе определяется тем, что с их помощью наиболее эффективно реализуются такие дидактические принципы как научность, доступность, наглядность, сознательность и активность обучаемых, индивидуальный подход к обучению, сочетание методов, форм и средств обучения, прочность овладения знаниями, умениями и навыками, социализация обучаемого.

Информационные технологии предоставляют возможность:

- рационально организовать познавательную деятельность учащихся в ходе учебного процесса;

- сделать обучение более эффективным, вовлекая все виды чувственного восприятия ученика в мультимедийный контекст и вооружая интеллект новым концептуальным инструментарием;

- построить открытую систему образования, обеспечивающую каждому индивиду собственную траекторию обучения;

- вовлечь в процесс активного обучения категории детей, отличающихся способностями и стилем учения;

- использовать специфические свойства компьютера, позволяющие индивидуализировать учебный процесс и обратиться к принципиально новым познавательным средствам;

- интенсифицировать все уровни учебно-воспитательного процесса.

Основная образовательная ценность информационных технологий в том, что они позволяют создать неизмеримо более яркую мультисенсорную интерактивную среду обучения с почти неограниченными потенциальными возможностями, оказывающимися в распоряжении и учителя, и ученика.

В отличие от обычных технических средств обучения информационные технологии позволяют не только насытить обучающегося большим количеством знаний, но и развить интеллектуальные, творческие способности учащихся, их умение самостоятельно приобретать новые знания, работать с различными источниками информации.

Выделяют восемь типов компьютерных средств используемых в обучении на основании их функционального назначения:

1. Презентации – это электронные диафильмы, которые могут включать в себя анимацию, аудио и видеофрагменты, элементы интерактивности. Для создания презентаций используются такие программные средства, как PowerPoint или Open Impress. Эти компьютерные средства интересны тем, что их может создать любой учитель, имеющий доступ к персональному компьютеру, причем с минимальными затратами времени на освоение средств создания презентации. Применение презентаций расширяет диапазон условий для креативной деятельности учащихся и психологического роста

личности, развивая самостоятельность и повышая самооценку. Презентации активно используются и для представления ученических проектов.

2. Электронные энциклопедии – являются аналогами обычных справочно-информационных изданий – энциклопедий, словарей, справочников и т.д. Для создания таких энциклопедий используются гипертекстовые системы и языки гипертекстовой разметки, например, HTML. В отличие от своих бумажных аналогов они обладают дополнительными свойствами и возможностями:

- они обычно поддерживают удобную систему поиска по ключевым словам и понятиям;

- удобная система навигации на основе гиперссылок;

- возможность включать в себя аудио и видеотректы.

3. Дидактические материалы – сборники задач, диктантов, упражнений, а также примеров рефератов и сочинений, представленных в электронном виде, обычно в виде простого набора текстовых файлов в форматах doc, txt и объединенных в логическую структуру средствами гипертекста.

4. Программы-тренажеры выполняют функции дидактических материалов и могут отслеживать ход решения и сообщать об ошибках.

5. Системы виртуального эксперимента – это программные комплексы позволяющие обучаемому проводить эксперименты в «виртуальной лаборатории». Главное их преимущество – они позволяют обучаемому проводить такие эксперименты, которые в реальности были бы невозможны по соображениям безопасности, временным характеристикам и т.п. Главный недостаток подобных программ – естественная ограниченность заложенной в них модели, за пределы которой обучаемый выйти не может в рамках своего виртуального эксперимента.

6. Программные системы контроля знаний, к которым относятся опросники и тесты. Главное их достоинство – быстрая удобная, беспристрастная и автоматизированная обработка полученных результатов. Главный недостаток – негибкая система ответов, не позволяющая испытуемому проявить свои творческие способности.

7. Электронные учебники и учебные курсы – объединяют в единый комплекс все или несколько вышеописанных типов. Например, обучаемому сначала предлагается просмотреть обучающий курс (презентация), затем проставить виртуальный эксперимент на основе знаний, полученных при просмотре обучающего курса (система виртуального эксперимента). Часто на этом этапе учащемуся доступен также электронный справочник/энциклопедия по изучаемому курсу, и в завершение он должен ответить на набор вопросов и/или решить несколько задач (программные системы контроля знаний).

8. Обучающие игры и развивающие программы – это интерактивные программы с игровым сценарием. Выполняя разнообразные задания в процессе игры, дети развивают тонкие двигательные навыки, пространственное воображение, память и, возможно, получают дополнительные навыки, например, обучаются работать на клавиатуре.

Выделяют следующие типы уроков по способу использования информационных технологий:

1. Уроки, на которых компьютер используется в демонстрационном режиме – один компьютер на учительском столе + проектор;

2. Уроки, на которых компьютер используется в индивидуальном режиме – урок в компьютерном классе без выхода в Интернет;

3. Уроки, на которых компьютер используется в индивидуальном дистанционном режиме – урок в компьютерном классе с выходом в Интернет.

Компьютерные средства обучения можно разделить на две группы по отношению к ресурсам сети Интернет:

- Средства обучения on-line применяются в реальном времени с использованием ресурсов сети Интернет;

- Средства обучения off-line – это автономно используемые средства.

На начальном этапе работы информационные технологии вводились на уроках усвоения новых знаний, когда необходимо использовать большое количество наглядного материала.

Затем информационные технологии стали вводиться на обобщающих уроках, когда важно не только систематизировать знания и умения учащихся, но и акцентировать внимание на важнейших моментах изучаемой темы, необходимых для изучения последующих тем или курсов. При приобретении мобильного компьютерного класса появилась возможность использовать компьютер для проведения лабораторных работ и экспериментов. Применение этого электронного продукта возможно на всех этапах урока: проверка знаний, изучение нового материала, закрепление материала.

В индивидуальном режиме с учащимися желающими углубленно изучать предмет проводится работа и с другими типами компьютерных средств. Это электронные учебники и энциклопедии, программы-тренажеры для подготовки к экзаменам, которые помимо результата дают объяснение и правильный ответ, системы виртуального эксперимента, обучающие игры.

В образовательном процессе компьютер может быть как объектом изучения, так и средством обучения, воспитания, развития и диагностики усвоения содержания обучения, т.е. возможны два направления использования компьютерных технологий в процессе обучения. При первом – усвоение знаний, умений и навыков ведет к осознанию возможностей

компьютерных технологий, к формированию умений их использования при решении разнообразных задач. При втором – компьютерные технологии являются мощным средством повышения эффективности организации учебно-воспитательного процесса. Но сегодня определились, по крайней мере, еще две функции: компьютер как средство общения, компьютер как инструмент в управлении, компьютер как развивающая среда. В образовательном процессе важно одновременное использование всех этих направлений. Существование и взаимодействие всех их одновременно не только в образовательном, но и в воспитательном процессе приводит к желаемому результату, который ставится обществом перед школой.

В результате использования информационных технологий стала наблюдаться динамика качества знаний учащихся, повышение мотивации учебной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ибашова А.Б., Бедебаева М.Е., Мадалиева Н. Информатика элементтерін пайдаланып балалардың логикасын дамыту. НПК «Будущее независимого государства – в руках образованной молодежи», с. 1-3, Шымкент МГТУ, 2012.
2. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград: Перемена, 1995.
3. Бидайбеков Е.Ы., Ибашова А.Б. Состояние и перспектива развития информатики в начальных классах школ Республики Казахстан. //Труды Большого Московского семинара по методике раннего обучения информатике под ред. Первина Ю.А.– М., изд. РГСУ, 2012. – Т.3 – 29-42 сс.
4. Концепция развития образования РК до 2015 года //Казахстанская правда. – 2003.–№12. – с. 11-15.

ИБАШОВА А.Б., КАРАТАЕВ Н.С., ТУРСИНБАЕВА А.М. АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ МЕКТЕПТІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Ақпараттық технологияларды мектептің оқу-тәрбие процессінде пайдалану баланың интеллектуалды, әдептілік, эстетикалық дамуына әсер етеді. Ал ол дегеніміз оның ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал жасайды.

Кілт сөздер: ақпараттық технологиялар, білім беру процесі.

IBASHOVA A. B., KARATAEV N.S., TURSINBAEVA A.M. USING OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING AND EDUCATIONAL PROCESS IN SECONDARY SCHOOLS

The introduction of information technology in the educational process of the school is a powerful factor in the enrichment of the intellectual, moral and aesthetic development of the learner, and therefore its initiation to the world of information culture.

Keywords: information technologies, teaching and educational process

УДК 37:005-057.87

ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ К УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

КОШАНОВА З.А., ИСКАКОВА К.А., КИСТАУБАЕВ Н.К.

В статье рассматриваются основные положения научного обеспечения и обоснования управленческой деятельности в условиях развития информационно-образовательного пространства; должное внимание уделяют авторы статьи рассмотрению аспектов управленческой компетентности.

***Ключевые слова:** интегративная компетентность, концептуальная компетентность, управление, принципы управления, руководство*

Теория управления современной школой (общеобразовательной, профессиональной, высшей) как отрасль конкретных научных знаний привлекает к себе пристальное внимание педагогов, психологов, социологов, философов, физиологов, экономистов. С позиции улучшения управления школой хороших результатов можно добиться постоянным совершенствованием на научной основе ее структуры, процесса оптимизации управленческого труда, то есть умением использовать в конкретных условиях школы важнейшие положения общей теории управления и обеспечить, таким образом, целенаправленное воздействие на ход учебно-воспитательного процесса.

Несомненно, каждое образовательное учреждение имеет свою специфику и особенности. Однако следует помнить, что диалектическая сущность теории управления доказана и, следовательно, она носит общий, всепроникающий характер, а ее общие закономерности проявляют себя в любом виде управленческой деятельности, в любом содержании работы руководителя. Приведение деятельности школы и руководства ею в соответствии с новыми задачами сейчас как никогда настоятельно требует системного, научного подхода к анализу процесса управления в единство его организационно-педагогических и социально-психологических аспектов. Говоря о важной роли школьного руководства в процессе совершенствования системы учебно-воспитательного процесса, следует обратить особое внимание, что становление личности руководителя школы, формирование профессиональных качеств начинается еще на студенческой скамье. Следовательно, знакомство студентов вуза с проблемами современного управления будет в значительной степени способствовать как повышению эффективности педагогического процесса в целом, так и

улучшению подбора и воспитания руководящих кадров в системе образования[1].

Успех управления школой зависит от принципиальной позиции в конкретных действиях руководителей и педагогического коллектива учителей. Исходными, отправными точками в этом деле выступают знания и уверенность в правильности намеченной программы. Это не

означает противопоставление теории и практики. Они всегда дополняют друг друга. Но опыт научного управления школой в новых условиях еще только накапливается. Поэтому теория приобретает сейчас особое значение. Важным условием совершенствования управления общеобразовательной школой является ориентация на обеспечение педагогической направленности всей деятельности органов образования и, в первую очередь, руководителей школ. Опыт любого руководителя, каким бы ни был он богатым, не даст желаемого результата без понимания основных социально-экономических законов и закономерностей развития современного общества, современной школы как преимущественно социальной системы[1]. Процесс управления своими внутренними и внешними причинно-следственными связями доказывает зависимость его от существенных объективных и субъективных закономерностей. Это еще раз подтверждает необходимость скорейшего становления целостной теории управления современной школой, и чем больше черпнет она из общей теории управления, тем станет богаче, поскольку не только дифференциация, но и интеграция являются главными особенностями развития современной науки [2].

Суть системного подхода к деятельности управления сводится к разработке и решению типовых задач управленческой деятельности, а также к переносу успешности выполнения моделируемых задач на реальную деятельность. Особое место занимает так называемая модель компетентности. Она охватывает основные стороны управленческой компетентности и может служить комплексным критерием оценки эффективности деятельности. Проявления многоуровневой иерархической модели компетентности возможны на нескольких уровнях:

Во-первых, интегративная компетентность – способность к интеграции знаний, умений и навыков и к их использованию в условиях быстро меняющихся требований внешней среды.

Во-вторых, эмоциональная, перцептивная, концептуальная и поведенческая компетентность в их основных характеристиках:

а) эмоциональная компетентность – способность к лидерству, к работе с людьми, оказанию помощи, делегированию полномочий;

б) перцептивная компетентность – умение преодолевать неопределенность, собирать и анализировать информацию;

- в) концептуальная компетентность – умение планировать, анализировать количественную информацию; знание техники и технологии;
- г) поведенческая компетентность – способность к целеполаганию, умение реализовать намеченные планы и способность к новаторской деятельности.

Многие исследователи увязывают профессионализм педагога с компетентностью в разных областях, которая предполагает:

- понимание природы управленческих процессов, знание основных организационных структур, функциональных обязанностей и стиля работы педагога, четкое представление об ответственности педагога, умение распределять ответственность по уровням управления, способность повышать эффективность управления;
- знание информационной технологии и средств коммуникации, необходимых для управления, умение письменно и устно выразить свои мысли;
- компетентность в управлении людьми, отборе и подготовке специалистов, способность к лидерству и гармонизации взаимоотношений среди педагогов;
- способность к оценке собственной деятельности, умение делать правильные выводы и повышать свою квалификацию.

Важным моментом в процессе рассмотрения проблемы является вопрос о принципах управления и их значение в управлении учебно-воспитательным процессом. Принципы управления школой – это система общих требований, которым отвечает организация процесса управления и руководства школой, основанная на научных выводах, проверенных практикой. Большое значение имеет умелая реализация важнейшего принципа сочетания коллегиальности и единоначалия, коллективности руководства. Строгое соблюдение такого принципа гарантирует от принятия субъективных решений, обеспечивает многосторонний учет опыта, рост активности и широкую демократическую основу в работе. Принцип научности, неразрывная связь теории и практики относится к числу ведущих принципов управления. Сегодня нельзя руководить учреждениями образования, опираясь только на свой личный опыт. Необходимы глубокие знания в области теории социального управления, использование достижений педагогической и психологической науки. Научные основы управления предполагают целесообразные и эффективные формы и методы организации, при которых достигаются максимальные качественные и количественные показатели при минимальных затратах времени и энергии. Принцип системности и комплексности органически вытекает из философской диалектики. Сущность системного подхода состоит в том, что нельзя произвольно вырвать то или иное явление

из контекста, рассматривать его изолированно от других. Каждое явление, каждый предмет следует рассматривать во взаимосвязи, в единстве с другими явлениями и предметами. Комплексный подход позволяет учесть всю совокупность факторов, воздействующих на течение общественных профессий, определить место и значение каждого из них в общественной системе, выделить основные задачи, решение которых дает возможность успешно разрешить все многообразие управленческих задач [3].

Одним из важных принципов руководства является конкретность, оперативность, деловитость, то есть, умение своевременно, правильно и безотлагательно решать назревшие вопросы. В руководстве школьным делом применение теоретических положений педагогики, психологии и частных методик осуществляется через массу совершенно конкретных явлений, путей и средств. Выявляя эти явления, намечать способы преодоления трудностей, вооружать учителей необходимыми для достижения поставленных целей знаниями- важная задача управления. Это значит подходить к каждому вопросу всесторонне, на основе объективной информации, с разработкой на основе этого четкой системы конкретных мер, обеспечивающих достижение поставленных целей. Одним из важнейших принципов управления является связь с массами, учет их опыта, умение развернуть их инициативу и самостоятельность,

Применение системы принципов объединяет решаемые разнородные задачи в целостный механизм воздействия на школьные объекты, направляет в каждый конкретный момент усилия руководства, педагогических коллективов на достижение целей общественного воспитания. Создание новых организационных структур управления требует в первую очередь выработки общей структурной схемы, определения состава структурных подразделений и их связей, качественной характеристики создаваемого управленческого аппарата и механизма управления. Именно поэтому необходимо в процессе реорганизации, создания новой структуры управления, введения новшеств соблюсти ряд условий: организационная структура внутришкольного управления должна способствовать сотрудничеству всех членов педагогического коллектива; достижение поставленных целей должно предусматривать все издержки и быть направлено на минимальные; должны быть определены все посты и роли, т.е. необходимое сочетание рациональности и неформальности в структуре управления. Нововведения подразумевают конкретное качество и целевое ориентированное образование (создание условий для перевода от развития личности к ее саморазвитию), которое востребует определенные свойства (качества) объекта, предмета и субъекта преобразования, то есть их инновационный потенциал. Способность преодолеть исходную инерцию среды и начать ее перестройку, определяются как инновационные

возможности, выдвигает в качестве специфического предмета интенсификации инновационных процессов актуализацию и активизацию внутренних и внешних ресурсов профессиональной деятельности, и ее субъекта, который обеспечивает оптимальный режим перевода качеств, состояний этой деятельности и самого объекта от имеющего места к необходимому. Концептуальным ядром обоснования модели подготовки специалистов к управлению нововведениями стало положение о сущности инновационно-управленческой деятельности, которая заключается в направленности на соразвитие множественных компонентов процесса «смены состояний» и прежде всего-самого педагога школы.

Можно выделить две причины, которые лежат в основе изменений организационной структуры внутришкольного управления: а) отход от традиционной структуры общеобразовательной школы; б) изменение содержания учебно-воспитательного процесса. Эти причины тесно взаимосвязаны, и нередко одна вытекает из другой, поэтому будем рассматривать их комплексное влияние на структуру внутришкольного управления. Если исходить из того, что управление представляет совместную деятельность, обеспечивающую целенаправленность и организованность действий, то одно из первых мест должно быть отведено системе управления: его организационной структуре, функциям и организационному механизму их реализации.

Одной из основных функций в управлении учреждением образования является руководство. Руководить общешкольным коллективом – это значит знать цели, создать определенный микроклимат, мотивировать успех. Руководство должно обеспечить учет особенностей характеров людей («человеческая инженерия»); поддерживать постоянный интерес к каждому члену общешкольного коллектива; обеспечивать доверительные отношения и создать честные межличностные отношения. Все это возможно при условии соблюдения ряда факторов в процессе реализации функции руководства :

- формирование стратегии управления, которая рассматривается как набор правил для принятия решений. Эти правила используются при оценке деятельности (качественные и количественные), формируются для осуществления связей с внешней средой, определяют внутриорганизационные отношения и повседневную жизнь.

- в общешкольном коллективе формируется потребность в успехе. С этой целью анализируется, например, ролевая позиция каждого члена педагогического коллектива, его отношение к нововведениям.

- содержание управленческой деятельности направлено на достижение цели. Как правило, роль этого фактора определяется концепцией управления, которая начинается с установления исходных позиций управленческой

деятельности - принципов, убеждений, логических связанных друг с другом и с внешними элементами. Вся концепция может выглядеть в виде целей.

- выбор управленческих действий, направленных на поддержание мотивов успеха. К ним можно отнести инструктирование и коррекцию в процессе руководства; информированность о реальном состоянии дел, о качестве собственного труда; создание условий для смены видов деятельности; возможность выбора форм повышения квалификации и др.;

- обсуждение темы успеха в разных ситуациях деятельности общешкольного коллектива. Здесь имеется в виду обсуждение достижений на уровне анализа неудач, прогнозирование развития успеха, вовлечение в творческую деятельность всего коллектива [4].

Создание новых организационных структур управления требует в первую очередь выработки общей структурной схемы, определения состава структурных подразделений и их связей, качественной характеристики создаваемого управленческого аппарата и механизма управления. Именно поэтому необходимо в процессе реорганизации, создания новой структуры управления, введения новшеств соблюсти ряд условий: организационная структура внутришкольного управления должна способствовать сотрудничеству всех членов педагогического коллектива; достижение поставленных целей должно предусматривать все издержки и быть направлено на минимальные; должны быть определены все роли, т.е. необходимое сочетание рациональности и неформальности в структуре управления[5].

Последние годы характеризуются значительным ростом интереса и внимания специалистов самых разных областей знаний и видов деятельности к науке и практике управления. Актуальность научного подхода к управлению образованием, объективная и субъективно осознаваемая потребность в научном обеспечении и обосновании управленческой деятельности, в постановке управления на научную основу ощущается на всех уровнях управления[6]. Так, на уровне управления образовательными учреждениями эта потребность актуализируется значительным усложнением общеобразовательных учреждений как объекта управления и ростом ее самостоятельности, необходимости ее систематического обновления посредством организации инновационных процессов, освоения исследовательского подхода в управлении образовательным учреждением, повышением социальных требований к образовательным учреждениям и управлению ею.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каракулов К.Ж. Школоведение. –Алматы: Ғылым, 2005.
2. Фокин Ю.Г.«Преподавание и воспитание в высшей школе. Методология, цели и содержание, творчество»,–М.,2001

3. Михелькевич В.Н. и др. Справочник по педагогическим инновациям. – Самара, 2008.
4. «Новые педагогические и информационные технологии» / Под ред. Бухаркина М.Ю., Полат Е.С., – М., 2004
5. Полат Е.С. Новые педагогические технологии / Пособие для учителей. – М., 2003
6. Орлов А.А. Научные основы управления общеобразовательной школой. – М., 2005

КОШАНОВА З.А., КИСТАУБАЕВ Н.К., ИСКАКОВА К.А. БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСҚА СӘЙКЕС ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАМАНДАР ДАЯРЛАУ.

Мақалада кәсіби-педагогикалық қызметтің негізгі бағыттарымен ақпараттық білім кеңістігінде басқару құзыреттілігінің негіздері қарастырылған.

***Кілт сөздер:** интегративті құзыреттілік, тұжырымдамалық құзыреттілік, басқару, басқару принциптері, басшылық жасау.*

KOSHANOVA Z.A., KISTAUBAEV N.K., ISKAKOVA K.A. TRAINING OF SPECIALISTS FOR ADMINISTRATIVE AND PEDAGOGICAL WORK IN CONTEMPORARY EDUCATION SYSTEM.

The article discovers the main position of professional-pedagogical activities in improvement conditions in informational-educational area and considers the basic aspects of managerial competence.

***Keywords:** integrative competence, conceptual competence, management, principles of management*

ӘОЖ 378.140

БОЛАШЫҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ

МАХМУТОВА К.И.

Мақалада инновация ұғымының мән-мазмұны мен оның келіп шығуы баяндалып, болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындаудың педагогикалық шарттары, кезеңдері, инновациялық іс-әрекетке дайындық деңгейлерін анықтау мәселелері қарастырылған.

***Кілт сөздер:** инновация, инновациялық педагогикалық технология, инновациялық іс-әрекет, рефлексивтік іс-әрекет.*

Бүгінгі күнде білім беру жүйесін модернизациялаудағы негізгі міндеттердің бірі – оқушылардың индивидуалды ерекшеліктері мен қызығушылықтарын ескеретін жаңа педагогикалық технологияларды жасау

және оларды оқу процесіне ендіру болып табылады. Бұл оқушыларға дайын білімдерді беруге бағытталған дәстүрлі оқыту түрінен тұлғаға бағытталған оқыту жүйесіне көшуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда білім беруді дамыту мақсатында пайда болып жатқан «Инновациялық іс-әрекет», «Инновациялық педагогика», «Инновациялық педагогикалық технология», «Инновациялық қатынас» сияқты ұғымдардың түпкі мақсаты білім беру саласында оқу-тәрбие нәтижесін кепілдейтін өзгеріс, жаңалық жасау болып табылады.

«Инновация» ұғымы ағылшын тілінде «innovation» жаңалық енгізу, жүйе ішінде өзгерістер жасау деген мағынаны білдіреді.

«Инновация» ұғымы алғаш XIX ғасырда мәдениеттану саласындағы зерттеулерде пайда болған. XX ғасырға келіп жаңалықтар ендіру жөніндегі пән пайда болады. Бұл пән аясында материалдық өндіріс саласына техникалық жаңалықтарды ендіру заңдылықтары қарастырылған. Алғашқыда инноватика предметі ғылыми-техника жаңалықтарын жасау және қолданудың экономикалық, әлеуметтік заңдылықтарын үйренген. Көп уақыт өтпей-ақ, инноватиканың зерттеу саласы кеңейіп, ол философия, психология, социология, экономика және мәдениеттану пәндері арасындағы пәнге, 70-жылдарға келіп, жаңалықтар ендіру жөніндегі пән (Наука о нововедениях) күрделі көп тармақты салаға айналды. 50-жылдарда инновациялық педагогикалық процестер батыс ғалымдарының арнайы зерттеу предметіне айналса, 80-жылдарда орыс ғалымдарының зерттеу объектіне айналды[1].

Жаңалықтарды педагогика пәніне байланысты қолданғанда оқу-тәрбие процесін жүзеге асыру және оның нәтижелерін жақсартуға бағытталған педагогикалық жүйе ішінде өзгеріс, жаңалықтар жасау түсініледі.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында инновацияларды үйрену, оны оқу процесіне енгізу білім беру жүйесін реформалау мәселелерімен байланысты дайын акпараттарды беруге негізделген дәстүрлі оқыту түрінен, оқушылардың өздерін ізденуге, мәліметтерді өздері іздеп табуға үйрететін білім беру жүйесіне өту жолындағы әрекеттермен негізделеді. Осыған байланысты жаңа білімдерге қажеттілік, жаңалық, инновация, инновациялық процестер сияқты ұғымдар мәнін түсіну қажет.

«Инновация ұғымы» латын тілінен аударғанда жаңару, өзгеру, жаңалық ендіру мағыналарында қолданылады.

Білім беру саласындағы инновацияларды кейбір ғалымдар (Ф.Н.Гоноболин, С.М.Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин педагогикалық тәжірибені үйрену, жалпылау, жаппай қолдану түрінде түсіндірсе, кейбіреулері педагогикалық жаңалықтар жасап, оны ендіру түрінде түсінеді.

Негізінде инноватика осы екі процесті біріктіру мазмұны және механизмі ретінде теориялық және практикалық сипаттағы жаңалықтарды педагогикалық процесте қолдану нәтижесінде ұғынылады.

Болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындаудың негізгі факторы олардың индивидуалды іс-әрекет жүргізу стилін дамыту болып есептеледі. Себебі, жаңалықты игеру жеке индивидуалды дәрежеде жүзеге асады.

Болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындауда ғалымдар [2] мұғалімнің біртұтас қалыптасуы және іс-әрекетін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жүйелі қатынаста педагогикалық білім берудің барлық звеноларын максимал дәрежеде инновациялық іс-әрекетті біртұтас бірлікте жүзеге асыруға бағытталады.

Рефлексивтік іс-әрекеттік қатынасты ендіру өз іс-әрекеті және өзіне қатысты белсенді ізденімпаз тұрғыда болу қабілетін дамыту, өз іс-әрекетін бағалай және талдай алуы түрінде түсініледі.

Индивидуалды – шығармашылық қатынас мұғалімде шығармашылық индивидуалдықты, инновациялық сананы, қайталанбас іс-әрекет технологиясын анықтау және оны қалыптастыруды қамтамасыз ететін жеке дәрежеге алып шығады.

Зерттеуші ғалымдар тарапынан болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындау үрдісі төмендегі шарттарға негізделгенде тиімді басқарылуы айтылады [3].

- педагогикалық білім берудің барлық кезеңдерінің үздіксіздігі;
- жоғары білім беру жүйесінің болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындау моделіне бағытталуы;
- болашақ мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетке дайындығын анықтау;
- студенттерде педагогикалық жаңалықтарға шығармашылық белсенділік пен ынтаны қалыптастыру;
- студенттерді методологиялық, жеке, жалпы педагогикалық, психологиялық және әдістемелік тұрғыдан дайындаудың өзара байланыстылығы;
- инновацияның жалпы мәселелері аясында курстар мен пәндер арасында өзара байланысты білімдерді интеграциялауды жүзеге асыру;
- студенттерде жаңалықтарды қабылдауға бейімділік – инновациялық мәдениетті қалыптастыру;
- педагогикалық іс-тәжірибенің жүйе құраушы қызметін қамтамасыз ету. Бұны студенттерді ізденушілік іс-әрекетке дайындаумен байланысты жүргізу;

- мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетін үйрену, оларды игергендік дәрежесін критерийлер бойынша бағалау.

Болашақ мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындау кезеңдерін В.А.Сластенин, Л.С.Подымова зерттеулеріне сүйене отырып, төмендегідей белгілеуге болады [4].

Болашақ мұғалімдердің шығармашылық қабілетін дамыту, шығармашылықты педагогикалық мәселелерді анықтау, жасау, талдау, шешу қабілеттерін қалыптастыру. Сондай-ақ, шығармашылық тұрғыдан ізденудің жалпы технологиясын дамыту; ілгері игерілген білім, іскерлік дағдыларды жаңа жағдайда еркін пайдалана алу, проблеманы көре алу, жаңа проблемаға алдын игерілген іс-әрекет әдістерін пайдалана алу, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту.

Педагогикалық тұрғыдан іздену, ғылыми таным әдіснамасы негіздерін игеру, инновациялық педагогикаға кіріспе. Бұл кезеңде студенттер инновациялық педагогиканың пайда болуы, негізгі ұғымдары, альтернатив мектептердің дамуы, түрлі инновациялық оқу орындарымен танысады.

Инновациялық іс-әрекет технологияларын игеру. Бұл кезеңде студенттер авторлық бағдарламаларды жасау әдістемесін, мектепте тәжірибелі эксперимент жұмыстарын жүргізу кезеңдерімен танысып, авторлық бағдарламаларды жасауға қатысады, жаңалықтың одан әрі қарай дамуын, оны оқу-тәрбие процесіне енгізудегі қиыншылықтарды алдын-ала белгілеп, талдайды.

Педагогикалық процеске жаңалық ендіру бойынша тәжірибелік жұмыстар, тәжірибе нәтижелерін бақылау, түзету, кәсіби іс-әрекетке еркін түрде талдау жасау жұмыстары жүргізіледі. Осы кезеңде студенттердің жаңалаққа қатысты көзқарастар жүйесі дамып, инновациялық позициясы қалыптасады.

Қорыта айтқанда, болашақ мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетке дайындығы төмендегі мәселелермен анықталады:

- педагогикалық инновациялардың жалпы негіздерін білу;
- инновациялық іс-әрекетке дайындық «инновация» ұғымының мән-мазмұнын, оның қандай объектив, субъектив себептерге байланысты жүзеге асырылып жатқандығын түсіну;
- инновациялық педагогика оқу-тәрбие процесінде жоғары нәтижелерге жетуді кепілдейтін педагогикалық жүйе ішінде өзгеріс (жаңалық) жасауға бағытталған әрекет екенін ұғыну;
- инновациялық педагогика дайын білімдерді беруге негізделген оқыту түрінен білімдерді оқушылардың өздері іздеп табуға үйрететін шығармашыл ізденімпаз тұлғаны қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесіне көшу жолындағы әрекет екендігін білу;

- педагогикалық іс-әрекетті – инновациялық іс-әрекет ретінде қабылдау;
- инновациялық технологиялардың түрлерін, қолданылу шарттарын білу және т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. – М., 1997.
2. Хомерики О.Г., Поташник М.М. и др. Развитие школы как инновационный процесс. –М., 1994.
3. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс. В 2 книгах. –М.: Гуманитарный издательский центр Владос, 1999.
4. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М.: Знание, 1989.
5. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учеб. ...пед кадров Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина и др. –М.: Академия, 2003. 1998. – 324 с 89
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие.– М.: Народное образование.1998. –256 с.
7. Смирнов С.А., Котова И.Б. и др. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб.для студ.высш и сред. пед учеб заведений. Изд. Центр Академия, 2003. – 459 с.

МАХМУТОВА К.И. УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Статья посвящена проблеме внедрения в современное образование инновационных технологий, в ней рассматриваются педагогические условия и этапы подготовки будущих учителей к инновационной деятельности.

Ключевые слова: инновация, инновационная педагогическая технология, инновационная деятельность, рефлексивная деятельность

MAKHMUTOVA K.I. CONDITIONS FOR FORMATION OF FUTURE TEACHERS' INNOVATIVE ACTIVITY.

The article deals with the introduction of modern education in innovative technologies, it addresses the pedagogical conditions and stages of preparation of future teachers for innovation.

Keywords: innovation, innovative pedagogical technology, innovative activity, reflexive activity

ӘОЖ 372.8:004

АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІН ЖАҢАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТАУТАЕВА Г.Б.

Бұл мақалада ақпараттандыру жағдайында бастауыш сыныптарда оқу жүйесін жаңартудың кейбір мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: ақпараттық, зерттеуші, интеллектуалдық, креативтік, диагностикалаушы, жобалау, басқарушы, бағдарлы іс-әрекет.

Әлемдік қауымдастықта жүріп жатқан индустриалды ғасырдан ақпараттық ғасырға көшу үрдісі – қоғамға тереңдей енуде. Бүгінгі таңда жаңа ғасыр ұрпағына бұрынғыға қарағанда едәуір ауқымды талап-тілектер қойылып отыр. Осыған орай білім алушы күрделі ақпараттық ортадағы өзгерістерді тез меңгеріп, жедел шешім қабылдай алуы, теориялық тұрғыдан дамып жетілген ойлау қабілетіне ие болуы тиіс. Ақпараттық-қатынастық технологиялардың біздің өмірімізге етене енуі, білім беру жүйесін ұйымдастыруға жаңаша көзқарасты талап етеді, ақпараттық қоғам талабына сай, компьютерлік технологияның соңғы жетістіктерін пайдалана білетін білімді, жан-жақты дамыған ұрпақ тәрбиелеуді қажет етеді.

Білім беруді ақпараттандыру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, ҚР Президентінің орта білім жүйесін ақпараттандыру (1997 ж.), Президенттің (2000 ж.) жарлығымен бекітілген «Білім беру» бағдарламаларында анық көрініс тапқан. Осы заңды және нормативтік құжаттар мен бағдарламаларды, ақпараттық-қатынастық технологияларды пайдалана отырып, білім беру қызметкерлері осы оқу идеясын орнықты жүзеге асырып, жас мамандарды дайындаудың тиімділігі мен білім сапасын арттырумен қатар, оларға тыңғылықты әзірлігін жедел дамып жатқан ақпараттық қоғамға сәйкестендіру талабы туындап отыр.

Компьютерді оқу үрдісіне және оқудан тысқары жұмыстарда пайдалану – баланың сұранысына жауап беріп, оқытуды мотивациялау және жеке-даралаудың мазмұнын терең байытатын, шығармашылық қабілетті дамытатын, қолайлы эмоциялық әсер беретін өте бір тиімді тәсіл.

Білім беруде компьютерлік технологияларды пайдалану бүгінгі заман талаптарына сәйкес келеді, бұл жайлы мына фактілер дәлел, 80-жылдардың ортасында орта мектептердің оқу жоспарына жаңа пән – «Есептеуіш техникалар мен информатика негіздерін» енгізу біздің еліміздің саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайларының өзгеру кезеңіне тура келді. Мектепте информатиканы оқытудың бастапқы базалық кезеңі ретінде оны

оныншы сыныптан жетінші сыныпқа ауыстыру және бастауыш сыныптардың оқу үрдісінде дайындық шараны ендіру, қолданыстағы білім беру жүйесін толықтыру қажеттілігі уақыт талабына қарай оған бейімделуді мойындау болып саналады[1].

Оқыту үрдісін ақпараттандыру мен компьютерлендіру мәселесіне ресейлік ғалымдар: С.А.Бешенков, Б.С.Гершунский, А.П.Ершов, М.П.Лапчик, Е.А.Машбиц, В.М.Монахов, И.В.Роберт және басқалардың еңбектері арналған.

Білім беруді ақпараттандыру мәселесі бойынша Қазақстанда да бірқатар ғалымдар жан-жақты еңбек етіп, осы ғылымның дамуына үлестерін қосты. Олар: Г.Қ.Нұрғалиева, Б.Б.Баймұханов, Ж.А.Қараев, Ш.Х.Құрманалина, Ж.Қ.Нұрбекова, М.Б.Есбосынов, А.С.Қадырова, А.І.Тәжіғұлова, Б.К.Төлбасова, С.Т.Қожахметов және т.б.

Ақпараттық технологияларды барлық салаларда кең түрде және әртүрлі мақсатта ауқымды қолдану, соның ішінде оқушылардың білім және біліктіліктерін қалыптастырудың көмекші құралы ретінде пайдаланудың әдістемесін жасап, оны бастауыш мектептің оқу үрдісінде енгізу қазіргі көкейкесті мәселенің бірі болып табылады.

Компьютерлік технологияны оқу үрдісінде қолдану мектептегі оқу-тәрбие үрдісінің көптеген аспектілеріне елеулі ықпалын тигізеді өз-өзінен түсінікті. Оқытуды компьютерлендіру оқу жұмысын белсентудің аса қуатты құралы болатындығы анық. Компьютерлік технологияны оқу үдерісінбелсентуқұралы ретінде пайдалану, оқуға даралық сипат беру және мұғалімнің педагогикалық қызметінде оқушыларды басқарумен байланысты таусылмайтын «ауыр» жұмысын автоматтандыру болып табылады. Сондықтан компьютер дәстүрлі оқыту әдістемесі шеңберінде «көмекші» қызметін орындайтын болады.

Сонымен, білім беру жүйесін ақпараттандыру арқылы жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық-қатынастық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын жетілдіру керек. Ол өз кезегінде төмендегідей оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

- оқу үдерісіндербестендіру, яғни оқытуды белгілі бір педагогикалық бағдарламалық құралдар бойынша жүргізу;
- нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз ету, компьютер арқылы әрбір оқушы өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;
- материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға мүмкіндік жасайды.

Демек, бастауыш сыныпта компьютерді қолдану біріншіден, оқушылардың қоршаған ортаның элементтерін танып, оларды ажырата білу

қабілеттерін дамытса, екіншіден, ойлау, есте сақтау қабілеттерімен қатар байқағыштығын, зейінін, берілген тапсырманы орындаудың оңтайлы, тиімді жолын таба білу қабілетінің дамуына әсері мол. Себебі, психолог-педагогтардың зерттеуінше, ойлаудың логикалық құрылымының негіздері 5-11 жас аралығында қалыптасады екен, яғни бастауыш мектеп кезеңі оқушының танымдық, шығармашылық қабілеттерінің дамуына ең тиімді және қолайлы кезең болып табылады. Осы кезеңде оқушылардың танымдық іс-әрекетінің психологиялық негізі қалыптасады және армандау, қиялдау, елестету, шығармашылық ойлау және ойлау операциялары: жинақтау, салыстыру, талдау, жалпылау және т.б. жете дамиды. Сонымен қатар қорытынды жасау және өз пікірін айту сияқты негізгі қабілеттері де байқалады.

Бастауыш сыныпта кездесетін жоғарыда айтылған ерекшеліктерді ескере отырып, В.М Монахов мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің құрылымын болашақ мұғалімнің кәсіби қалыптасу траекториясын жобалау мәселесіне байланысты қарастырып, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіне

- ақпараттық,
- зерттеуші,
- интеллектуалдық,
- креативтік,
- диагностикалаушы,
- жобалау,
- басқарушы,
- коммуникативтілік іс-әрекеттерін жатқызды.

В.М. Монаховтың пікірінше бұл іс-әрекеттердің тиімді орындалуы, мұғалімдерде сәйкес біліктіліктердің, қалыптасуына байланысты болып табылады.

Ақпараттық кәсіби іс-әрекетке ақпаратты қабылдап, жинау, іріктеу, жүйелеу, талдау, өңдеу жатады.

Зерттеу іс-әрекетіне мәселені көре білу, оның көкейкестілігін негіздеу, мақсат, міндет, пән нысанын тұжырымдау, бақылау, эксперимент жүргізіп, зерттеу нәтижелерін өңдеу, қорытындыны тұжырымдау жатады.

Интеллектуалдық іс-әрекетке талдау, синтездеу, салыстыру, абстрактілеу, жалпы, жалқыны анықтау, рефлексия жүргізу жатады.

Креативтік іс-әрекетке акцент жасау, модернизациялау, қайта құрылымдау, елестету әрекеттері жатады.

Диагностикалық іс-әрекетке диагностика жүргізіп, нәтижесін өңдеу жатады.

Прогностикалық іс-әрекетке үрдісті болжау, заңдылықты анықтау, соңғы нәтижені алдын ала көре білу жатады.

Жобалау іс-әрекетке жоспарлау, құрылымдау, моделдеу және т.б. әрекеттер жатады.

Басқарушы іс-әрекетке ұйымдастыру, бақылау, іс-әрекетті түзетіп, нәтижесін анықтау, мотивті келтіру іс-әрекеттері жатады.

М.И. Ерецкий мен Э.С. Пороцкий әртүрлі меңгеру деңгейіндегі оқу қызметінің сипаттамасын құрды. Ол оқушылардың бағдарлы іс-әрекеттері қажет ақпаратты алу жолдарын, құралдарын, ақпарат алуды бақылаудың және оны жүзеге асуының әдістемесін анықтауға бағытталған.

Жеке-дара оқытуды іске асырудағы компьютердің рөлін қарастырайық, ал «ол саралап оқытудың әр түрлі формаларын қамтамасыз етуге компьютерлерді кең қолдануға күдіксіз әкеледі».

Әрине, компьютер мұғалімді алмастыра алмайды және мұғалімге тән көптеген қызметтерді орындай алмайды. Бірақ, мұғалім сыныптағы әрбір оқушының жеке мүмкіндіктерін есепке ала алмайды және осы мүмкіндіктердің бәрін анықтауға мұғалімнің күші де келмейді (тіпті мұғалім нені көрсету керек және мұны қалай істеуін білсе де). Сонымен қатар, мұнда нашар және орташа оқушыларға көмек көрсету, мықты оқушыларға әрқашан салмақты тапсырма беруге көңіл бөлу мүмкіндіктері де жатады. Қолайлы режимде жұмыс істейтін мұғалімнің өзі бәрібір белгілі уақытта немесе оқу уақытының бір бөлігінде әрбір оқушыны көруі мүмкін емес, әрбір оқушының оқытуының және дамуының жеке қарқынын қамтамасыз ету жағдайы болмайды. Бұл жерде компьютер мұғалімге де, оқушыға да маңызды көмек көрсете алады және көрсетуі қажет[2].

Оқытудың нәтижелігін қамтамасыз етудің басты талабы компьютерлік техниканың сапасы мен техникалық жабдықтау болып табылады. Бұл сұрақты шешудің қиындықтары бізге мәлім.

Компьютерді қолдану арқылы жеке-дара оқыту идеясын (ойын) іске асырудың кейбір негізгі жағдайларын атап көрсетейік.

Оқыта, дамыта, тәрбиелей отырып, біз өзіміздің интуитивтік және субъективті көріністерімізге сүйенеміз. Біз іс жүзінде ештеңені тіркемейміз, өлшемейміз, оқыту үрдісінің ешқандай ізін қалдырмаймыз (осы сұрақтың қандай да бір жүйесін мүлде айтпаймыз). Мұнда оқытудағы компьютердің ролі қажетті құрал болып табылады, өйткені компьютер оқушының орындайтын жұмысын және оның қорытындыларын тиянақты жазып отыра алады, яғни оқушылар контингентінің белгілі бір базасын (анықтауларының) құра алады. Егер осы анықтауларды бізге қажет бағытта бағдарламалауға болса, онда оқыту үдерісін жақсартуда үлкен мүмкіндіктер туады.

Оқушыларды оқыту қарқыны компьютерді қолданып оқытусыз барлық оқушыларды қанағаттандыра алмайды. Бір оқушыға қызықсыз болғанда, екіншісі ештеңені түсінбеген болып шығады. Компьютерді қолдану мұндай

кемшіліктерді жояды. Компьютер оқушының жаттығуды орындау уақытын шектемейді, өйткені компьютермен жұмыс жауап енгізілгенде ғана әрі қарай жүру мүмкіндігі анық болады[3].

Бақылаудың бір түрі ретінде біз «ауызша сұрауды» қолданамыз. Бұл сұрауды қарапайым тестілеу түрінде жүргізуге болады. Мұндай сұрау шынында сараланған болып, оқушылардың мүмкіндіктері туралы өте көп ақпарат беруі маңызды. Сараланған сұрауды ұйымдастыруда компьютерді қолдану қажет, өйткені компьютерді қолданып оқытпаса уақыт аз болып, барлық оқушылардың (мүмкіндіктерін) қажеттіліктерін есепке алу мүмкіндігі төмендейді, сұрау қарқыны мен оқушылардың мүмкінділігін салыстыру өте қиын болады. Компьютер мұғалімге белгілі тапсырмаларды орындай алмаған оқушылардың жеке жұмысын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімнің жұмысының нәтижелілігін арттырады.

Жауаптың дұрыстығын бірден анықтау кері байланысты қамтамасыз етеді. Бұл кезде компьютер жауаптың дұрыстығын ғана анықтамайды, сонымен қатар, түзетуге және есіне салуға арналған (реакциялы-коррекциялаушы) ескертулер бере алады.

Компьютер қолданушымен сұхбаттасуда «достық қалыпта» болып, оқушы компьютерді «досы» ретінде қабылдап, ойын айтуға қорықпауы маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бастауыш мектепте компьютерлік технологияны қолданудың қазіргі жағдайы // Информатика негіздері. – Алматы, 2007. – №5. – 2-5б.
2. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. – М.: Логос, 1994. – С.224.
3. Актуальные проблемы современного образования/под ред. М.И.Махмутова. – Казань: Центр инновационных технологий, 2001. – С.166-214.

ТАУТАЕВА Г.Б. ЗАДАЧИ ОБНОВЛЕНИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ

В данной статье рассматривается ряд важных вопросов, касающихся обновления учебного процесса в начальных классах в условиях информатизации.

Ключевые слова: информатизация, исследовательская, интеллектуальный, креативный, диагностический, проектирование, ориентировочные действия.

TAUTAYEVA G.B. PROBLEMS OF MODERNIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS IN PRIMARY GRADES IN IT CENTURY.

This article discusses some of the problems the modernization of the educational process in the primary grades in informatization technology century.

Keywords: informatization, research, intellectual, creative, diagnostic, design, managing director, approximate actions.

UDC 811.111

**BLOGS AS A PLATFORM FOR CRITICAL REFLECTION AND
COMMUNITY OF PRACTICE IN THE TRAINING PROCESSES OF
ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE (EFL)**

TAJIBAYEVA A.A.

Using the theories of critical reflection and community of practice, the aim of this paper is to explore the use of blogs as a reflective platform in the training processes of English as a Foreign Language (EFL). Blogs are considered as a platform to critically reflect on their learning processes as well as to gauge the impact of blogs on the professional growth of teachers and students.

Keywords: *Blog, Hypermedia instructional programs, Virtual community, critical reflection, Technology for language learning, Computer-mediated communication.*

Recently, computer-assisted learning environments have provided both teachers and learners with an alternative avenue, unlike the traditional face-to-face meetings or discussions, to foster their personal knowledge development through meaningful negotiation and communication [1]. One of the most successful models is the application of community practices in which group members are able to explore their knowledge and exchange information through a synchronous discussion board, such as MOO and BBS [2]. The web-based technology supports collaborative learning that enriches learning performance, both for individual knowledge construction and group knowledge sharing [3].

Wenger [4] submits an overall and clear conception of what communities of practice are. The definition of community of practice varies depending on what the community is about, how it functions, and what capabilities it has enabled. Members' beliefs and interests exercise a profound influence upon the formation of communities of practice. In other words, a successful community of practice is one in which the contribution of each member is highly regarded. The nature of the community of practice, its goals, and its communicative procedures are all codetermined by the individual members in a way that allows for continuous change and self-development. In consequence, a community of practice usually serves as an effective platform for people to exchange knowledge and localize new information based on their personal needs and living environment. Furthermore, a community of practice tends to encourage every member to take responsibility for information-sharing and problem-solving, to develop their personal identities in the community, and to foster unification of the community. Given that reflective practice is «the relationship between an individual's thoughts and action and the relationship between an individual teacher and his or her membership in a larger

collective called society» [5, p. 204], a community of practice could be an alternative avenue for reflective practice among teachers. This was one of the key connections investigated in this study.

According to Zeichner and Liston [6], by means of a community of practice teachers are able to 1) examine and attempt to resolve their teaching problems, 2) realize their teaching beliefs and goals, and 3) take responsibility for their professional development through continual participation in the community. Stiler and Philleo [7] report the successful use of blogs for reflective practice among preservice teachers based on their findings from self-report questionnaires. They claim that reflection through blogs empowers teachers to give and receive more positive and immediate feedback from peers to resolve personal and professional problems. Therefore, teachers have more opportunities for critical reflection upon their own and others' teaching and learning through the use of blogs.

Due to the rapid expansion of technology over the past decade, hypermedia instructional programs have become commonplace in both educational and usiness markets [8]. Learners of all ages have increased access to technology such as the World Wide Web, which provides a seemingly limitless amount of information. New technologies such as Mp3, podcasting, and social networking are booming. In contrast to more traditional environments, technology offers greater opportunities for interactivity and learner control [8,9]. There are more educators and language teachers using the Internet in language teaching as well [2, 1]. Many computer applications, especially asynchronous computer-mediated communication such as email and electronic bulletin boards, promote interactive learning [10].

With the booming growth of technology, blogs have become another learning platform for language teaching [11].

A blog is an online journal that users can continuously update, in their own words, online. Blogs utilize a simple interface to make it easy for any user to construct, without having to understand HTML or web scripting. Thus, anyone who can create a basic Microsoft Word document can create and maintain a blog. In addition, users can even add pictures or audio files to enhance their blog's attractiveness. Furthermore, a blog is interactive [9] in the sense that readers can respond with comments in just a few steps.

Most blogs on the Internet are personal or journalistic [2,11]. However, there have been increasing numbers of people using blogs in education [11]. Blogs are well suited to serve as online journals for users. In terms of language teaching and learning, «language learners could use a personal blog linked to a course as an electronic portfolio, showing development over time» [2, p. 13]. Hence, blogs could be used to monitor and assess students' work as well as to encourage interaction among students and between teachers and students. The following sections outline the characteristics of blogs that make them useful tools for language teaching and learning.

Many studies have shown that it can be difficult to motivate language learners when it comes to reading texts [8, 2, 5,6]. Studies have also shown that Internet access motivates many students to read extensively [9, 3,7]. The use of blogs is a way to provide such motivation for reading in a language other than one's mother tongue, through the interactive nature of the blog. One can read and also comment on what one reads in expectation of a little discussion and a quest for common interests and individual differences. By responding on blogs, people can get feedback from other audiences throughout cyberspace. Students have an opportunity to read things in which they are interested and write things they truly wish to write, thereby determining their own texts in language education and combining text with conversations in a very personal and stimulating way. Efimova and Fiedler characterize blogs as «personal diary-like-format websites enabled by easy to use tools and open for everyone to read»[13,p. 490]. Godwin-Jones [2] also indicates that through blogging, people are able to document their reflections about things relevant to their daily life experiences, sharing such things with their friends, families, and/or group members. He further points out that blogs and other social networking sites provide new opportunities and incentives for personal writing. In other words, blogs allow people to exchange information without space and time constraints, to broaden their knowledge, and to meet personal needs and interests at the same time.

Computer users with access to the Internet can access some blog sites that are open to the public and welcome viewers to make comments or post messages. Language teachers can use blogs to ask students questions, share viewpoints, and encourage students to discuss issues and express their concerns. Learners are allowed to collaborate with others to establish a particular topic of mutual interest. More specifically, a blog is constructed by people who share mutual interests to collaboratively set objectives, regulations, and formats, and this is what distinguishes blogs from other forms of websites [2, 11]. A blog is like a small learning community [13]. Members tend to get more involved than they do in other pedagogic and web-based environments, thus producing a stronger sense of community [4, 2, 13,2]. For example, a pair of readers was highly motivated to read different types of novels, so they collected any related information and compiled it to share the information with novel lovers. A global community therefore forms through blogs.

According to Udell [12, p.2], blogs are a «genuinely new literary/journalism form». In addition, blogs can make use of other Internet resources for learning. Users and teachers can create more learning resources by adding hyperlinks within the blogs [2]. Efimova and Fiedler [13] explain that the use of hyperlinks makes it possible for new readers to learn the previous course of the discussion more easily and to make the blog more enjoyable with pictures or sounds.

There are many ways in which users or teachers can create more learning resources by adding hyperlinks in their blogs. For example, teachers can have links to online testing sites to allow students more time to practice certain tests and exams. In addition, teachers can make good use of other sites embedded with audio and visual materials to enhance students' learning motivation. As a result, students gain more knowledge through links to many sites if they choose to follow the hyperlink. The inclusion of these hyperlinks also allows for self-directed exploration within the topic [13].

Blogs do not merely establish scaffolding for beginners, nor do they merely allow students to learn from multiple perspectives or receive support from advanced students. They also create a relatively learner-centered environment that allows students to learn at their own pace [13, 2]. However, if the information that the students are learning is incorrect, then all of the students are being misinformed.

These points have already been made in the discussion above, but here we draw attention to the way in which blogs pull together several of the most recommended pedagogies from learning theory: scaffolding, student-centered learning, the incorporation of multiple perspectives, and the use of learning communities. However, the spreading of misinformation is self-governed within the community, and it's the responsibility of people adding hyperlinked material to ensure that the material doesn't contain misinformation.

In summary, blogs can be treated as virtual language classrooms. People from all over the world can share opinions and express ideas by using a language they all understand. Language teachers can use blogs as discussion forums to increase time and opportunities for students to learn the target language. While blogs are used in education, there is little research about the use of blogs for language learning and teaching in EFL contexts.

REFERENCES:

1. Lord, G., & Lomicka, L. L. (2004). Developing collaborative cyber communities to prepare tomorrow's teachers. *Foreign Language Annals*, 37 (3), 401–417.
2. Godwin-Jones, B. (2003). Emerging technologies: Blogs and wikis: Environments for on-line collaboration. *Language Learning & Technology*, 7 (2), 12–16.
3. Liaw, S. S., Chen, G. D., & Huang, H. M. (2008). Users' attitudes toward Web-based collaborative learning systems for knowledge management. *Computers and Education*, 50 (3), 950–961.
4. Wenger, E. (1998). *Communities of practice: Learning, meaning, and identity*, New York, NY: Cambridge University Press.
5. Leo, B. (1990). Teacher development through reflective teaching. In J. C. Richards & D. Nunan (Eds.), *Second language teacher education* (pp. 2002–2014), New York: Cambridge University Press.
6. Zeichner, K., & Liston, D. (1996). *Reflective teaching: An introduction*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

7. Stiler, G. M., & Philleo, T. (2003). Blogging and blogspots: An alternative format for encouraging reflective practice among preservice teachers. *Academic Research Library*, 123 (4), 789–798.
8. Kozma, R. (1991). Learning with media. *Review of Educational Research*, 61 (2), 179–211.
9. Rodzvilla, J. (2002). *We've got blog: How weblogs are changing our culture*, Cambridge, MA: Perseus Publishing
10. Arnold, N., & Ducate, L. (2006). Future foreign language teachers' social and cognitive collaboration in an online environment. *Language Learning & Technology*, 10 (1), 42–66.
11. Richardson, W. (2005). *Blogs, wikis, podcasts, and other powerful web tools for classrooms*, Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
12. Udell, J. (2001). *Tangled in the Threads*, Retrieved February 24, 2009, from <http://207.22.26.166/bytecols/2001-05-24.html>.
13. Efimova, L., & Fiedler, S. (2003). Learning webs: Learning in weblog networks. In P. Kommers, P. Isaias, & M. B. Nunes (Eds.), *Proceedings of the IADIS International Conference Web Based Communities 2004* (pp.490–494), Lisbon: IADIS Press.

ТАДЖИБАЕВА А.А., ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ЗЕРДЕЛЕУ ҮДЕРІСІНДЕ НӘТИЖЕЛЕРДІ СЫНИ БЕЙНЕЛЕУ ТҮРҒЫДА КӨРСЕТУ ҮШІН БЛОГТЫ ПЛАТФОРМА РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ ЖӘНЕ БЛОГ ҚҰРАЙТЫН ҚАУЫМДАСТЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ.

Бұл мақаланың мақсаты ағылшын тілін шет тілі ретінде оқыту үдерісінде блогты рефлексивтік платформа ретінде оқып үйрену болып табылады. Блогтар тілді оқу үдерісінде тұғырнаманың сыни бейнелеу нәтижелері және оқытушылар мен студенттердің кәсіби дамуына ықпал ету бағасы негізінде қарастырылады.

Кілт сөздер: блог, гипермедиялық нұсқауылы бағдарламалар, виртуалдық қауымдастық, сыни бейнелеу нәтижелері, технология, тілді үйренуде қолданылатын компьютер арқылы қарым-қатынас.

ТАДЖИБАЕВА А.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЛОГОВ КАК ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ КРИТИЧЕСКОГО ОТОБРАЖЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО И ПРАКТИКИ СООБЩЕСТВА, СОСТАВЛЯЮЩЕГО БЛОГ.

Целью статьи является изучение блогов как рефлексивной платформы, необходимой в работе по освоению английского языка. Блоги характеризуются как платформа для критического отображения результатов изучения языка и оценки уровня профессионального развития учителей и студентов.

Ключевые слова: блог, гипермедийные инструктивные программы, виртуальное сообщество, критическое отображение результатов, технология изучения языка, коммуникация посредством компьютеров.

ӘОЖ 372.61

СӨЗ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҒЫНАСЫН МЕҢГЕРТУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТҰРМАХАНОВА С.Ә.

Мақалада балаларға сөзді және оның мағынасын меңгертудің ерекшеліктері көрсетілген. Сөз мағынасын игертудің әдіс-тәсілдері берілген.

Кілт сөздер: мағына, ұғым, құбылыс, тыңдау, түсіну, дағды.

Сөздің ішкі семантикалық байланысы оның мағынасы мен ұғымының арақатынасынан көрінеді. Лексикалық тіл білімінің негізі – сөз және оның мағынасы. Сондықтан оқушыларға лексика туралы, оның ерекшеліктері мен түрлері туралы мәлімет игертіледі. Ал оны игертудің негізі–мағына мен ұғым.

Көптеген оқулықтарда: «Сөз – мағына мен дыбыстардың бірлігі» деген анықтама берілген. Ой елегінен өткізе зерделесек, шындығында сөздің құрамында мағына мен дыбыстың болатыны даусыз. Дыбысталусыз сөз болмайтын сияқты, мағынасыз да сөз болмайды. Бірақ бұл анықтама сөздердің барлық қасиеттерін анықтап бере алмайды. Өйткені бір сөздің мағынасы тіл-тілдерде әр-түрлі сөз арқылы беріледі. Сондай-ақ бұл анықтама сөздердің көп мағыналық қасиеті мен синоним, антоним сияқты тілдік құбылыстардың басын ашып бере алмады. Сондықтан І.Кеңесбаев: «Сөз - дыбыстар мен мағынаның тұтастығы, ақиқат заттың, құбылыстың жиынтық бейнесі», - деп сөздің мағынасын сәл күрделендірген [1,14].

Сөз – сөзтану ғылымының нысаны. Сөз – көп қырлы күрделі құбылыс, себебі оны таратушы адам, адамның рухани мәні көп қырлы, күрделі болғандықтан, сөзі де сол сияқты мәнге ие. Б.Н.Головин тіл мен сөзді былай ажыратады: тіл – жалпы, сөз – жеке [2, 321] Г.Я.Солганик сөз деректі айтылым десе [3, 223], Р. Сыздық сөзді (речь), тіл, сөз, сөйлем деп айтады [4, 235]. Ендеше, тіл – дерексіз, сөз – деректі, тіл – мәнді, сөз – құбылыс. Сөз – лингвистикалық, әлеуметтік, интеллектуалдық құбылыс. Сонымен сөз дегеніміз – жоғары қабілетті тұлғаның әлеуметтік-лингвистикалық компетенциясы арқылы бір немесе бірнеше сөйлемнің жиынтық операциясынан тұратын ой, пікір ретінде танылатын тілдің динамикалы үдерісінің өндірісі. Сөзтану әлемінің көп қырлы күрделі мәселесі стилистикаға тікелей қатысты. Сөзтану – сөз лингвистикасы болса, ол стилистика шеңберінде өзінің көп қырлы күрделі мән-маңызын жан-жақты көрсете алады.

Сөйлесу арқылы адамдар білетін ақпарат – деректермен алмасады, олар тілді ғана меңгеріп қана қоймайды, дағдыларды жақсы іс-әрекеттерді де бір-

бірінен үйренеді. Адамдар ресми, әңгімелесу, кәсіби әлеуметтік тілдесім, дербестік арқылы байланысады. Тыңдап – түсіну сөйлеудің бірінші сыңары болса, оның екінші сыңары – ауызша сөйлеу тіл арқылы оқушылардың іскерлігін, сөйлеу дағдыларын, әдептерін қатысын мәдениетін қалыптастырамыз. Баланың ауызша тіл дамыта оқытуда тіке байланыс қағидасы, адам жеке қабілетін, сөйлеуге үйретуге жаттығу жұмыстарының түрлерін айқындау, жұмыс түрлері, өзектілік қағидаларын басшылыққа алуымыз керек.

Сөздік қорды байытудағы ең өнімді тәсілдердің біреуі – сөздікпен жұмыс жүргізу. Сөздік жұмыстарына мынадай талаптар қойылады:

1. Өз ойын тыңдаушысына білдіру, ұғындыру үшін оқушының ең алдымен сөздік қоры мол болуы керек. Ондай оқушының ұғымы да кеңей береді, әрі тілі орамды болып, пікірін толық кеткізе алады. Ал сөздік қоры тапшы адам сөйлегенде көңілінде сайрап тұрған ойын дәл білдіруге қажетті сөз таба алмай, сасқалақтап, қиналыс табады. Сондықтан сөз байлығын арттыру ең басты талап болып саналады. Оқушылардың сөзі грамматикалық құрылысы жағынан дұрыс, мінсіз болуға тиіс. Яғни сөйлемдегі сөздер тілінің құрылысы материалы болып есептелінеді.

Грамматика сөздердің тұлғалары мен өзара бір-бірімен байланысын анықтаумен қатар, жаңа сөз тудыруды да қарастырады. Ендеше сөз сөйлеу барысында тілдің қолданылған сөздер заңдарына сай болуы қажет. Дұрыс мінез сөйлеуге үйрету жұмысы грамматика сабақтарында соған байланыстырыла жүргізіледі. Сонымен қатар бұл жұмыс грамматика сабақтарынан тыс, өз алдына бөлек сабақ ретінде де ұйымдастырылады.

2. Дұрыс сөйлеу мәдениетін тәрбиелеуде, алдымен бала тілдің дыбыстық құрылымын толық меңгеруі тиіс. Сөйлеудің дыбыстық жағы фонетика мен орфоэпия деректеріне сүйенеді.

Бала үлкендерге еліктеу арқылы ана тілінің сөз екпіндерін, интонациясын дұрыс сақтауға үйренеді.

Сондықтан әр сөз ауыздан шыққанда оның ішіндегі кейбір дыбыстары немесе сөздің (желініп) қоймай, түсінікті, анық естудің дұрыс болуын қамтамасыз етуі керек.

Оқушылардың тіл мүкістігінен немесе еркеліктен сөздерді әдейі бұзып айтушылық райлары мектепте көптеп кездеседі. Ондай оқушылармен кезінде жеке жұмыстар жүргізілген дұрыс.

3. Оқушылардың сөзі анық болуы тиіс. Айтайын деген ойына мағынасы дәлме-дәл келетін сөзді тыңдап, теріп алып сөз сөйлеуге қазақ тілінің сөз байлығы жеткілікті. Мұғалімнің міндеті – балаларды ойын күмілжітпей, дәл айтуға үйрету. Әрине бұл талап та жоғарыда айтылған сөздік қорын молайту

талабымен ұштасып жатыр. Дәл айтылмаған ойды түсінудің өзі бірсыпыра қиындыққа ұшыратады.

4. Оқушылар ойын тәртіппен бір жүйеге түсіріп айта білуге тиіс. Бұлай дағдыланбаған оқушы әңгімедегі оқиғаларды есіне түсіруіне қарай байланыссыз, шашыратып айтады да, оның мағынасы мүлде түсініксіз болып шығады.

Бұл әсіресе, бастауыш сынып оқушыларына тән кемшілік, өйткені кішкене балалар бір оқиғаны еске түсіргенде оның жүйесін, тәртібін, яғни оқиғаның неден басталып, қалай аяқталғанын басына тоқып ойлап тұрмайды. Оқиғаның, еске түскен жайды лақ еткізіп айта салады.

Мұғалімнің ең басты міндеті – балалардың айтар ойын тәртіппен, жүйелі сөйлеуге үйрету. Бұл үшін жоспарлы түрде әдейі сабақтар ұйымдастырылып, онда балалардың көңілдері сөйлемдердің орналасу тәртібіне аударылуы тиіс. Оқушылардың жазған мазмұндама мен шығармаларын талқылау кезінде де ондағы ой жүйесі қатты ескеріледі.

5. Оқушылардың сөздері таза болуға тиіс. Яғни балалар ойды білдіруге көмегі жоқ, артық сөздерді қолданбай, таза сөйлеуге дағдыланатын болуы керек.

6. Оқушылардың сөзі мүмкіндігінше бейнелі болуға тиіс. Бейнелеп сөйлеген сөз сәнді шығады және тыңдаушыға күшті әсер етеді. Бастауыш сынып оқушыларынан, әрине толық мағынасындағы бейнелеп сөйлеуді талап етуге болмайды. Мұнда тек балалар тек бейнелеп сөйлеу элементтеріне еліктейтіндей ғана жұмыстар ұйымдастырылады. Бұл жұмыстағы негізгі міндет – балаларды көркем шығармада кездесетін бейнелі ұғымдарды түсіне білуге үйрету, кейбір әңгімелердегі бейнелі тіркестерді өздері сөйлегенде не мазмұндама, шығарма жазғанда қолдана білуге дағдыландыру керек.

7. Оқушылардың сөйлеген кездегі тұрысына, сөздің айтылуына (дыбыстық жағы, мәнерлілігі, жылдамдығы, дауыс сазы, екпін т.б.) көптеген талаптар қойылады.

а) оқушының сөйлегенде дауыс сазы не қатты, не тым (естілмейтіндей) жай шықпай, бір қалыпты, орта, қоңыр дауыспен сөйлеуге тиіс.

Оқушы сөйлегенде асығып-аптықпай немесе тым жайбарақаттыққа салынбай, байсалды сөйлеп үйрену, өзін дұрыс ұстау (бет әлпеті, қабақ қағысы, зейін, танымайтан жерде өзін ұстау мәнері т.б.) мәдениетіне жаттықтырудың да маңызы бар.

Оқушыларды мұндай қасиеттерге тәрбиелеу олардың болашағы үшін қажет екендігін көрсете келіп, балалардың табиғи сөйлеу мәнерін бұзбай, қайта дамыта түскенде ғана, «ойы мен сезімі бет әлпетінен көрініп, көзінен от шашып тұратын шешендерді» жиірек кездестіруге болады.

ә) оқушылар сөйлеу ішінде ойдың тірегі болып тұрған сөзді тауып, оған логикалық екпін түсіре сөйлеуге, лепті, сұраулы, хабарлы сөйлемдерді тиісті интонацияға түсіріп, сөйлеп дағдылануға тиіс.

Оқушыларды осы көрсетілген талаптарға сай сөйлеуге дағдыландыру үшін жоспарлы түрде әдістемелік жұмыс жүргізілуі тиіс.

8. Ауызша сөйлеу кезінде оқушылар өзіне айтылған сөздерді тындап, оның мәнін байыппен аңғара білуге жаттықтырылуы тиіс. Сонымен қатар олар әңгімелесу барысында сұрақ қоя алуға және өзіне қойылған сұрақтарға тиянақты жауап қайтара алуға дағдыландырыла алынады.

Оқушылардың біреумен сөйлесе алу шеберліктері сөз жоқ сөздік қорының байлығына, сонымен қатар тілдің грамматикалық құрылысын қандай дәрежеде меңгергендіктеріне байланысты.

9. Көпшілік алдында сөйлей білуге үйрету қажет. Сынып алдында немесе басқа жиындарда, тіпті танымайтын аудиторияларды (мекемелерде, үлкендер қатысқан жиналыстарда) тындаушыларына қарап ойын асықпай, саспай, қысылмай айтып беру, ой ұшқырлығын дамытады, ұжым алдында өзін ұстай алуға дағдыландырады. Сонымен қатар, сөздік пайдалануға фразалар құра білуге, айтылатын әңгімесінің мазмұнын құрастыру шеберлігіне, яғни ойлаудың алуан түрлі қасиеттерін қалыптастырып, оларды шығармашылық белсенділікке дағдыландырады. Оқушылардың оқыған материалда, мазмұнын дұрыс қабылдап ондағы негізгі ойды жақсы түсіну үшін оқу сабақтарында неше түрлі сабақтар ұйымдастырылады. Бұл талаптар алты жасарларға да жат емес. Себебі мектеп жасындағы бала тілдің фонологиялық жүйесін толық түсінеді.

Мұндай жұмыстар оқылатын материалдардың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі. Оқушылар мәтінді дұрыс қабылдау үшін негізінен мынадай жұмыстар жүргізеді:

1. Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық дайындау;
2. Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу;
3. Шығарманы оқу;
4. Әңгіменің жоспарын жасау;
5. Оқыған шығарманың мазмұнын айту;

6. Шығарманың мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар.

Азат елдің азаматы егеменді елдің тұтқасын қолына берік ұстайтын, тәуелсіздіктің мағынасын терең түсінетін сабырлы, сауатты экономика құпиясын меңгерген, салауатты азамат болуы қажет.

1979 жылы жарық көрген Ә.Болғанбаевтың оқулығында: «Сөз дыбысталу мен мағына бірлігінен тұрады. Әрбір сөз – белгілі бір құбылыстың

аты», – деп анықтама береді [5,17]. Сөзге мағына мен, дыбыстың бірлігі, не мағына мен дыбыстың және грамматикалық категориялардың бірлігі деп берілген анықтамалардың қазіргі тілшілерімізді қанағаттандыра алмайтындығы анық.

Тіліміздегі сөздердің ең үлкен тобы заттар мен құбылыстарды, олардың негізгі қасиетін білдіретін толық мағыналы, дербес сөздер болып келеді. Лексикалық мағынаға ие болатын негізінен осы сөздер. Грамматикалық тұрғыдан алғанда оларға зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу сөздер жатады. Бұлардың (есімдіктің жайы басқаша, оған кейінірек тоқталамыз) ең маңызды қасиеті – заттар мен құбылыстарды, іс-әрекеті, олардың белгілерін атап білдіретіндігінде. Сондықтан бұлар лексикологияда қарастырылады. Ал шылау, одағай, көмекші сөздер, модаль сөздер шындық болмыстағы зат, құбылыстарға тікелей қатысты болмағандықтан, олар әдетте лексикологияда емес, грамматикада зерттелетіндігі жоғарыда ескертілді.

Тіл-тілдердегі сөздердің табиғаты мен түрлі қасиеттерінің сәйкес келе бермейтіндігі кей ғалымдарымыздың жалпы сөзге тиянақты анықтама беруге болмайды деген қорытындыға келуіне себепші болған. Мысалы, М.Н.Петерсон: «Сөздерге қанағаттанарлық анықтама жоқ, оны берудің өзі де екіталай: сөз логикалық анықтама беріп болмайтын түсінік, сондықтан оны тек сипаттап не белгілерін көрсетумен ғана шектелген дұрыс», – деген болатын [6,166]. Осы пікірге жақын пікірді Л.В.Шерба да келтіреді. «Шындығында, сөз деген не? Меніңше, бұл әр тілдерде түрліше болады. Бұдан жалпы, сөз деген түсінік жоқ деген ұғым тумайды. Мен сөз туралы көптен бері ойланып жүрсем де бұл проблеманы шешуді өз алдыма мақсат ете алмаймын», – дегенді айтады [7,190].

Бұл пікірлерден сөзге тіпті анықтама беруге болмайды екен деген түсінік тумаса керек. Біз жоғарыдағы пікірлерді сөздің аса күрделі құбылыс екенін дәлелдеу үшін келтірдік. Біздің ойымызша, профессор М.Оразовтың «Сөз теориясы» деген еңбегінде «Сөз дегеніміз мағына мен дыбысталудың тарихи, әлеуметтік шартты байланысы», – деп берген анықтамасы соңы сөздің аса күрделі қасиеттеріне жан-жақты талдау жасап берілген анықтама деп білеміз [8,85]. Олай дейтін себебіміз, тілдің негізгі қызметі адамдардың қатынас құралы болу екендігі анық. Сондықтан да тілдің белгілі бір адамзат қоғамына танылған сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымы да болуы керек. Бұлардың барлығы да дыбыстар арқылы өмір сүреді. Бірақ мағынасыз дыбыстардың жалаң өздері қатынас құралы қызметін атқара алмайды. Осы негізде жүйелі дыбысталудың барлығы да сөз бола бермейтіндігі анық. Қатынас құралы болатын тілдің негізгі қызметі – адамдардың пікір алысуы. Бұл үдеріс сөзсіз адамдарға тәуелді болмаған табиғи құбылыстар мен шындық дүниедегі түрлі жағдайлармен байланысты болады. Демек ғалымның (М.Оразов) сөзге берген анықтамасы көңілге қонымды [8,8].

Жоғарыдағы айтылған пікірлерден өз мақсатымызға мынадай ой қорытындысын шығаруға болады.

Балаға тіл үйреткенде дайын сөздерді (мағына мен дыбыстар бірлігін) үйретеміз де, оған біртіндеп мағынаны ажыратуды көрсетеміз. Екінші сөзбен айтқанда, тіл үйренгенде әр адам жаңа тіл не жаңа сөз жасамайды, ертеден келе жатқан, ата-бабадан мұра болып берілетін даяр форманы қабылдайды, біртіндеп оны үйренеді. Тіл үйренгенде үйренуші бала сөздің жеке фонемалық элементтеріне, сөздердің грамматикалық формаларына назар аудармайды. Сөйлем құрап оның ең жоғарғы формасына келтіргенде ғана сөздердің тұлғасына, байланысу тәсіліне, сөздердің сөйлемдегі орын тәртібіне, т.б. көңіл аударылады.

Сөз ұғымын меңгерту арнайы логикалық жаттығулар арқылы оқытылады. Р.Ә.Шаханова орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың негіздерін анықтады [9,33]. Біз оқушылардың сөздік қорын молайтуға арналған жаттығулар жүйесінің негізгі түрлеріне тоқталайық.

Сөз мағынасы зат, құбылыс, әрекет жайында түсінік, ұғым пайда болғаннан кейін қалыптасады. Егер белгілі бір зат туралы ұғымымыз болмаса оның мағынасын да білмейміз. Ұғым бар жерде мағына бар. Демек, ұғымның болуы сөз мағынасының ең маңызды шарты болып табылады. Бірақ сөз мағынасының қалыптасуына ұғымнан басқа да себеп болатын жайттар бар. Сөз мағынасы заттық-логикалық ұғымнан басқа айтушының ақиқат дүниеге көзқарасын, әр түрлі көңіл-күйін, сезімін және сөздің грамматикалық сипатын да білдіре алады. Бұдан сөз мағынасының ұғымнан кең екенін көреміз. Мысалы: *Тәй, тәй, тәй!... Қаз! Қаз! Қаз! Қарағым!... апыл-тапыл басқанға мәз.* (Б. Майлин). *Тату боп жүрсең нетті қағыңғыр-ау, Қоймайсың Борабаймен төбелесті.* (Б. Майлин). *Түү! Ойбай-ай! Құдай-ай! Обал-ай* (І. Жансүгіров). Осындағы *тәй-тәй, қаз-қаз, қарағым, түү, қағыңғыр-ау, ойбай-ай, құдай-ай, обал-ай* тәрізді сөздер қалыптасқан арнаулы мағыналарының үстіне адамның қуаныш, сүйініш, күйініш, таңырқау, таң қалу сезімдерін білдіріп, эмоциялық мән беріп тұр. Сөйтіп, сөз мағынасының ойды ғана білдірмейді, сонымен бірге сезім мен ерікті, көңіл-күйін білдіру үшін де жұмсалатындығын аңғарамыз. Мұндай қасиет ұғымда кездеспейтіні белгілі.

Сөз мағынасын меңгерудің білімдік, танымдық маңызы оқушылардың тіл білімі туралы ұғымының кеңейуіне, тілдік ең кіші бөлшегі – сөздің фонетикасымен, морфологиясы, синтаксисі және стилистикасымен қатынасын түсінуіне, сөйтіп бүкіл тілдің жүйесі тұтас ұғынуына мүмкіндік береді. Ол үшін лексика туралы алған ұғым әрқашан грамматиканы оқыту барысында кеңейтіп, тәжірибелік маңызы ашыла түсуі керек. Өйткені жеке сөз ешқашан өз бойындағы бар мүмкіншілікті толық таныта алмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – А.: Ғылым, 1987. – 14б.
2. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М., 1980. – 335с
3. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М., 2000.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
5. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – А., Мектеп. 1979. –17б.
6. Петерсон М.Н. Способности и труд. – М., 1966. – 166с.
7. Щерба Л.В. Безграмотность и ее причины. – Вопр. Педагогика. – М.: 1936. – 190 с.
8. Оразов М. Сөз теориясы. – Ташкент, 1985 – 85 б.
9. Шаханова Р.Ә. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. П.ғ.д.дисс. автореф. – Алматы.: 2002. – 33б

TURMAHANOVA S.A. СЛОВА И ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИИ ИХ ЗНАЧЕНИЯ.

В статье описаны особенности освоения слов и их значений в процессе изучения иностранного языка. Рассматриваются методы организации и проведения словарной работы.

Ключевые слова: значение, понятие, явление, понимание, слушание, навык.

TURMAHANOVA S.A. WORDS AND FEATURES OF THEIR MEANING LEARNING.

The article indicated particular study of words and their meanings. We consider the development of words.

Keywords: value, concept, phenomenon, understanding, listening, skill

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 54.371.671

ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

БАЙМАХАНОВА Г.М., ҚОЗЫКЕЕВА Р.А., ҚОБЛАНОВА О.Н.

Мақалада электрондық оқулықтарды оқушылардың химия пәніне деген қызығушылығын арттыру мақсатында қолданылатын құрал ретінде қарастырылған.

Мектеп тәжірибесіне ақпараттық технологияны енгізу білім берудің барлық мәселелерін шеше алмайды. Компьютер оқытушының, кітаптың орнын алмастыра алмайды, бірақ ол оқытушы мен оқушыны жаңартылған оқу үдерісіне өтуіне көмектесе алады, сонымен қатар оқу үдерісінің тиімділігін арттырып оны түрлендіре алады.

Кілт сөздер: компьютер, электрондық оқулықтар, интерактивті тапсырмалар, анимация, графика, иллюстрациялар, виртуальды моделдер, аудио, видео.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауындағы «Оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды, білім беру саласын жақсартуда қолданыс аясын кеңейту керек» деген сөзін басшылыққа ала отырып, оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану жолдары анықталды.

Химия сабағында ақпараттық технологияларды қолдану көптеген оқу мақсаттарын шешуге көмектесе алады. Жаңа білім беру стандарттарын студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыретіне үлкен назар аударады. Мұндай жағдайларда АКТ қолданбай істеу мүмкін емес. Оқушыны сабақ барысында және оған дайындалу кезінде іздеуге, таңдап алуға, жүйелеуге, мәліметті жеткізуге, себебін табуға және өз пікірін қорғауға, тағы да уақытын үнемдеуге үйрету көзделген.

Мектеп қабырғасында мультимедия және компьютерлік технология болмаған кезде жұмыс істеген мұғалім үшін жинақтаған мәліметтерін сақтап сабақ барысында қайта қолдану қиынға соққаны жұмбақ емес. Бұл – нақты сабақ әдістемелері, талқыланған жоспарлар, конспекттер, сауалнамалар, дидактикалық материалдар және де көрнекілік құралдары [1].

Бірақ уақыт әлі күнге дейін тұрып қалмай, ғылым мен прогресс даму үстінде, сондықтан біз мұғалімдердің жұмысын жаңашаландыруымыз үшін бар үлесімізді қосуымыз керек. Сондықтан, ақпараттық компьютерлік технологияларды иелену және пайдалану, жаңа заман талабына сай білім берудің тиімді жолы болып табылады.

Қазірде кәсіпқойлар құрған дайын электрондық өнімдер айтарлықтай көп, бірақ олардың сапасына көңіл толарлықтай емес. Қарапайым кітаптардан жазылған бұл мәліметтердің көлемі мен мазмұны жеткілікті дәрежеде деп айту қиын. Ондай мәліметтерді оқыту технологиясында пайдалану тиімсіз. Бұл өнімдерді пайдалануда тек фрагменттерін ғана алып негізгі мәліметті өз бағытына сәйкестендіріп дайындаған жөн.

Ал қарапайым бағдарламалар жиынтығын иеленген мұғалім өзі сабақ жоспарын тиімді және жаңашыл етіп дайындай алады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып бірнеше тақырыптық сабақ өту жоспарларын дайындай алады. Презентацияларын керек кезде сабақтап тақырыпқа сай қолданып, өңдей алады, бұл ыңғайлы да тиімді. Сабақтың компьютерлік құрылым жоспарын дайындау үшін көп уақыт кетеді

Ол үшін:

- Нақты мақсат және міндеттер қою керек;
- Материалды таңдай алу
- Слайдқа диаграммалар, кестелер, фотосуреттер, суреттер, дыбыс әсерлерін шамадан тыс жүктемеу;

- Мәліметтерді анық, объективті, логикалық, дәйекті түрде жеткізу;

Сабақты слайд-дәріс түрінде өткізген өте тиімді, ауқымды, балаларға өте ұнайды. Бірақ кейбір шарттарды сақтаған кезде ғана: тек қана слайдты көрсетумен шектелу дұрыс емес, бұл процеске оқытушымен оқушыларда қатысуы тиіс, кейбір жағдайда тақырыпты түсіну бала үшін қиынға соғады [2].

Сабақтан тыс уақытында балаларға әр түрлі іс шараларды ұйымдастыруды, презентациялық материалдар дайындау, тіпті өз бетінше сабақ өтуді жоспарлауды үйрету қажет. Мұғалімнің міндеті материалдық объектіні іріктеу және жүйелеу, ал үлгерімі жоғары оқушылар тақырыптық сабақты дайындауды техникалық жағынан қамтамасыз етеді. Мұғалім мен оқушылар тобының бірігіп жұмыс істеуі балалардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Қазіргі кезде оқушылардың сабаққа деген талабы артуда, олар бұрынғыдай тыңдаушы ғана болып қалмай, сабақта белсенді қатысып, өздерінің ой-пікірлерін ортаға салуға тырысады. Интерактивті бағдарламаларды пайдалана отырып әртүрлі жобалар, ғылыми жұмыстарды өз бетімен іздене отырып жұмыс жасағанды жөн көреді.

Мектептерде мультимедиялық бағдарлама орнатылған техникалық құралдар бар. Ал кітапханаларға оқуда қолданылатын CD түріндегі мәліметтер келіп жетеді.

Жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты – оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, виртуалды

зертханалар, тексеру программалары, оқыту программалары сияқты программалық өнімдер қызмет етеді. Білім саласында компьютер оқу үшін оқу құралы, ал мұғалім үшін жұмысшы болып табылады.

Виртуалды зертханалардың негізгі құндылығы оның мазмұндылығында жатыр. Тамаша навигация, бояу түстері, жылдам жүктелуі мен виртуалды тәжірибелердің сенімділігі білім алу мен игерудің қосымша элементтері ғана. Виртуалды зертханалар «бос үстел» секілді, оған оқушылар арнайы құралдардың көмегімен зертханалық объектілерін жасай алады, оларды бір-біріне қатысты қажетті түрде орналастырады, объектілер арасында байланыстар орнатып, олардың бастапқы мәнін қояды. Негізінен виртуалды зертханалар бір зертханалық модуль негізінде әр түрлі интерактивті модельдер жасауға мүмкіндік береді.

Виртуалды ақпараттық-оқыту зертханалары жағдайында оқу модельдері арқылы білімнің жаңа салаларын зерттеуде қоршаған орта құбылыстарын танып білуде оқушылардың өздігінен жұмыс істеу қабілеті артады, өмір сүру барысында туындайтын міндеттерді шешу жолдарын өздігінен табу мүмкіндігі қалыптасады, алынған білімді тәжірибе жүзінде пайдалануға даярлығы артады. Ендеше, оқушылардың өздігінен жұмыс істеуіне септігін тигізетін виртуалды зертханаларды пайдалану электронды білім беретін компьютерлік өнімді ендіру стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады.

Дайын электронды оқулықты қолдану, реактивті үнемдеу мақсатында тәжірибелер көрсету сабақ сапасын жақсартады, пәнге деген қызығушылықты арттырады [3].

Электрондық оқулықты электронды оқыту кешеніне айналдыру электрондық оқулық пен ақпараттық коммуникациялық мүмкіндіктердің барлығын дерлік қамти алады. Қазіргі кездегі қоғамның ақпараттану жағдайында ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адам өмірінің әртүрлі саласына біртіндеп өзгерістер енгізуде. Ақпараттандыру ісі Қазақстанның білім беру жүйесінің даму жолына да ықпалын тигізуде. Ақпараттық технологияның қарқынды дамуына сәйкес электрондық оқыту деп аталатын оқытудың жаңа технологиясы қалыптасып нығая түсуде. Сондықтан педагогика ғылымының алдында электрондық оқытудың жүйе құраушы факторлары мен негізгі педагогикалық ұстанымдарын анықтау және айқындауға байланысты бірқатар міндеттер қойылды. Сонымен қатар электрондық оқыту құрылымы мен мазмұнына, оқыту әдістеріне, оқытудың формасына және құрамына қойылатын кешен талаптарды анықтау қажеттігінен электрондық оқытудың әдістемелік жүйесін қалыптастыру мақсаты туындап отыр.

Электрондық оқулықпен оқытудағы жетістіктер: таным белсенділігінің деңгейін арттыру; білімді актуалдандыру, компьютерді меңгерту; пәнге қызығушылығын арттыру; аналитикалық ой мен дағды деңгейін арттыру; өз ойын шығармашылық тұрғыда компьютермен жеткізу. Бұл жағдайда оқушылардың пәрменділігі артып, олардың интеллектуалдық дамуына әсер етеді. Электрондық оқулықпен жұмыс істеудің интеллектуалдық ерекшеліктері: танымдық қызығушылық, оқу мотивациясының дамуы; ақпараттық эрудиция, қабілеттілік; диалектикалық дүниетаным, ақыл-ой еңбегінің қарқындылығы, адамгершілік рефлексиясының, өзін-өзі бақылаудың жоғары деңгейі; шығармашылық және тиімді ойлау, пікір айту. Интеллектуалдық-логикалық дағды: салыстыру, анализдеу; қажетті ақпаратты тез таба білу; практикалық кері байланысты қамтамасыз ету; жағдайды, оқиғаны сипаттау, анықтама беру.

Мектепте кейбір химиялық тәжірибелерді көрсету мүмкіндігі болмағандықтан мұғалімдер «ой экспериментіне» жүгінеді. Бұл экспериментте тәжірибе барысын бақыламай-ақ, оқушылар өз ойларында химиялық заттардың қасиеттерін ескеріп күтілетін нәтижені алдын ала ойша жүргізе алады. Эксперименттің бұл түрін «ой» емес «виртуалды эксперимент» деп атауға болады. Өткізілетін жеріне байланысты мектептік, үй эксперименті, егістік деп бөлуге болады.

Виртуальді эксперимент жүргізу төмендегідей жағдайларда орын алады:

1. Реактивтер жоқ болса;
2. Реакциялар ұзақ жүрсе;
3. Қауіпті заттар бөлінсе;
4. Күрделі қондырғыны қажет етсе; т.б.

Сонымен қатар виртуалды экспериментті тәжірибе жүргізу алдында орындаған жөн, сол арқылы оқушылардың жүргізетін тәжірибе барысын дұрыс түсінгендерін тексеруге болады. Виртуальді химиялық эксперименттің ерекше түріне компьютерлік программаларды қолдану арқылы жүргізетін тәжірибелер жатады [4-5].

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивті тақтаны пайдалана алатын, онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген оқытушы болуы тиіс.

Жалпы сабақта жаңа технология ретінде ақпараттық технологияны пайдалану сабақтың тиімділігі мен сапасын арттырып, білім берудің табысты

болуына оң ықпал етеді. Ақпараттық-коммуникативтік технологияны барлық деңгейлерде жүйелі пайдалану арқылы оқушы сабақтарда алынған ақпаратқа талдау жасай білуге, ақпаратты дұрыс таңдау жауапкершілігін қалыптастыруға және өз бетінше жұмыс істеуге дағдыланады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» [онлайн: www.google.kz] (2014 ж. 17 қаңтар алынды).
2. «Мұғалімдерге арналған нұсқаулық», Кембридж университеті. 3-ші деңгей. 2013.
3. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – М, №1, 2004
4. Мырзабайұлы Б., Сарманова К.Ә., Шоқыбаев Ж.Ә. Химияны оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім. 2003. – 300 б.
5. М.Байжанов. Педагогикалық инновация және оқытудың қазіргі технологиялары. – Қызылорда: 2000.

БАЙМАХАНОВА Г.М., КОЗЫКЕЕВА Р.А., ҚОБЛАНОВА О.Н. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ НА ЗАНЯТИЯХ ХИМИИ

В статье исследуются проблемы использования электронных учебников как средства повышения интереса учащихся к учебному предмету химия.

Авторы считают, что внедрение ИКТ в школьную практику не решит всех проблем образования. Компьютер не заменит ни учителя, ни учебник, но сможет оказать помощь учителю и ученику в адаптации к модернизированному учебному процессу, компьютер призван повысить его эффективность, сделать более интересным и разнообразным.

Ключевые слова: компьютер, электронные учебники, интерактивные задачи, анимация, графика, иллюстрации, виртуальные модели, аудио, видео.

BAIMAKHANOVA G.M., KOZYKEYEVA R.A., KOBLANOVA O.N. USING OF INFORMATION TECHNOLOGY IN CHEMISTRY CLASSES

The article discusses using of electronic textbooks as a means of increasing students interests to the subject of chemistry.

The implementation of ICT in school practice will not solve all the problems of education. The computer does not replace neither teachers nor a textbook, but can assist teachers and pupils to fit into a modernized educational process, increase its efficiency and make it more interesting and varied.

Key words: Computer, electronic textbooks, interactive tasks, animations, graphics, illustrations, virtual models. audio, video.

УДК 542.06

STUDY AND DEVELOPMENT OF EMULSION OBTAINMENT WITH ENCAPSULATED ACTING AGENT

MADYBEKOVA G.M., MUTALIYEVA B.ZH.,BIGARAYEVA A.T.

This paper is devoted to study of compositions of polyelectrolytes and oppositively charged surfactants, and on their base a novel approach to encapsulation of various agents was developed. The droplets of an o/w emulsion stabilized by polyelectrolyte-surfactant complexes were very stable for a long time, that allowed to predict their use as an initial carriers for the active agents and as liquid templates for the microcapsules. It was established an optimum concentration ratio for the surfactant-anion-active polymer mixture at which the emulsion stability reaches a maximum, that correlates with data of researches of surface and interfacial tension of studied complex. Based on their properties the polyelectrolyte-surfactant complex served as an electrosteric emulsion stabilizer, that is very important for further application in microencapsulation technology. This results could be used for the encapsulation of bioactive ingredients for cosmetic and food applications.

Kew words: *compositions of polyelectrolyte-oppositively charged surfactants, polymer/surfactant complex, w/o emulsions, active ingredients, microencapsulation, drop profile analysis tensiometry.*

Emulsion is a very complex but at the same time most interesting object for studies in modern colloid chemistry. Although much work is devoted to this topic, the decision of emulsions stabilization remains an actual connected with their theoretical and practical meaning. This is connected with their usage: at extraction and processing of oil and petroleum products, medicine, food, paint, fur and other sectors of the economy. The results of recent studies are presented in [1-4], the highlights are given in fundamental monographs [5,6] and reviews [7,8].

Emulsifying ability of low molecular weight surfactants rather studied [9], while the information on the use of high molecular weight emulsifiers have a small amount. However, according to [10] they may form at the interface high viscosity, strong adsorption layers, reliably preventing coalescence.

Recently, attention is drawn to the fact that emulsions stabilized by polymer-surfactant systems are existing potential new direction to microencapsulate different volatile substances such as perfume or fragrance, for a wide range of products for the home and personal care, cosmetics, food, and pharmaceuticals.

To select the encapsulation technology the knowledge of physical, chemical and biological properties of an emulsifier have meaning, because based on the results of this analysis it is possible to more clearly define properties, which product must have. Therefore for selection encapsulation conditions the study colloid- chemical properties of the emulsifier component and to determine the optimal conditions for stabilization of emulsions is important.

One of the important properties which determine the emulsifying ability, is a surface activity of a component.

Water-soluble polymers (WSP) possess by certain surface active properties but are characterized by a relatively low surface activity. However, the addition surfactants into solutions of polyelectrolytes (PE), allows to modify some properties of solutions, which may lead to improved processes that have practical importance. In this connection, the study colloid- chemical properties of the compositions of polyelectrolytes with surfactants has main actuality that will give possibility to scientifically-substantiated approach to their use as emulsion stabilizers.

The study this complex systems such as binary aqueous solutions of polymer - surfactant is impossible without knowledge of the behavior of the micelle-forming surfactant in solution. Last still not well understood. In particular, it is very important to examine the influence of the state of the surfactant molecules in solutions to their colloid-chemical properties and formation the adsorption layers.

Changes in the conformation of polyelectrolytes (PE) depends on how the binding of surfactants: electrostatic or hydrophobic, and the degree of revealing of these effects depends on many factors: the nature of the polyelectrolyte and surfactant, molecular weight of polyelectrolyte, relative concentration of PE and surfactant in the solution, temperature, pH and others [11]. Furthermore, macromolecules of polyelectrolyte in a composition with a surfactant at hydrophobic interaction may unfold when entered into an organic solvent. This property suggests the ability of water-soluble surfactant compositions with PE destroy inverse emulsion at inserting it into the oil phase and to stabilize direct emulsions, which probably is an important property for the processes, occurring on interfaces.

In the presented work complexes of the water-soluble polymer Polyesterensulphonate (PSS) and cationic surfactant dodecyltrimethylammonium bromide (DOTAB) were prepared and their stabilizing effect on oil-water emulsions investigated. The PSS-DOTAB complexes were prepared by mixing the solutions of the individual compounds at concentration ratio 0,1; 0,2; 0,3; 0,4; 0,5. Solutions of the complexes were used 24 h after mixing. The interfacial tension at the tetradecane-water interface was measured by Drop profile analysis tensiometry (PAT-1, SINTERFACE), and DLS and zeta-potential measurements were performed at 25°C using NanoZS90 system (Malvern Instruments). Emulsions were prepared at room temperature by ultrasound at a mixing time of 2 minute. The obtained emulsions were poured into 14 ml calibration tubes and then their emulsifying efficiency was studied by observation of emulsion stability every 30 minute. The principle of observation was based on the determination of the volume of the separated oil phase. The size distribution of emulsion droplets was measured directly after emulsion formation by using a Zetasizer (Malvern), and repeated over 10 days.

The interfacial tension isotherms of surfactant DoTAB and its mixtures with polyelectrolyte PSS-DoTAB are shown in figure 1. The PSS-DoTAB mixture interfacial tension isotherm is shifted to lower concentration in comparison with pure surfactant DoTAB which shows higher surface activity of the mixture. There are plateau in the isotherm the beginning of which corresponds to the critical aggregation concentration of the mixture.

The observed features in the interfacial tension isotherm of aqueous PSS/DoTAB mixed solutions can be explained by the association of oppositely charged polyelectrolyte/surfactant complexes in aqueous solutions, implemented through electrostatic interactions which lead to a significant hydrophobicity of the polyelectrolyte chains and a reduction of the electrostatic free energy of polyions.

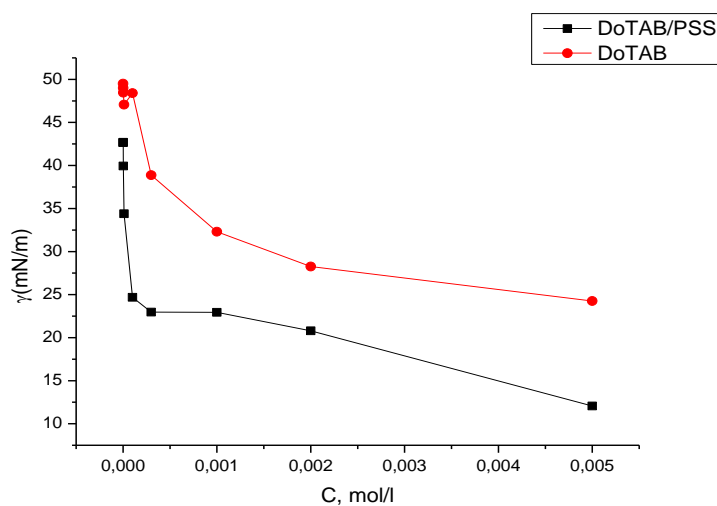


Figure 1. Interfacial tension isotherms of DoTAB(●), PSS-DoTab (■) at constant PSS concentration ($C_p=0.01$ molmono /l) as a function of DoTAB concentrations against tetradecane

It was established that there is an optimum ratio for the surfactant-anion-active polymer mixture at which the emulsion stability reaches a maximum. As it was proposed very recently in [12] this optimum ratio, probably, correspond to the stoichiometric composition of surfactant-polymer complexes. Any further increase in the surfactants concentration above this optimum leads to a decrease in the emulsion stability.

The zeta potential measurements showed that the combination of DOTAB and PSS at the interface resulted in charge reversal at the interface.

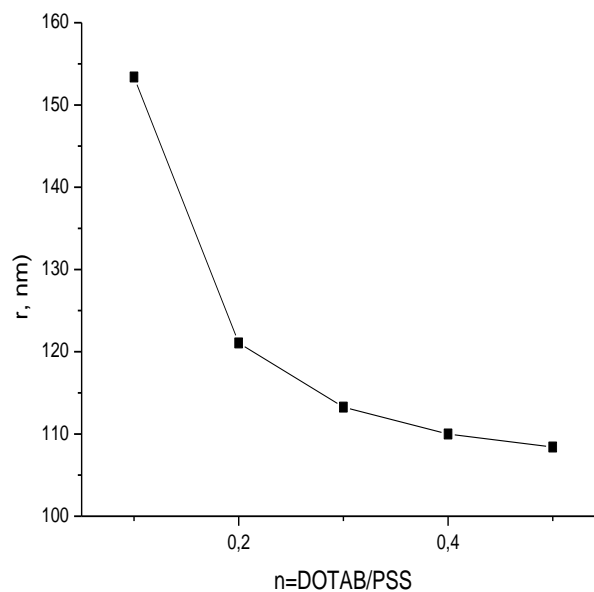


Figure 2. Mean drop size of the dispersed phase of an oilwater emulsion, in dependence on concentration of the stabilizing system DOTAB/PSS

The mean drop size shows that within optimum concentration ratios the emulsion stability is growing. The results after 3 days show that there was no coalescence in the emulsion, i.e. a negligible change of the mean droplet size was observed. Figures 3-6 show the size distribution by intensity of emulsion particles with concentration ratio of composition PSS/DoTAB from $n=0,1$ to $n=0,5$. It was established that optimal concentration ratio are 0,25-0,5, where emulsion is very stable. We observed these emulsion stability during period from June, 2013 till June, 2014.

So, it was established that there is an optimum ratio for the surfactant-anion-active polymer mixture at which the emulsion stability reaches a maximum. As it was proposed very recently in [1] this optimum ratio, probably, correspond to the stoichiometric composition of surfactant-polymer complexes. Any further increase in the surfactants concentration above this optimum (0,25-0,5) leads to a decrease in the emulsion stability.

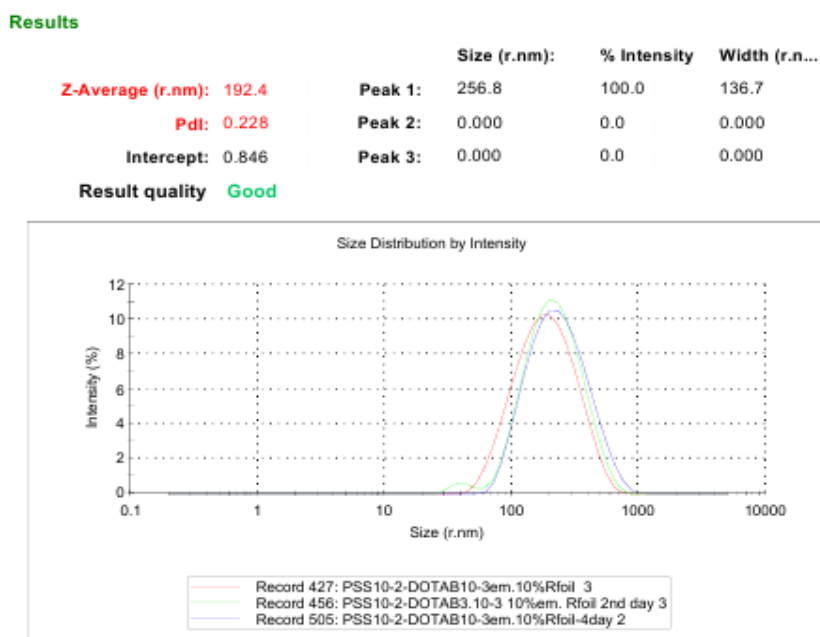


Figure 3. Size distribution by intensity of emulsion particles with concentration ratio of composition PSS/DoTAB n=0,1

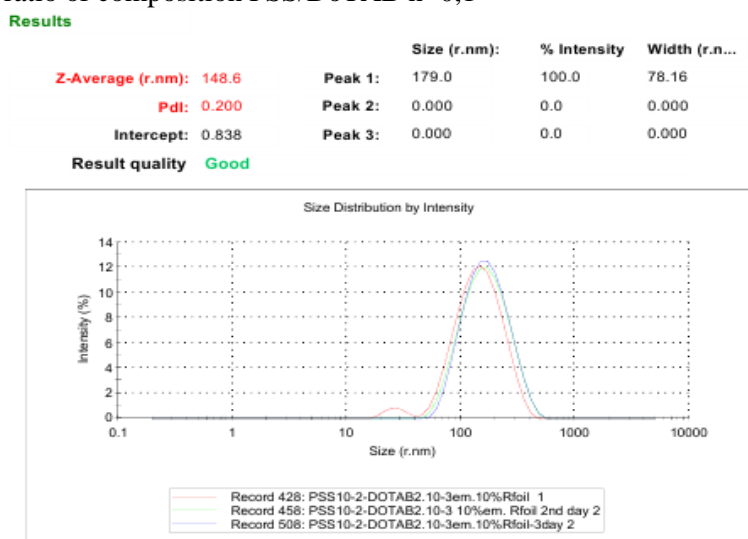


Figure 4. Size distribution by intensity of emulsion particles with concentration ratio of composition PSS/DoTAB n=0,2

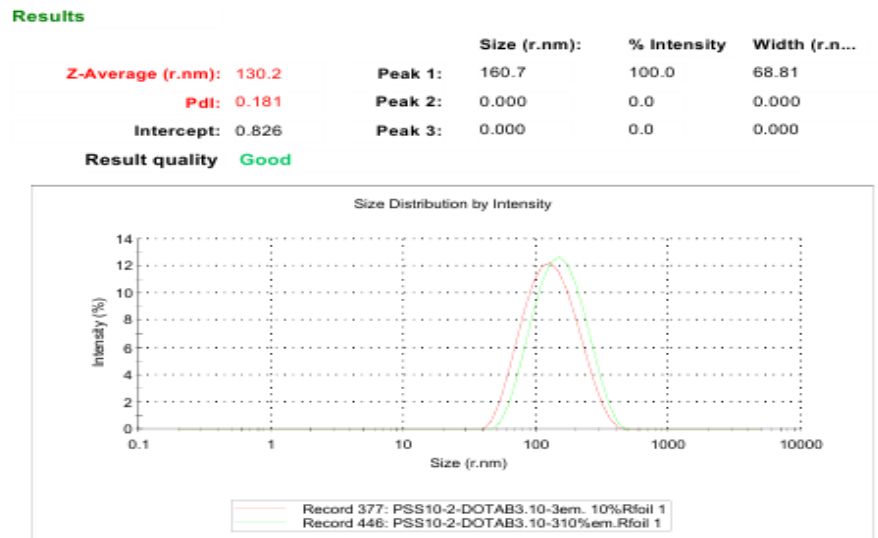


Figure 5. Size distribution by intensity of emulsion particles with concentration ratio of composition PSS/DoTAB n=0,3

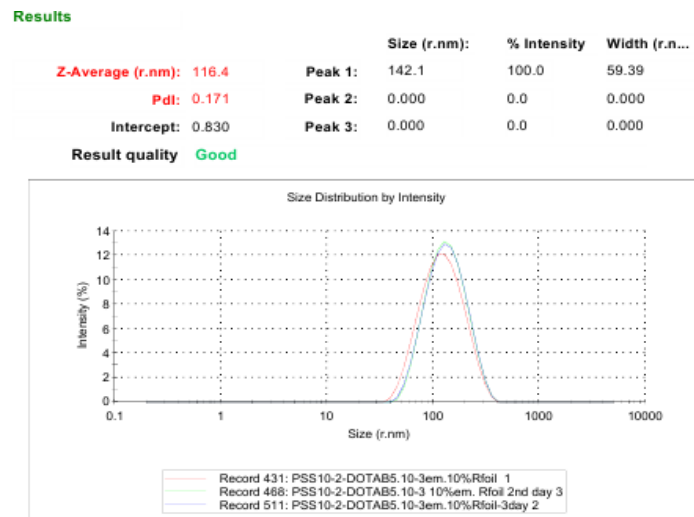


Figure 6. Size distribution by intensity of emulsion particles with concentration ratio of composition PSS/DoTAB n=0,5

The results of the research led to the following conclusions:

1. Complex of research study of colloid -chemical properties of the complexes PSS/DoTAB allowed to establish their high surface activity compared to the individual components.

2. The optimal conditions for creating the most effective surfactant complexes PE.

3. pH of medium are revealed where the complexes exhibit efficacy in the application as emulsifiers in direct emulsions.

4. For the first time investigated the effect of the relative concentration of polyelectrolyte and cationic surfactant in their complexes on the efficiency of emulsification. The optimum ratio of component concentrations equal to 0.25-0.5 for the effective application of PE -surfactant complexes.

Thus, the results of scientific research allowed to scientifically substantiate creation and usage of an effective emulsifying compositions based on PSS and DoTAB.

So, the results presented and their interpretation represent a development in the understanding and decision problems of emulsion formation and stability for scientifically-substantiated approach to their usage for important technological processes like a microencapsulation of a variety of volatile components, such as perfumes, or flavors, in a wide range of applications in home and personal care products, cosmetics, foods, and pharmaceuticals.

REFERENCES

1. Сассон А. Биотехнология: свершения и надежды. Пер. с англ. – М., Мир, 1987. – 512 с.
2. По данным консалтинговой фирмы Deloitte// <http://www.deloitte.com>
3. По данным Правительственного информационного агентства США в области энергетики // <http://www.eia.doe.gov/>
4. Рынок зерна за I полугодие 2007 года, август 2007 г. Министерство сельского хозяйства РФ
5. Рынок зерна за I полугодие 2007 года, август 2007 г. Министерство сельского хозяйства РФ
- 6.«Fuelling the Dilemma», Mark Venables, Engineering & Technology, 10-23 May 2008.
7. Марченко А. П., Семенов В.Г., Семенова Д.У., Ліньков О.Ю. Достижения физико-химических показателей альтернативного биотоплива на основе рапсового масла // Машиностроение: Вестник Харьковского государственного политехнического университета. Сборник научных трудов. Выпуск 101.-Харьков, ХГПУ, 2000. – 215 с.
8. Перспективные автомобильные топлива. – М., Транспорт, 1982. – 314 с.
9. 'Sugar Rush', Engineering and Technology, Feb. 2007)
10. Stryer, Lubert (1975). *Biochemistry*. W. H. Freeman and Company. ISBN 0-7167-0174-X.

11. Japan Plans Its Own Green Fuel by Steve Inskeep. MorningEdition, NPR. May 15, 2007.

12. В. Mutaliyeva, G. Madybekova, S. Aidarova, A. Sharipova, A. Lyubchik, O. Lygina, S. Lyubchik. -ournal «Scientific Israel-Technological advantages» Vol.15, 2, 2013, p.9-15.

МӘДІБЕКОВА Ғ.М., МУТӘЛИЕВА Б.Ж., БИҒАРАЕВА А.Т. ТҰРАҚТЫ ЭМУЛЬСИЯЛАРДЫ ИНКАПСУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ БЕЛСЕНДІ АГЕНТІ АРҚЫЛЫ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ӘЗІРЛЕУ.

Мақала полиэлектролиттердің қарама-қарсызарядты беттік-белсенді заттармен композицияларының қасиеттерін зерттеу негізінде әртүрлі агенттерді инкапсуляциялаудың жаңа көзқарастарын қалыптастыруға арналған. Полиэлектролит-беттік-белсенді зат комплексімен тұрақтандырылған м/с эмульсия тамшысы ұзақ уақыт өте тұрақты болды, осыған байланысты оларды белсенді агенттердің бастапқы тасымалдаушысы ретінде және микрокапсулалардың сұйық негізін жасау үшін қолдануға болжам жасалды. Полимер-беттік-белсенді зат қоспасы үшін оптимальды концентрациялар қатынасы анықталды, бұл қатынаста эмульсия тұрақтылығы максимумды мәнін көрсетеді, ол алынған комплекстердің беттік және фазааралық керілуін зерттеу нәтижелерімен сәйкес.

Полиэлектролит-беттік-белсенді зат комплексі осы қасиеттеріне сәйкес эмульсияның электростатикалық тұрақтандырғышы ретінде қолданылды, сондықтан микрокапсуляциялау технологиясын ары қарай дамытуда пайдалану өте маңызды. Алынған нәтижелерді косметикалық және азық-түлік заттарының биологиялық қосындыларын инкапсуляциялау үшін пайдалануға болады.

Кілт сөздер: *Композициялар, полиэлектролит-қарама-қарсызарядты беттік-белсенді зат, полимер/беттік-белсенді зат, м/с эмульсиялары, белсенді агенттер (қосындылар), микроинкапсуляция, тензиометриялық бағытты талдау.*

МАДЫБЕКОВА Г.М., МУТАЛИЕВА Б.Ж., БИГАРАЕВА А.Т. ИССЛЕДОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА СТАБИЛЬНЫХ ЭМУЛЬСИЙ С ИНКАПСУЛИРОВАННЫМ АКТИВНЫМ АГЕНТОМ.

Статья посвящена изучению композиций полиэлектролитов с противоположнозаряженными поверхностно-активными веществами. Результаты изучения позволили разработать новый подход к инкапсулированию различных агентов. Капли эмульсий м/в, стабилизированные комплексами полиэлектролит-поверхностно-активного вещества, характеризуются на протяжении длительного времени как стабильные, что позволяет предсказать их использование в качестве начальных носителей для активных агентов, а также в качестве жидких основ для микрокапсул. Были установлены оптимальные соотношения концентраций для смеси полимер-поверхностно-активного вещества, при котором стабильность эмульсий достигает максимума, что коррелирует с данными исследований поверхностного и межфазного натяжения изучаемых комплексов. Основанный на их свойствах комплекс полиэлектролит-поверхностно-активного вещества служит как электростатический стабилизатор эмульсии, что является очень важным для

дальнейшего применения в технологии микрокапсулирования. Полученные результаты могут быть использованы для инкапсулирования биологических ингредиентов в косметических и пищевых сферах.

Ключевые слова: *композиции полиэлектролита, противоположнозаряженное поверхностно-активное вещество, полимер/поверхностно-активное вещество, эмульсии м/в, активные ингредиенты, микроинкапсуляция, тензиометрический профильный анализ.*

УДК 37:378.14:681.142.1

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКЕ

ОМУРАЛИЕВА М.Н., БЕЙШЕНАЛИЕВА У.У.

В статье определен потенциал информационных технологий в обучении высшей математике студентов гуманитарных направлений. Авторы предлагают использовать современные обучающие программы, призванные обеспечить содержательный и методический эффект работы в вузовской аудитории.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, математические компьютерные системы, высшая математика, информационные образовательные технологии, информационные технологии.*

Одна из основных задач образования – это вхождение в современное информационное общество. На сегодняшний день появилась необходимость обновления методов и приёмов обучения для повышения эффективности учебного процесса. Во всем мире идёт интенсивный поиск новых форм обучения на основе компьютерных технологий. Для повышения качества обучения дисциплины на занятиях применяют средства информационно-коммуникационных технологий. Компьютер используется в качестве средства подготовки, диагностики усвоения учебного материала, контроля полученных знаний, обучения курсу высшей математики.

Области применения информационных технологий при изучении математики разнообразны. Рациональное использование новых информационных технологий способствует повышению интереса к предмету, лучшему усвоению знаний, формированию компьютерной культуры обучающихся. Одновременно актуальным становится вопрос выявления оптимальных способов организации занятия [1-3].

Возможности информационных технологий для человека становятся безграничными, способствуют эффективному решению профессиональных, экономических, также многих других проблем. Грамотно, профессионально

распорядиться сегодняшними техническими и информационными возможностями способны те, кто обладает необходимыми знаниями, позволяющими сориентироваться в новом информационном пространстве.

Вопрос о роли современных информационных технологий получил наибольшую актуальность в связи с внедрением в практику учебно-воспитательного процесса компьютеров, объединённых как в локальные сети, так и имеющих выход в глобальную сеть [1].

В современной науке и технике растёт роль математики, в связи с чем необычайно большое число будущих инженеров, биологов, экономистов и представителей гуманитарных наук нуждается в серьёзной математической подготовке, которая давала бы возможность математическими методами исследовать широкий круг проблем. Для этого необходимо получение правильного представления о том, что такое математика и математические модели, в чём заключается математический подход к изучению явлений реального мира, как можно его применять на практике. Обучение математике нельзя подменить обучением ряду её приложений и методов, не разъясняя сущности математических понятий и не учитывая внутреннюю логику самой науки. Так подготовленные специалисты могут оказаться беспомощными при изучении новых конкретных явлений, поскольку будут лишены необходимой математической культуры и не приучены к рассмотрению абстрактных математических моделей [2].

Для повышения качества обучения курса математики студентов гуманитарных специальностей (филология) проведён анализ дидактических основ компьютерного математического образования. Из проведённого анализа выстраивается обоснование, что для совершенствования компьютерного математического образования необходимо создание профессионально-ориентированного дидактического обеспечения курса математики на основе использования информационных технологий [2].

По исследованиям Ч.Т. Раевой, определено современное состояние применения компьютера на уроках математики и намечены пути устранения существующих недостатков. Разработаны модель применения компьютера в обучении математике в средней школе и пути их внедрения в практику 9 класса [4].

Наиболее эффективными приёмами информационных технологий в обучении математике являются такие, которые находят применение при:

- изложении нового материала;
- усвоении учебного материала;
- повторении и закреплении усвоенной информации;
- промежуточных и итоговых формах контроля.

На современном этапе развития вузовского образования, когда большое внимание уделяется гуманитаризации и общекультурной составляющей, сокращается аудиторное время, предусмотренное учебными планами для фундаментальных дисциплин, в том числе и математики. Поэтому необходимо находить пути оптимизации процесса обучения. Оптимизация должна происходить одновременно по двум критериям: эффективности и качеству процесса обучения и критерию расхода времени педагогов и студентов в процессе обучения. Средством оптимизации процесса получения математических знаний может служить системное внедрение в преподавание курса высшей математики в вузах современных информационных технологий, в том числе компьютерных математических систем (Maple, MatLab, MathCAD, Mathematica) [5].

Использование информационных технологий при обучении высшей математике в вузах позволяет обогатить содержание и разнообразить формы и способы овладения учебным материалом; повысить мотивацию учебно-творческой деятельности студентов на занятиях; активизировать личностную позицию каждого студента; создать условие для самостоятельной подготовки к занятиям и получить принципиально новые знания для их последующего использования в практической работе и т.д. [5].

В качестве математических компьютерных систем рассмотрим программы Mathematica, Matlab, Maple, MathCAD. Это – программные средства для выполнения на компьютере разнообразных математических и технических расчётов, снабжённые простым в освоении и в работе графическим интерфейсом, дающих пользователю инструменты для работы с формулами, числами, графиками и текстами.

С помощью данных систем можно совершать следующие действия:

- проведение расчётов с действительными и комплексными числами;
- решение линейных и нелинейных уравнений и систем уравнений;
- упрощение, развертывание и группировка выражений;
- транспонирование, обращение матриц, вычисление определителя;
- построение двумерных и трехмерных графиков;
- оформление научно-технических текстов, содержащих сложные

формулы;

- дифференцирование и интегрирование аналитического и численного показателей;

- проведение статистических расчётов и анализа данных.

Всё перечисленное позволяет сделать вывод, что компьютерные системы могут быть использованы как средства новой информационной технологии в обучении высшей математике. Преподаватель, ознакомившись с принципами работы компьютерных систем, может применять на своих занятиях эти системы без всякой предварительной подготовки специальных

педагогических программных средств на базе этой системы, а как инструмент для математических действий.

Кроме этого, в процессе преподавания высшей математики дополнительно используются цифровые образовательные ресурсы, которые могут быть использованы в *различных формах*:

- мультимедийные сценарии занятий (презентации);
- готовые учебные, мультимедийные и демонстрационные программы;
- проектная деятельность;
- внеурочная деятельность.

При использовании информационных образовательных технологий на занятиях повышается мотивация учения и стимулируется познавательный интерес студентов, возрастает эффективность самостоятельной работы. Компьютер вместе с информационными технологиями открывает принципиально новые возможности в области образования, в учебно-познавательной деятельности и творчестве студента. Возникает такая ситуация, когда информационные технологии становятся и основными инструментами дальнейшей профессиональной деятельности человека.

Применение информационных образовательных технологий в процессе обучения высшей математике используется при проведении определенного занятия. При интенсивном применении информационных образовательных технологий занятия по математике формируют и развивают у студентов пространственное мышление, активизируют внимание, память.

Таким образом, использование компьютерных технологий при проведении занятий по высшей математике позволяет реализовывать следующие цели процесса обучения: повысить качество знаний по теме, продолжить формирование информационной культуры, наиболее полно реализовать учебные возможности каждого студента.

ЛИТЕРАТУРА

1. Емельянова Т. В. Информационные образовательные технологии в школе /festival.1september.ru
2. Кайдиева Н.К. Научно-дидактические основы компьютерного математического образования для студентов гуманитарных специальностей (на примере филологии) /nakkr.kg
3. Паршева В. В. Опыт использования информационных технологий на уроках математики. festival.1september.ru
4. Раева Ч.Т. Научно-методические основы применения компьютера при обучении математике в средней школе (на примере 9 класса) /nakkr.kg
5. Эргашев Ж. Б. Пути оптимизации преподавания высшей математики с применением информационных технологий [Текст] / Ж. Б. Эргашев // Молодой ученый. – 2013. – №8. – С. 450-452.

ОМУРАЛИЕВА М.Н., БЕЙШЕНАЛИЕВА У.У. ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Мақалада гуманитарлық бағыттарындағы студенттерге жоғары математика оқытуда ақпараттық технологиялар әлеуеті айқындалды. Оқытудың заманауи бағдарламаларын, жоғары оқу орындарының аудиториясын мазмұнды және әдістемелік нәтижелі жұмыстармен қамтамасыз ету ұсынылды.

Кілт сөздер: ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, математикалық компьютерлік жүйелер, жоғары математика, ақпараттық технологиялар, білім беру және ақпараттық технологиялар.

OMURALIYEVA M.N., BEYSHENALIEVA U.U. EMPLOYMENT OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE HIGHER MATHEMATICS TEACHING

The article reveals the potential of information technologies in the process of teaching Higher Mathematics for students of humanitarian studies. Authors offer to use modern educational programs providing substantial and methodical effect of work in the high school classroom.

Key words: information and communicative technologies, mathematic computer systems, Higher Mathematics, information educational technologies, information technologies.

ӘОЖ 636.933.2.082.2.

ЖОҒАРЫ САТЫЛЫ САҢЫРАУҚҰЛАҚТАРДЫ (ШАМПИҢЬОН, ҚАРАПАЙЫМ ВЕШЕНКА) ИНТЕНСИВТІ ӘДІСПЕН КУЛЬТИВИРЛЕУ

САРТБАЕВА Г.М., МАМЫТОВА Ә.Ы., ОСПАН Ә.Е.

Мақалада жоғары сатылы саңырауқұлақтарды (шампиньон, қарапайым вешенка) интенсивті әдіспен культивирлеу әдістері қарастырылған.

Кілт сөздер: саңырауқұлақ, мицелий, культура, субстрат, қоректік орта.

Алынған нәтижелер күздік бидай дәндері мен сабанынан жасалған субстратта дәндік мицелийдің өсу жылдамдығына зерттелінген өсімдіктің өсуін реттегіштердің барлығы оң әсер етпейтіндігі көрсетеді. 0,005% гибберсиб, флавоноид және гетероауксинмен өңделген субстратта мицелийдің толық өсуі сәйкесінше 23, 24, 25 күндерге сай келеді. Тәжірибенің қалған екі нұсқасында, яғни флавоноидтар мен гиббереллин зерттелген нұсқаларда, бақылау мен олардың арасында айрықша ерекшелік байқалмады. Мұнда мицелийдің толық өсуі 29,28 күнге сәйкес келеді. Зерттеу жұмысының нәтижелері мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Дәндік мицелийді енгізу кезінде күздік бидайдың дәндері мен сабанынан жасалған субстратты гибберсибпен, флавоноидтармен өндегенде мицелийдің

өсу уақытын бақылаумен салыстырғанда 8 және 7 күнге, ал гетероауксин – 5 күнге қысқартады.

Жоғары сатылы саңырауқұлақтардың (шампиньон, қарапайым вешенка) мицелийінің өнімділігіне өсімдіктің өсу реттегіштерінің әсерін зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, субстратты гетероауксинмен, гибберсибпен және флавоноидтармен өндегенде оң әсер етеді. Субстратты флавоноидтармен өндегенде саңырауқұлақ мицелийінің өнімділігі 10 кг сабанда 4,4 кг құрайды, бұл бақылаумен салыстырған 1,5 кг-ға көп. Субстратты гибберсибпен өндегенде 3,9 кг болды. Бұл бақылаумен салыстырғанда 1,2 және 1 кг -ға көп [1, 15].

Физиологиялық активті заттар өсімдік өнімдерінде – ұнда, солодта, өсімдік майларында болады. Ауксиндер жануар ұлпаларында, сілекейде және зәрде табылған. Олар жануар ағзасына ауксинге бай өсімдік тағамдарымен бірге түседі деген болжам бар. Бұған арахис майын липаза ферментінің әсерімен гидролитті ыдыратқанда ауксин түзетінін көрсететін тәжірибелер дәлел. Ауксин түзу үшін зең саңырауқұлақтары мен бактерияларға құрамында глюкоза, сонымен қатар триптофан, тирозин және басқа да аминқышқылдары бар қоректік орта қажет.

Микробиологиялық зертханада егістік мицелийді алу үшін минералды қоспалар, минералды тұздар, өсімдік флавоноиды мен биологиялық қоспаларды қолданып зерттеу – анализін жүргіздік.

Таза культураны алу үшін UVK – 716 саңырауқұлақ штаммын таңдадық. *Pleurotus ostreatus* саңырауқұлағын интенсивті әдіспен өсіру әдістемесіне сәйкес саңырауқұлақтарды лигнин және целлюлоза құрамды субстратта полиэтилен қалталарында культивирледік. Арзан шикізат ретінде күздік бидайдың сабанын, астық тұқымдасының дақылдарын қолдандық. Қоректік орта жақсы аэрациялануы үшін субстратқа ағаш үгіндісін, кебек және күнбағыс қабығын мынадай қатынаста: бидай - 80%, ағаш үгіндісі - 5%, кебек - 5%, минералды қоспалар, гипс және бор 2% (қоректік субстратты бейтараптау үшін) және егістік мицелий штаммын UVK – 7163% қолдандық. Культураны себуге дейін субстратты ылғалдап, залалсыздандыру қажет. Субстрат инфицирленбеуі үшін және жақсы нәтиже алу үшін зертханада өсірудің залалсыздандырылған әдісін қолдандық. Субстратты 120⁰С температурада, 2 МПа қысымда 2 - 3 сағат бойы залалсыздандырдық. Залалсыздандырған соң субстратты 25-26⁰С температураға дейін суытып, сонан соң егістік мицелиймен инокуляцияладық. Саңырауқұлақ блоктарының өсуі үшін арнайы шкафта микроклимат жағдайларын жасадық, атап айтқанда 20 - 25⁰С температура, бірінші кезеңдегі ылғалдылық 70%, саңырауқұлақ денесінің түзілуі кезінде 90 - 95%. Бөлмеде жарықтандыру қажет емес. Бұл өнімнің сапасы мен мөлшеріне теріс әсер етуі мүмкін. Жеміс түзілу

периодында табиғи жарықты қолдандық. 28 - 30 күннен соң алғашқы саңырауқұлақ денелері пайда болды. Оларды таза культураны алу үшін қолдандық.

Таза культураны алу кезінде қатты қоректік орталарды қолданған жақсы. Зерттеу жұмысында сыра суслосынан дайындалған ағарлы қоректік ортаны таңдадық. Сыра суслосын әлсіз жалында қайнатып, оған 2% ағар қостық. Бокс – бөлмесінде бактерицидті лампаны қосып, боксты залалсыздандыру үшін спиртпен тазаладық. Ыстық ағарды 5 Петри табақшаларына және 15 пробиркаға бөліп құйдық. Кең аумақ болуы үшін пробиркаларды қисайтып қойдық. Пробиркаларды мақта - дөкелі тығындармен жабады. Суыған соң ағар себуге дайын болады [2, 48].

Таза культураны алу үшін саңырауқұлақтың жемісті денесін алдық. Саңырауқұлақты екіге бөліп, залалсыздандырылған микробиологиялық ілмекпен саңырауқұлақтың ішкі бөлігінен бірнеше жасуша алдық. Петри табақшаларын ашып, оған саңырауқұлақ жасушаларын салдық. Әрбір себу кезінде ілмекті жанарғы алауында залалсыздандырып отыру қажет. Минералды қоспалармен дайындалған сусло - ағары бар 3 Петри табақшасына таза культураны отырғыздық. 2 Петри табақшасына жемісті дененің бірнеше майда бөліктерін салдық.

Дайын инокуляцияланған табақшаларды 5 тәулікке культивирлеуге арналған шкафқа қояды. 5 тәуліктен соң Петри табақшасындағы культураны ағарлы ортасы бар залалсыздандырылған таза пробиркаларға қайта себеді.

Жоғары сатылы саңырауқұлақтарды (шампиньон, қарапайым вешенка) интенсивті әдіспен микроклимат жағдайын реттеп отыратын арнаулы жабдықтармен жабдықталған жайда өсіру экстенсивті әдіске қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие: жемісті денені өндіру процесі жыл бойы жүреді, өнімділігі жоғары және тұрақты, әртүрлі субстраттар қолданылады, жылумен өңдеуге байланысты (залалсыздандыру, пастеризация) технологиялық циклы қысқа болады. Интенсивті культивирлеу кезінде өндірістік процестерді механизациялауға және автоматизациялауға болады [3, 60].

Сапалы және арзан мицелий қазіргі таңда өте тапшы тауар. Мұндай өнімді өндіру үшін келесідей мәселелерді шешу қажет.

Жоғары сатылы саңырауқұлақтарды (шампиньон, қарапайым вешенка) культивирлеу бірнеше кезеңнен тұрады:

Мамандар алынған өнім сапасын кем дегенде 4 әдіспен бағалайды:

1. Оргонолептикалық бақылау;
2. Ағарлы немесе сұйық қоректік ортаға егу кезінде мицелийдің тазалылығын бақылау;
3. Өсу энергиясын бақылау;

4.Өндірістік жағдайда жемістік денесін алғанда сортқа тән генетикалық қасиеттердің тұрақтылығын бақылау.

Оргонолептикалық бақылау критерилері келесідей:

- мицелийді қоршап тұратын қабаттың бүтіндігі;
- өскен тасығыштың тығыздығы (мицелий ақ түсті болып, біртегіс өсуі керек);
- жағымды саңырауқұлақ иісі;
- сары дақтардың болмауы.

Агарлы немесе сұйық қоректік ортаға егу кезінде мицелийдің тазалығын бақылау, мицелий сапасын микробиологиялық бақылау партиядан 1-2% қоректік ортаға егіс жасау арқылы іске асады. Осы арқылы бөтен микрофлораның бар-жоқтығын анықтауға болады.

Өсу энергиясын бақылауды залалсыздандырылған қоректік ортаға егіс жасау арқылы іске асырады, бұл қоректік ортада кейіннен саңырауқұлақтар өсіреді. Өсу энергиясын бағалау үшін де мицелий партиядан 1,5-2% алады.

Өндірістік жағдайда жемістік денесін алғанда сортқа тән генетикалық қасиеттердің тұрақтылығын бақылау. Сорттың генетикалық қасиеттерінің сақталуы (өнімділігі, бәсекеге қабілеттілігі, ортаның қолайсыз жағдайларына тұрақтылығы, жемістік денесін түзу қасиеті) зертхана мамандарының көмегімен өндірістік жағдайда іске асады [4, 28].

1 кесте

Жоғары сатылы саңырауқұлақтарды (шампиньон, қарапайым вешенка) өсірудің интенсивті технологиясы

Фаза	ұзақтығы, тәулік	ауа температурасы, °С	ауа ылғалдылығы, %
Инкубация	15-20	22-25	90-95
Жемістің түзілуі	6-10	12-18	90-95
Жеміс беруі	3-7	12-17	90-95
Демалу периоды	5-7	22-25	70-80

Егер бұдан жоғары температурада – 20-22⁰С және сәйкесінше ауаның 60% ылғалдылығында сақтаса, мицелий өсуін жалғастырады, оның бетінде экссудаттың сары дақтары пайда болады, ал 15-18 күннен соң өзекшелер түзіле бастайды. Бұл мицелийдің «қартаюына», өсу энергиясының төмендеуіне және болашақ өнімнің шығынға ұшырауына әкеп соғады.

Мицелийді қолданар алдын оны тоңазытқыштан 12 сағат бұрын алып қою керектігін есте сақтау керек. Егер жаңадан дайындалған мицелийді қолданар алдында +5 ... +8⁰С температураға дейін салқындатқан жөн, осы арқылы өнімділік 10 - 15% артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сельскохозяйственная биотехнология. В.С. Шевелуха, Е. А. Калашникова, С.В. Дегтярев и др.; под ред. В.С. Шевелуха. М.: Высшая школа., 1998 – 416 с.
2. Волова Т.Г. Биотехнология. – Новосибирск: Изд-во Сибирского отделения Российской Академии наук, 1999. –252с.
3. Рогов И.А., Антипова Л.В., Шуваева Г.П. Пищевая биотехнология: в 4 книгах. Книга 1. Основы пищевой биотехнологии. – М.: Колос, 2004. –440с.
4. Грачева И.М., Гаврилова Н.Н., Иванова Л.А. Технология микробных белковых препаратов, аминокислот и жиров. – М.: Пищевая промышленность, 1980. – 448с.

САРТБАЕВА Г.М., МАМЫТОВА А.Ы., ОСПАН А.Е. ИНТЕНСИВНЫЕ МЕТОДЫ КУЛЬТИВИРОВАНИЯ ВЫСШИХ ГРИБОВ (ШАМПИНЬОН, ВЕШЕНКА ОБЫКНОВЕННАЯ).

В данной статье описаны интенсивные методы культивирования высших грибов (шампиньон, вешенка обыкновенная).

Ключевые слова: *грибы, мицелий, культура, субстрат, питательная среда*

SARTBAYEVA G.M., MAMYTOVA A.Y., OSPAN A.E. THE INTENSIVE CULTURATION METHODS OF HIGHER MUSHROOMS (CHAMPIGNON, OYSTER MUSHROOM)

In this research paper intensive methods of higher-class mushroom' (champignon, oyster mushroom) cultivation were investigated.

Keywords: *mushrooms, mycelium, culture, substratum, nutrient mediums*

УДК 544.77

АҒЫН СУЛАРДЫ ТАЗАРТУДА *RHODOTORULA GLUTINIS* АШЫТҚЫ ЖАСУШАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ АЛЫНҒАН МЕТАЛЛ ИОНДАРЫНЫҢ СОРБЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Ж.А. ТАТТИБАЕВА, С.М. ТӘЖІБАЕВА, Қ.Б. МҰСАБЕКОВ.

*Ағын сулардың құрамынан ауыр металл иондарын *Rhodotorula glutinis* ашытқы жасушасы арқылы бөліп алу мүмкіндігі қарастырылды. Суды тазарту дәрежесі 60-70% құрады. Оңтайлы жағдайда 1 г диатомит бетінде 18·10⁶ жасуша адсорбцияланатындығы көрсетілді. Адсорбция мәнінің жоғарылығы диатомит бетінің жоғары кеуектілігімен негізделді.*

Кілт сөздер: *Rhodotorula glutinis* ашытқы жасушалары, диатомит, адсорбция, иммобилизация.

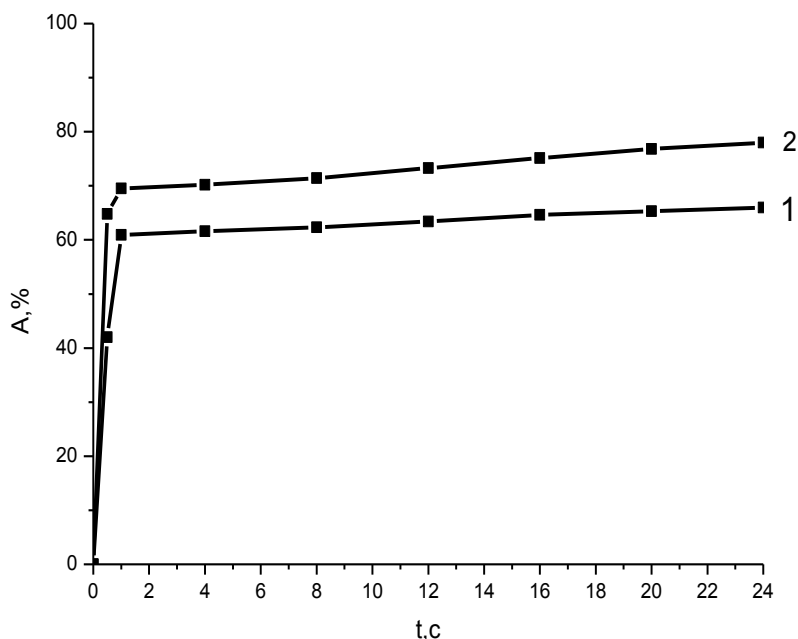
Өндірістің ауыр металл иондарымен ластанған қалдық суларының қоршаған ортадағы суларға құйылуы тірі ағзаларға зиян келтіруде. Қазіргі уақытта суды ауыр металл иондарынан тазалау үшін әртүрлі табиғи және полимерлік ионалмастырғыштар пайдаланылады [1-4]. Бірақ олардың металл иондарымен әрекеттесетін функционал топтары шектеулі болғандықтан, кез келген металл иондарын судан бөліп алуға жарамайды. Бұл тұрғыдан қызығушылық туғызатын сорбенттер болып микроағза жасушалары есептелді. Жасуша бетінде амин, гидроксил, карбоксил, сульфид, фосфат және басқа топтардың болуы оларды биосорбент ретінде қолданғанда жоғары сорбциялық қабілет пен тандампаздылық қамтамасыз етеді. Осыған орай жұмыс мақсаты *Rhodotorula glutinis* жасушаларының негізінде биосорбенттер алып, олардың бетінде ауыр металл иондарының (Cu^{2+} , Pb^{2+}) адсорбциясын анықтау болды.

Жасушалардың тасушысы ретінде Мұғалжар кен орнының диатомиті пайдаланылды, ал ашытқы жасушалары әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің биотехнология кафедрасынан алынды. Диатомиттің өлшемі 10^{-4} м реттілігін құрайды. Жасуша концентрациясын анықтау үшін алдымен Горяев камерасында олардың меншікті көлемдегі саны анықталып, жасуша концентрациясы мен оптикалық тығыздық арасындағы байланыс табылды. 540 нм сәуле ұзындығында суспензияның оптикалық тығыздығын өлшеу арқылы диатомит бетімен байланыспайтын жасуша мөлшері (c_2) анықталды.

Диатомит бетіне ашытқы жасушаларын берік иммобильдеу үшін минерал бөлшектері полиэтиленмин (ПЭИ) ерітіндісімен алдын-ала өңделді.

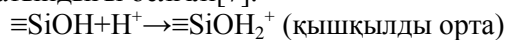
Rhodotorula glutinis жасушаларының адсорбциялық қабілетін бағалау үшін бұл үрдістің уақытпен өзгеруі зерттелді. Ол үшін бастапқы концентрациясы $1 \cdot 10^{-3}$ моль/л CuSO_4 және $\text{Pb}(\text{NO}_3)_2$ ерітінділерінен Cu^{2+} және Pb^{2+} иондарының жасуша бетіндегі адсорбциясы уақытпен анықталды.

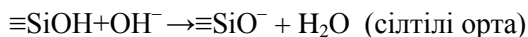
1-суретте Cu^{2+} және Pb^{2+} иондарының адсорбция қисықтары берілген. Суреттен адсорбция изотермасының платоға тез шығатындығы көрініп тұр, яғни адсорбцияның шекті мәні (A_∞) Cu^{2+} иондары үшін 1 сағат, ал Pb^{2+} иондары үшін 0,5 сағат шамасында байқалады. Бұдан осы металл иондары ашытқы жасушасымен жақсы әрекеттесетіндігін болжауға болады. Сонымен қатар Pb^{2+} иондарының Cu^{2+} иондарына қарағанда бетке ынтықтығы жоғары болып тұр.



1-сурет – Cu^{2+} (1) және Pb^{2+} (2) иондарының *Rhodotorula glutinis* жасушасының бетіндегі адсорбциясының уақытқа тәуелділігі. $C_0=1 \cdot 10^{-3}$ моль/л, $C_{\text{жасуша}}=18 \cdot 10^6$ жасуша/мл

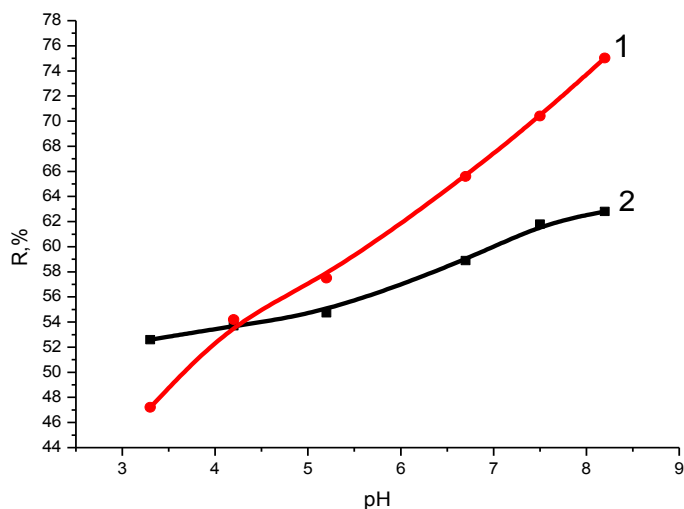
Pb^{2+} және Cu^{2+} иондарының адсорбциясына рН-тың әсері зерттелді (2 сурет). Микроағзалар биомассасымен металдардың адсорбциялануы бірқатар факторларға, оның ішінде жасуша мен диатомиттің рН-на байланысты [5]. рН-тың кең интервалында жасуша бетінде теріс зарядтың сақталып қалуы оның құрамында болатын фосфорқышқылдық топтар секілді көпзарядты аниондардың болуымен байланысты. Көрсетілген функционалдық топтармен ашытқы жасушаларының заряды түсіндіріледі. Көптеген микроағзалар жасушалары үшін бірлік бетке 10^6 - 10^7 оң заряд және 10^7 - 10^8 теріс зарядтан келетінін ескере отырып, жасуша бетінде фосфорқышқылдық топтармен қатар, карбоксил, амин топтары болатынын болжауға болады[6]. Силикатқұрамды минералдардың бетіндегі силанольды топтар ортаның рН-на тәуелділігінен байланысқан, байланыспаған және протондалған күйге ауысатындығы белгілі[7].





1-кесте. Pb^{2+} және Cu^{2+} иондарының адсорбциясына рН-тың әсері

pH	3,3	4,2	5,2	6,7	7,5	8,2
Pb^{2+}						
R, %	47,6	54,2	57,5	63,6	70,5	75,2
Cu^{2+}						
R, %	52,6	53,7	54,8	58,9	61,8	62,9



2-сурет. Pb^{2+} (1) және Cu^{2+} (2) иондарының диатомитпен байланысу дәрежесіне ортаның рН-ның әсері $C_0=1 \cdot 10^{-3}$ моль/л

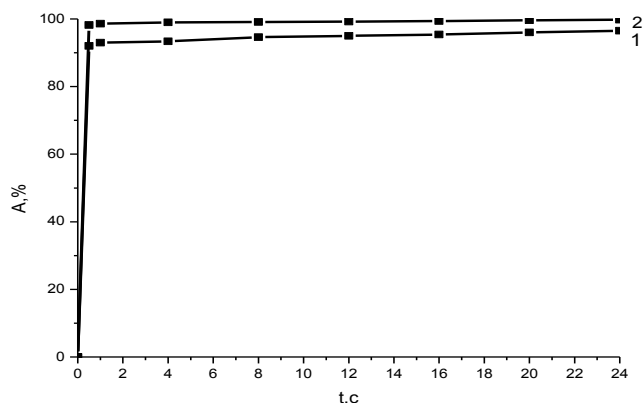
Ғылыми әдебиеттерде [8] жасуша құрамында қышқылдық орта кезінде көбінесе амин топтары, ал сілтілік орта кезінде карбоксил топтары болатындығы белгілі. Сондықтан қышқылдық орта кезінде ($\text{pH} < 4-5$) Cu^{2+} иондары d-элементтері қатарынан болғандықтан, амин топтарымен донорлы-акцепторлы байланыстар әсерінен комплексті қосылыстар түзеді, ал Pb^{2+} иондары амин топтарымен байланыс түзе алмайды. Әрекеттесу әлсіз қышқылдық ортада жүргізілді ($\text{pH} \approx 4-5$), себебі рН-тың бұл облысында ерітіндідегі металдар иондық түрде болады. Бірақ, екі ион да карбоксил топтарымен байланыса алады. Температура 293 К кезінде ашытқы жасушасының өзінің $\text{pH}=4,7$ шамасына тең болды.

Екінші жағынан, әдебиеттегі мәліметтер [9,10] және өз зерттеулеріміз бойынша [11,12] жасуша лиофильді жүйе екендігі белгілі, сондықтан мұндай сорбенттерді судан бөлу оңай емес. Металл иондарын сорбциялаған жасушалардың судан бөлінуін жеңілдету үшін оларды қатты бетке иммобилизациялау қажет болды.

Ертеректе жүргізген зерттеулерімізде жасушаларды қатты бетке отырғызу үшін ол бетті ПЭИ ерітіндісімен өңдеудің тиімділігі көрсетілген [13,14]. Өйткені, табиғи минералдар мен микроағза жасушалары көбіне теріс зарядқа иеленеді, сол себепті олардың арасында электростатикалық тебісу күштері пайда болуы мүмкін.

Ал теріс зарядты бетті катиондық полимер – полиэтиленминмен өңдеу қатты бетке оң заряд беріп, оған теріс зарядталған жасушалардың адсорбциясын жеңілдетеді. 3 суретте 0,03 негіз-моль/л ПЭИ ерітіндісімен өңделген диатомит бетіндегі *Rhodotorula glutinis* жасушаларының иммобилизация қисығы берілген. Иммобилизация қисығы кәдімгі адсорбция изотермасы тәрізді, адсорбцияның шекті мәнінен 1 г диатомит бетінде $18 \cdot 10^6$ жасуша отырғанын көруге болады. Диатомиттің мұндай жоғары сорбциялық қабілетін біріншіден, жасушалар мен өңделген беттің өзара электростатикалық тартылуымен, екіншіден, беттің жоғары кеуектілігімен түсіндіруге болады. Диатомит бетінің меншікті ауданы $46 \text{ м}^2/\text{кг}$ [15], ал кеуектердің өлшемі 2-3 мкм құрайды. Олай болса өлшемі 0,1-4 мкм құрайтын ашытқы жасушаларының басым бөлігі осы кеуектердің ішіне кіреді деп болжауға болады. Оны жасушаның тепе-теңдіктік концентрациясының (c_2) төмендігінен байқауға болады.

Осылай алынған диатомит-ПЭИ-жасуша бетіне Cu^{2+} және Pb^{2+} иондарының адсорбциясы зерттелді (3 сурет).



3 сурет – Диатомит-ПЭИ-*Rhodotorula glutinis* жасушалары биосорбенті бетіндегі Cu^{2+} (1) және Pb^{2+} (2) иондары адсорбциясының уақытқа тәуелділігі Биосорбент бетімен Cu^{2+} мен Pb^{2+} иондарының байланысу дәрежесі 0,5-1,0 сағат шамасында 100%-ға жуық болды және жеке жасушалар жағдайындағыдай мұнда да Pb^{2+} иондарына таңдампаздылық байқалды, яғни Cu^{2+} иондарының бетпен байланысуы 1 сағатта 100%-ға жетсе, Pb^{2+} иондарының байланысуы 0,5 сағатта максималды болды. Металл иондарының байланысу дәрежесінің бұлай күрт өсуін жасушамен қатар диатомиттің өзінің сорбциялық үрдіске қатысуымен түсіндіруге болады [17].

Сонымен қатар дәнекер ретінде пайдаланылған ПЭИ-дің де металл иондарымен жақсы әрекеттесетіндігі белгілі [18], оның амин топтары Cu^{2+} иондарымен координациялық комплекстер түзуге қабілетті.

Қорыта келе, *Rhodotorula glutinis* жасушаларының Cu^{2+} мен Pb^{2+} ионымен әрекеттесуі амин және фосфат топтары бойынша жүреді. Металл иондарының ашытқы жасушаларымен байланысу дәрежесі 60-70 % құрайды, ал максималдық байланысу Cu^{2+} иондары үшін 0,5 сағатта, ал Pb^{2+} иондары үшін 1 сағатта болады. *Rhodotorula glutinis* жасушаларын диатомит бетіне ПЭИ қатысында иммобильдеу арқылы алынған биосорбенттер Cu^{2+} мен Pb^{2+} иондарын толығымен судан бөліп алуға мүмкіндік береді. Биосорбенттердің Pb^{2+} иондарына жоғары ынтықтығын жасушалар бетіндегі фосфат иондарының Pb^{2+} иондарымен ерігіштігі төмен қосылыс түзуімен негіздеуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кузнецов Ю.В., Щебетновский В.Н., Трусов А.Г. Основы очистки воды от радиоактивных загрязнений. // – М.: Атомиздат. –1974. – С.124.
2. Ергожин Е.Е, Менлигазиев Е.Ж. Полуфункциональные ионообменники. // – Алма-Ата.: Наука. – 1986. – С. 304.
3. Umar Farooq, Janusz A. Kozinski, Misbahul Ain Khan , Makshoof Athar. Biosorption of heavy metal ions using wheat based biosorbents // Bioresource Technology. – 2010. – Vol. 101. – P. 5043-5053.
4. Murari Prasad, Huan-yan Xu, Sona Saxena. Multi-component sorption of Pb (II), Cu (II) and Zn (II) onto low-cost mineral adsorbent // Science Direct. – 2008. – Vol. 154. – P. 221-229.
5. Карамушка В.И., Гэдд Д.М., Грузина Т.Г., Ульберг З.Р. Использование коллоидно-биохимических параметров микробных клеток для оценки токсичности тяжелых металлов //Коллоидн. журн. – 1998. – Т.60, №6. – С. 775-778.
6. Козляк Е.И., Якимов М.М., Уткин И.Б., Рогожин И.С., Соломон З.Г., Безбородов А.М. Физико-химические основы иммобилизации клеток методом сорбции //Прикл. биохимия и микробиол. – 1991. –Т.27, №6. – С. 788-803.
7. Orazymbetova A.B., Tazhibayeva S.M., Musabekov K.B., Zhubanova A.A., Kokanbaev A.K., Kanseitova D.K. Optimization of the sorption properties of bio-and

nanosorbents. «Colloids and nanotechnologies in industry» international conference. – Almaty, 2010. Abstract.

8. Aitbayeva I.A., Tazhibayeva S.M., Musabekov K.B., Zhubanova A.A., Digel I.E., Kozhalakova A.A. Interaction of lipopolysaccharides with protein of blood. «Colloids and nanotechnologies in industry» international conference. – Almaty, 2010. Abstract.

9. Тульская Е.М., Шашков А.С., Евтушенко П.И., Наумова И.Б. Тейхоевые кислоты клеточной стенки *Nocardiosis prasina* ВКМ Ас-1880^Т // Микробиол. – 2000. – Т. 69, №1. – С. 58-61.

10. Кучер Р.В., Туровский А.А., Иващук Ю.А. Характер поверхности и гидрофобность клеточной стенки микроорганизмов // Коллоидный журнал. – 1990. – Т. 52, №4. – С. 789-791.

11. Tazhibayeva S.M., Musabekov K.B., Zhubanova A. Peculiarities of cells immobilization with polymer help // ESIC-2000. – 2000, Патрас, Греция.: – P. 122-125.

12. Musabekov K.B., Tazhibayeva S.M., Zhubanova A.A., Orazymbetova A.B. Effect of SAS on the immobilization ability of polyelectrolytes // 13 Intern.Symp. on SAS in solution. – Florida: – 2000. – P. 83.

13. Тажибаева С.М. Расчет энергии взаимодействия дрожжевых клеток // Химический журнал Казахстана. – 2006. – №2. – С. 16-22.

14. Ескельдинова Ж.К., Тажибаева С.М., Оразымбетова А.Б., Мусабеков К.Б., Жубанова А.А., Влияние поверхностных характеристик дрожжевых клеток *Sacharomyces cerevisiae* на их флокуляцию // Узбекский химический журнал. – 2005. – №6. – С. 33-37.

15. С.М.Тажибаева, К.Б.Коржынбаева, А.Б.Оразымбетова, К.Б.Мусабеков, М.М.Буркитбаев, А.А.Тургунбаева Адсорбция ионов металлов на диатомите // Вестник КазНУ, серия химическая. – 2011. № 2(62). – С.47 -51.

16. Tazhibayeva S.M., Abilov Dj.A., Musabekov K.B. Complexation of polyethyleneimine with Cu(II) ions and alkylsulfate // Dokl. NAN RK. – 1994. – №4. – P.45-50.

17. Ж.А. Таттибаева, С.М. Тәжібаева, Қ.Б. Мұсабеков, Р.Медетхан, Ж. Мұстапаева, Г.К. Кайырманова. *Rhodotorula glutinis* ашытқы жасушаларының негізінде металл иондарының сорбенттерін алу / Хабаршы, КазҰУ. – №1 (69), – 135-140 бб, 2013 ж.

ТАТТИБАЕВА Ж.А., ТАЖИБАЕВА С.М., МУСАБЕКОВ К.Б.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОРБЕНТОВ ИОНОВ МЕТАЛЛОВ НА ОСНОВЕ
ДРОЖЖЕВЫХ КЛЕТОК *RHODOTORULA GLUTINIS* ОЧИСТКА СТОЧНЫХ ВОД

*В статье рассмотрена возможность отделения тяжелых металлов ионов от растворов с помощью дрожжевых клеток *Rhodotorula glutinis*. Степень очистки воды при этом составляет 60-70%. Установлено, что при оптимальных условиях на поверхности 1 г диатомита адсорбируется $18 \cdot 10^9$ клеток. Высокая сорбционная способность диатомита обусловлена его пористостью.*

Ключевые слова: дрожжевые клетки *Rhodotorula glutinis*, диатомит, адсорбция, иммобилизация.

TATTIBAYEVA ZH.A., TAZHIBAEVA S.M., MUSABEKOV K.B. USING SORBENTS OF METAL IONS BASED ON YEAST CELLS *RHODOTORULA GLUTINIS* IN SEWAGE TREATMENT

Ability to separate heavy metal ions from solution using yeast cells Rhodotorula glutinis were considered. The degree of water purification in this case is of 60-70%. It is shown that under optimal conditions on the surface of 1 g diatomite $18 \cdot 10^6$ cells is adsorbed. The high sorption capacity of diatomite justified its porosity.

Keywords: yeast cells of *Rhodotorula glutinis*, diatomite, adsorption, immobilization

ӘОЖ 37.016:54:001.895

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЖОБА
ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ**

ШАФРАЕВА Б.Б., ҚАЛБЫРОВА Ә.Қ., БИТЕМИРОВА А.Е.

Мақалада студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау барысында жоба әдісін қолданудың негізгі тәсілдері келтірілген.

Сонымен қатар болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындаудағы өзекті мәселелер қарастырылған. Оқытушылардың шығармашылық және ізденіс жұмыстары студенттердің өзіндік жұмыс жасау мүмкіндіктерін дамытады.

Кілт сөздер: жоба әдісі, проблемалық жағдай, өзіндік жұмыс, ақпараттық технология

Қазақ қоғамы бүгінгі таңда ұлттың алдында үлкен мақсат қойып, оны шеше алады. Себебі, біздің ұлттың интеллектуалдық, потенциалдық деңгейінің өте жоғары екендігі белгілі. Елбасымыз атап өткендей, «Ендігі ұрпақ - Мәңгілік Қазақтың Перзенті. Ендеше Қазақ елінің Ұлттық идеясы – Мәңгілік ел», «Қазақстан-2050» - Мәңгілік елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол[1]. Үздік білім, лайықты еңбек, жарқын болашаққа бастайтын осы жолдан біз таймауымыз керек. Сонымен, бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналып, мемлекетіміз ұстанған білім саясатын іске асыруға тиіспіз. Ал мемлекет ұстанған білім саясаты еліміздің экономикасын көтеруге атсалысатын азаматтарды тәрбиелеу болып отыр. Жаратылыстану ғылымының мемлекет, қоғам үшін маңызы зор. Оның айқын дәлелі: Қазақстан үкіметі еліміздің әл-ауқатын, экономикасын арттырып, әлемдік кеңістікке еркін шығу үшін Қазақстан ғылымын дамытудың 6 бағытын ұсынды. Оның 5-еуі жаратылыстану пәні мұғалімдеріне қатысты. Олар: нанотехнология, биотехнология, ғаламдық зерттеу, атомдық технология, кен байлығы және мұнай химиясы [2].

Әрбір оқушының қызығушылығы мен қабілетін ескеру, оқытудың іс-әрекеттік мәнділігін арттыру, оның өз бетінше оқу және ізденушілік қызметін кеңейтетін жағдайлар туғызу білім сапасын арттырудың пәрменді тәсілдері болып саналады.

Ғылым мен білім егіз. Екеуін бөліп-жаруға болмайды. Өйткені олар бір-бірін толықтырады. Герценнің сөзімен айтқанда «Ғылым жойылып кетпес үшін ол өміршең болу керек». Біліммен де дәл солай, білім өміршең болу үшін, білімге өмірлік мән беріліп, оны өмір арқылы өткізу керек [3]. Сонда ғана, біздің бағытымыз айқын, жолымыз ашық, нәтижеміз нақты болмақ.

Елбасымыз өз сөзінде, «Дамыған Қазақстанды ешкім бізге әкеп бермейді немесе жақсы өмірді күтіп отыруға болмайды», - деген болатын. Яғни біз, қазіргі таңда оқушыға беретін өзіміздің жүйелі бағдарымыздағы білім стандартымен ғана шектелмей, үнемі ізденіс танытып, кең кәсіби біліктілік пен жоғары білім деңгейіне талпынуымыз қажет.

Сонымен, еліміздің болашағы – жас ұрпақтың білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан да ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, педагогикалық білімдерін үнемі жетілдіріп, педагогикалық жаңалықтарды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың міндеті демекпін.

Бүгін де ғылыми-педагогикалық білім даму үстінде. Кеше ғана анық, әрі ылғи тұрақты болып көрінген жоғары мектеп педагогикасының классикалық идеясы практикада мүлдем басқа тарапына бұрылды. Осылайша, кеше ғана елеусіз ұсақ-түйек болып есептелген ойлар, олардың анық-қанығы, интерпретациясы бүгінгі күнде өте маңызды [4].

Сонымен тиімді педагогикалық технологиялардың бірі – жоба әдісі. Қазіргі кезде оқу процесін ұтымды ұйымдастыру технологияны пайдалану арқылы ғана жүзеге асады, яғни оқу процесін жобалау керек. Іс-әрекеттік-құзыреттілік әдіс арқылы оқытуды ұйымдастыруда оқушылардың өзіндік танымдық қызметін артыратын педагогикалық технологияларды көп қолдану қажет.

Жоба әдісі келесідей дидактикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- Студенттерді дайындау процесінде пәнаралық байланыстарды өзектілендіру;
- Студенттің оқу процесінде теория мен практиканың арасындағы байланысты толық жүзеге асыру;
- Студенттердің білім мен білікті меңгеру дәрежесін жоғарылату;
- Оқу процесінің субъекті ретінде студенттердің белсенділігін арттыру және өздігінен білім алуын, өзін-өзі дамытуының рөлін жоғарылату;
- Студенттердің біліктілігі мен метакәсіптік сапасын мақсатты қалыптастыру [5].

Жобалау әдісі

1 М= проблема + жоспарлау + іздеу + өнім + презентация

2- портфолио

Жоба

<ul style="list-style-type: none"> • <i>1 деңгей:</i> Презентация, баяндама немесе сызба. Құралдың, өндірістің, құрылымының сызбалары 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>2 деңгей:</i> Тақырып бойынша топтық жоба (зерттеушілік жоба)
<i>Оқу-зерттеушілік</i>	<i>Ғылыми-зерттеушілік</i>

Біз студенттерге жоба орындау мақсатында бірнеше тақырыптар ұсындық. Олар өздерін қызықтыратын проблемалық тақырыпты таңдап алды, ол «Күкірт диоксидін залалсыздандыру». Бұл тақырыптың проблемалық болу себебі, күкірт диоксидінің – SO_2 атмосферадағы басты ластағыштардың бірі болып табылуы. Күкірт диоксиді қара және түсті металлургиялардың тастандыларының құрамында болады. Толық циклды металлургиялық комбинаттарда негізгі өндірістер (кендерді дайындау, кокс шығару, шойын, болат өндіру) және қосалқы қызметтер (энергетикалық, көлік, механикалық жөндеу) болады.

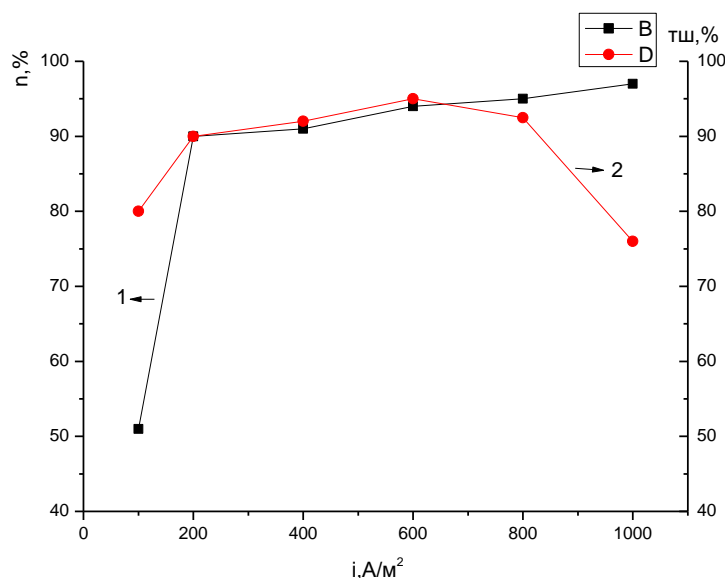
Шойын өндіру және оны болатқа айналдыру кезінде атмосфераға көптеген зиянды заттар тасталынады, оның ішінде 2,7 кг күкірт диоксиді болады (өндірілген шойынның 1 тоннасына есептелген). Күкірт диоксидінің көзі болып агломерациялық фабрикалар табылады, тасталынатын күкірт диоксидінің жалпы массасындағы агломерациялық фабрикалардың үлесі – 82,5%. Металлургиялық комбинаттардың басқа бөлімдері атмосфераға 0,9-7,5 кг дейін шығарады. Майдаланған сульфидті (пириттер) кенді агломерациялау (түйіршектендіру) кезінде күкірт диоксиді күйінде күйіп бөлініп шығады. Пириттердің құрамында 10% күкірт болады, ал агломерациядан кейін тек 0,2-0,8% қалады. Сондықтан SO_2 газының тастандысының мөлшері 1 тонна кенге 190 кг құрайды. Өндіріс газдарын күкірт диоксидінен тазарту үшін көптеген хемосорбциялық әдістер ұсынылған, бірақ іс жүзінде олардың тек кейбіреулерін қолданады: ізбеспен немесе ізбестаспен, сумен адсорбциялау, магнетиттік әдіс, мырыш қосылыстарымен адсорбциялау, натрийге негізделген хемосорбенттермен адсорбциялау [6].

Міне осы кезеңде проблемалық жағдай анықталап, мильқ шабуыл жасалынды. Енді студенттер проблеманы шешу жолдарын қарастыра бастайды.

Студенттер бірінші кезекте тәжірибеге қажетті қондырғыны жинап алды. Сонан соң осы қондырғыда жұмыс жасауды бастап, күкірт диоксидін лабораториялық жолмен газдың көлемін өлшеуге арналған бюреткаға жинап алды. Күкірт диоксидін алу реакциясын жүргізу әдістемесі төмендегіше жүргізіледі.

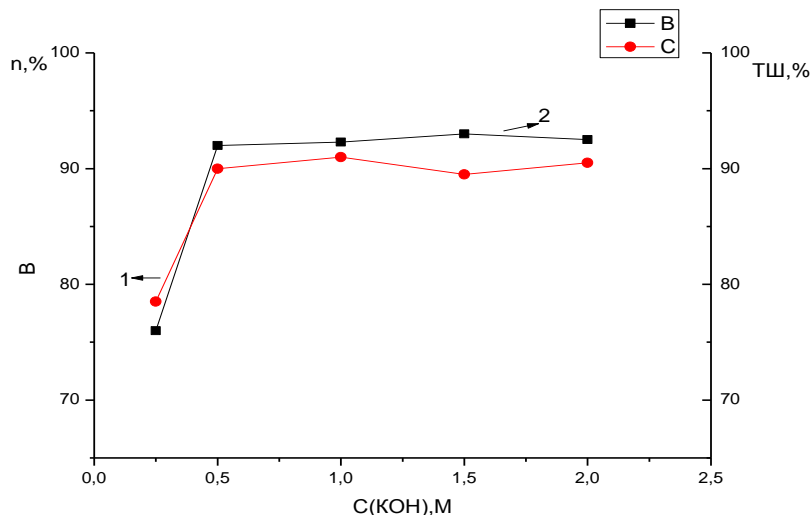
Құрғақ натрий сульфитін реактор ыдысына салады, содан кейін бөлгіш воронканың көмегімен араластыра отырып, концентрациялы күкірт қышқылын қосады. Алынған газды Тищенко склянкасы арқылы өткізіп, маймен толтырылған бюреткаға газ жібереді. Бюреткадағы май газ қысымымен жоғарыдағы ыдысқа ығысады.

Әрі қарай тәжірибенің келесі сатысында осы алынған газды тотықтырамыз. Бұл тәжірибені электродлизерде жүргіздік. Ток тығыздығын, қышқыл концентрациясын, электролиз ұзақтығын өзгерте отырып, күкірт диоксидінің тотығуын жүргіздік. Тәжірибе аяқталғаннан кейін сульфит-иондарының концентрациясын иодометриялық әдіспен, ал сульфат-иондарының концентрациясын гравиметриялық әдіспен анықтадық. Алынған нәтижелер бойынша күкірт диоксидінің тотығу дәрежесін немесе тотығуының ток бойынша шығымы анықталды. Алынған барлық мәндер бойынша графиктер тұрғызылды.



[KOH] –0,5M, δ –5см, V(SO₂) –500мл

Сурет 1. Калий гидроксиді ерітіндісіндегі күкірт диоксидінің тотығу дәрежесіне және тотығудың ток бойынша шығымына ток тығыздығының әсері



$$i=200\text{A}/\text{m}^2, \delta=5\text{cm}, V(\text{SO}_2)=500\text{мл}$$

Сурет 2. Калий гидроксиді концентрациясының, күкірт диоксидінің тотығу дәрежесіне және тотығуының ток бойынша шығымына әсері

Бұл жұмысты орындау барысында студенттер атмосфераның басым ластағыштарының бірі болып табылатын күкірт диоксиді жөнінде мәліметтер жинағанымен қатар оның зиянды әсері мен оны залалсыздандыру жолдарымен танысты. Содан кейін жинаған материалдарын әдеби шолу ретінде жазып, жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысын эксперименттік бөлімде нәтижелерін есептеп қорыту арқылы келтірді. Осылайша олар бірлесіп бір зерттеу жобасын орындады. Зерттеудің белгілері ретінде мәселенің өзектілігі, жұмыстың мақсаты, орындалған жұмыстың мазмұны, орындау әдістемесі, күтілетін нәтижелер көрсетілді.

Сонымен жобалар әдісі негізінде құрылған өзіндік жұмысты орындау барысында студенттер ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктеріне, зерттеу және ғылыми жұмысты жоспарлау мен жүзеге асыру дағдыларына ие болады. Бұл әдіс студенттердің өз бетімен ойлау

дағдыларын, мәселе қою мен оны шешу біліктілігін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жобаны дайындау барысында студенттердің өзіне деген сенімі артып, олардың танымдық белсенділігінің дамуына септігін тигізеді. Қазіргі қоғам тереңінен алған білімін практика жүзінде қолдана білетін, жан-жақты қоғам мүшелерін қажетсінетін талабының бір белгісі орындалды деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қожамберлиев Б. Мәңгілік ел – ұлттық идея./ Сыр бойы 2014, №23-24, 3 бет
2. Шардарбеков Д. Жаратылыстану пәндерін оқытудың өзекті мәселелері/ Химик анықтамалығы 2013, №4 10 бет
3. Леонтьев А.Н. О некоторых психологических вопросах сознательности учения/Хрестоматия по педагогической психологии.- Учебное пособие для студентов: Сост. А. Красило және А. Новгородцевой.- М.: Международная педагогическая академия, 1995.- 416 бет
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі./ Алматы. 2008, 212-213 беттер
5. Зеер Э.Ф., Павлова Л.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: Учеб. пособие. – Москва: Московский психолого-социальный институт, 2005. -216с.
6. Калбирова А.К., Башова А.К. Студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстарының орнықты даму үрдісіндегі рөлі жөнінде /«Білім – Образование» Ғылыми-педагогикалық журнал, №4 (52), 2010.

ШАГРАЕВА Б. Б., КАЛБИРОВА А. К., БИТЕМИРОВА А.Е. РАЗВИТИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ И ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ПУТЕМ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА ПРОЕКТОВ

В статье описаны основные положения, определяющие применение метода проектов в процессе выполнения студентами научно-исследовательских работ. Рассматриваются также актуальные вопросы профессиональной подготовки будущих педагогов. Авторы считают, что поисковая и творческая работа преподавателя помогает развитию навыков самостоятельной познавательной деятельности студентов.

Ключевые слова: метод проектов, проблемная ситуация, самостоятельная работа, информационная технология.

SHAGRAYEVA B.B., KALBYROVA A.K., BITEMIROVA A. E. SELF REALISATION OF COGNITIVE ABILITIES OF STUDENTS BY USING PROJECT METHOD

The following article focuses on the main possibilities of using project method in the field of scientific research conducted by students. Moreover, it discusses current matters of professional training of future teachers. The creative and research work of the teacher assists to develop independent work of students.

Keywords: project method, problematic situations, independent work, information technology.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

ӘОЖ 343

**МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

АБИЕВА А.С.

Жұмысты орындау барысында сыбайлас жемқорлықпен күрес заңдары мен мемлекеттік қызмет туралы заңдар талқыланып, түрлі көзқарастар зерттеледі.

***Кілт сөздер:** Сыбайлас жемқорлық, Мәңгілік ел, құқықтық мемлекет, әлеуметтік-экономикалық даму, қылмыстардың алдын алу.*

Сыбайлас жемқорлықпен күрес мәселелері кез келген мемлекет үшін өзекті проблемалардың бірі. Сыбайлас жемқорлықтың белең алуы, мемлекет және қоғам дамуының тежеуіші. Осы орайда Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі» деп көрсетті. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру, инвестициялар тарту процесін баяулатады және демократиялық мемлекеттің саяси, қоғамдық институттарында кері әсер етеді. Елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіреді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрақты іс-қимыл жасамаған жағдайда, оның қанат жайып, жаңа жағдайларға икемделу дағдысы бар екендігі белгілі.

Елбасымыз атап айтқандай, «сыбайлас жемқорлықпен күрес қылмыскерлерді жазалау жөніндегі табанды шаралар ғана емес, бұл – мемлекет пен қоғамның күнделікті жұмысының тұтас кешені» болып табылады. Сол себепті әрбір Қазақстан Республикасының азаматы сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуге міндетті. Бүгінгі таңда еліміздің өркениетті мемлекеттер қатарынан өзінің лайықты орын алуға ұмтылып отырғанда азаматтардың құқықтары мен еркіндігін қорғау – мемлекетімізді нығайтудың маңызды мәселесіне айналды. Бұл ретте қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейтудің маңызы жоғары.

Қазақстан ТМД елдерінің ішінде ең алғаш 1998 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» және 1999 жылы «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңдарын қабылдап, Елбасы сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы бірқатар Жарлықтарға қол қойып, бағдарламалар бекіткен болатын. Кейіннен бұл саладағы ұлттық заңнаманы жетілдіру барысында Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы, Трансұлттық ұйымдасқан

қылмысқа қарсы конвенцияларын және басқада жалпы жұрттаныған халықаралық актілерді ратификациялап, сыбайлас жемқорлыққа қарсы бүкіләлемдік қоғамдастықтың тең мүшесіне айналды. Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алған мезеттен бастап бұл аса ауыр қылмыстарға қатысты қатаң мемлекеттік саясат қалыптасты.

Осы уақыттан бері елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар мен көкейтесті мәселелерді шешуде заңдылықтарды жетілдіру жұмыстары кезең-кезеңмен дәйекті түрде жүргізіліп келеді. Бұдан басқа, сыбайлас жемқорлықпен ымырасыз күрес жүргізуді жалғастыру үшін Президент Жарлығымен «Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы» бекітілді. Стратегияның бірден-бір ерекшелігі – сыбайлас жемқорлықтың алғышарттары, оны тудыратын себептер мен жағдайларды жою, оның деңгейін қысқартуға, алдын алуға ықпал ететін кешенді шаралар қамтылған.

2015-2025 жылдарға «Нұр Отан» партиясының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресі» Бағдарламасының жобасын талқылай келе, бағдарламаның басты міндеті – мемлекеттікбилік пен басқару органдарының, сондай-ақ корпоративтік бизнестің қызметіне партиялық және қоғамдық бақылауды күшейту арқылы қоғамның барлық тобын сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысқа тарту. Сондай-ақ көлеңкелі экономиканың деңгейін азайту, мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен мемлекеттік қызметтің сапасына қатысты мониторинг жүргізу. «Нұр Отан» партиясы елдің келешегі мен азаматтардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету үшін тарихи жауапкершілікті өз мойнына ала отырып, қоғам мен мемлекеттің күшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы ымыраға көнбейтін іс-қимылға, оның пайда болу себептерін жоюға жұмылдырады.

Партияның саяси Доктринасында бекітілген – Адам, Бостандық, Заңның үстемдігі, Әділеттілік, Ынтымақшылдық, Болашаққа ұмтылыс, Отбасы мен дәстүр сынды әмбебап құндылықтар сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйелі күрестің идеялық негізін құрайды [1].

Елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодесі, Еңбек кодексі, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңы, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің Арнамыс кодексі негізгі нормативтік құқықтық актілері болып табылады.

Оның мақсаты – ҚР-да тұрып жатқан азаматтардың құқықтарын қорғауға және қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың алдын алу және оны болдырмау, зардаптарын жою және кінәлілерді жауапқа тарту. Осы мәселелердің жүйелі орындалуына және оған қарсы күрес жүргізу – құқық қорғау органдары

қызметкерлерінің заман талабына сай, нәтижелі еңбектерінің арқасында орындалады деп сенім артылуда.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заңында сыбайлас жемқорлыққа келесідей ұғым берілген: Мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттілігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып, не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады[2].

Сыбайлас жемқорлық өте қауіпті жағымсыз әлеуметтік көріністердің бірі болып табылады, сондықтан, мемлекеттік қызметкерлердің қатарын мемлекеттің мүддесін жоғары дәрежеде қорғай білетін кадрлармен толықтыруды, кездойсоқ адамдардың мемлекеттік қызметке кіріп кетпеуін қамтамасыз ететін қосымша жан-жақты шараларды күшейту қажеттілігі артып келеді.

Өйткені паракорлықтың әсерінен мектептер салынбай жатады, салықты бұрынғыға қарағанда көп төлейді, жұмыс орындары азаяды, жалақы төмендейді. Қысқасы, қоғамдағы әлеуметтік қырсықтардың басым көпшілігі осы қолы таза емес жемқорлардан келіп жататыны айтпаса да түсінікті. Қазіргі сыбайлас жемқорлық жөнінде пәлен қылмыс ашылды деп жар салушылар көбейді. Үңіле қалсаң майда ұсақ-түйек бірдене болып шығады. Сосын құқық қорғау органдарының бәрі көргенін жазбай, бір оқиғаны қайталайды. Олар тіпті сыбайластыққа жатпайтын жеке адамдардың қылмысын да, соған келіп дабыра қылады. Бұл алдымен, заңды білмей оралымсыздық немесе оны көре тұра бұрмалау, содан жалған абырой алу.

Сыбайлас жемқорлық – қылмыстық заңмен көрсетілген, субъектісі лауазымды тұлға болып табылатын, өзінің лауазымдық өкілеттігін пайдакүнемдік мақсатта, жеке бас пайдасына жасалатын қоғамға қауіпті әрекет[3].

Қылмыстық істердің толық, жан-жақты тергелмеуі себептерінен олар кейде қанша тергеуге қайтарылып, немесе кінәлары дәлелденбегендіктен қысқартылып не ақталып жатады. Пара беруші мен пара алушының үстінен бір мезгілде қозғалған қылмыстық іс Республика бойынша жоқтың қасы. Өткені, мұндағы екі жақ та белгілі бір істің өз пайдаларына шешілуіне мүдделі адамдар. Оларды анықтау үшін тиісті құқық қорғау органдары осы бағытта нақты әрі белсенді жұмыстар атқару қажет. Онсыз шырмалған түйін шешілмейді. Анығын айтқанда жең ұшынан жалғасқан жемқорлыққа қарсы

пәрменді күрес жүргізу оңайға соғып отырған жоқ. Оны мүлдем құртып жіберу де мүмкін емес, бірақ барынша азайтуға болады. Ол үшін:

1. анықтама органдары жұмысының және тергеудің сапасын көтеріп, тергеушілердің еңбек ақыларын жоғарылатып, қызметкерлердің жауапкершілігін арттыру қажет. Яғни, кадр мәселесіне аса мән беріп, ең алдымен болашақ қызметкерлердің кәсіби деңгейімен оның адами қасиеттеріне, адалдығы мен шыншылдығына, тазалығына назар аударған жөн.

2. қылмыстарды ашып, сапалы тергеу жүргізген қызметкерлерге ақшалай немесе басқа да түрде сыйлықтар жасап, қызмет бабында жоғарылатып отырған дұрыс, яғни олардың ауыр күрделі қылмыстарды ашуға, толық дәлелдеуді және істерді сотқа тезірек өткізуіне өз себебін тигізеді.

Сотта қаралған істер бойынша сыбайлас жемқорлық қылмыстарының жасалынуына жағдай туғызатын себептер мыналар:

- лауазымды тұлғалардың өзінің қызмет бабын пайдалана отырып, материалдық пайда табу үшін пайдақорлық мақсаттарды көздеуі;

- Жеке құрам арасында тәрбиелеу және әлеуметтік құқық бойынша жұмыстардың жеткіліксіз жүргізілуі;

- мемлекеттік органдардағы барлық деңгейдегі басшылардың көбіне кадр мәселесін дұрыс жүргізбеуі, саны бар сапасы жоқ қызметкерлердің мейлінше көбеюі[4].

Сыбайлас жемқорлыққа жағдай туғызушылар заң бойынша жазаға тартылуы тиіс. Заңда көрсетілген лауазымды адамдардың басқа мемлекеттік органдардың, ұйымдардың қызметіне заңсыз араласуына және мүдделеріне өздерінің қызметтік өкілеттіктерін пайдалануына, жоғарыда тұрған ресми адамдарға сыйлықтар таратуға және қызметтен тыс қызмет көрсетуіне, қызметі мен жұмысы жөнінен лауазымды адамдармен немесе мүлік салынатын құмар ойындар ойнауға қатысуға, сондай-ақ ҚР-ның жеке және заңды тұлғаларының есебінен мемлекеттік және шетелдік туристік, емдеу және сауықтыру және өзгеде шақыруды қабылдауға, өзгеде мүлікті сатып алуда заңдарда көзделген артықшылықтарды пайдалануға тыйым салынып, кінәлі адамдар тиісінше тәртіптік, әкімшілік және өзгеде шақыруды қабылдауға, өзге де мүлікті сатып алуда заңдарда көзделген артықшылықтарды пайдалануға тыйым салынып, кінәлі адамдар тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Ал, заңсыз алынған сый ақылар мемлекеттік бюджетке табыс етіледі[5].

Үстіміздегі жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген жаңа Қылмыстық, Қылмыстық іс жүргізу, Қылмыстық атқару және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы жаңа Кодекстерде жемқорлыққа байланысты қылмыстық жауапкершілікті күшейтуге бағытталған өзгерістер енгізілді. Соның бірі – сыбайлас жемқорлық дерегі бойынша сотталған азаматтарға

мемлекеттік қызметте өмір бойына жұмыс істеуге тыйым салу, оларға шартты жаза белгілеуге тыйым салу, сонымен қатар алынған параға қылмыстық жаза ретінде еселенген айыппұл белгіленді.

Стратегияны жүзеге асыру шеңберінде елімізде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы», «Жария ақпаратқа қолжетімділік туралы», «Қоғамдық бақылау туралы» жаңа заңдар әзірленіп, қабылданатын болады. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы қабылданған соң, Қазақстанда сыбайлас жемқорлықпен күрестің жаңа кезеңі басталмақ. Демек, аталған құжатта барлық деңгейде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары, бұл қоғамдық індетке қарсы стандарттар мен сараптамаларды қолдану, сыбайлас жемқорлық қауіп-қатерлеріне талдау жасау мен мониторинг жүргізу мәселелерін жүйелі шешу қарастырылған. Сонымен қатар, егер белгілі бір қызметші сыбайлас жемқорлық қылмысын жасап, бас бостандығынан айырылған жағдайда, оның басшысы қызметінен кетуге мәжбүр болатын нормалар қарастырылатын болады. Заңның басты ерекшелігі – азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттерге белсенді қатысуына толық мүмкіндігі мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте көмек көрсеткен азаматтарға кепілдіктердің қарастырылғаны болып табылады. Бұл дегеніміз, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда жоғары нәтижелер арқылы Ұлт көшбасшысының «Қазақстан – 2050» стратегиясы мен Елбасының институттық реформасын жүзеге асыруға бағытталған 100 нақты қадамын іске асыра отырып, әлемдегі ұлттық дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруді мақсат тұтып отырмыз.

«100 нақты қадам» – Ұлт Жоспарында құқық қорғау органдарына маңызды жауапкершілік артылып отыр. Жемқорлықты жою бағытында арнайы заңдылық актілерді қабылдау, жауапкершілікті қатаңдату, сыбайлас жемқорлық әрекеттерді жасауға мүмкіндік көздерін барынша азайту сияқты іс-шаралар жүйесі жасалынып жатыр. Сыбайлас жемқорлық профилактикасының пәрменді тетігі – қоғамдық бақылау. Мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тиімділігі, бірінші кезекте, сот төрелігінің мінсіз жүйесін қамтамасыз етуге байланысты. Сот жүйесіне деген сенімді арттыру, сот төрелігінің сапасын жақсарту үшін сот қызметіндегі сыбайлас жемқорлықты болдырмау, оның ішінде судьялыққа үміткер тұлғаларға қойылатын талаптарды қатаңдату арқылы жүзеге асырылатын болады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда өскелең ұрпақпен жұмыс қағидатты маңызды рөл атқарады. Тек жас кезінен мінез-құлықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарын енгізудің өзі әлеуметтік зұлымдықты жоюға мүмкіндік береді. Жемқорлықпен күрес бағытындағы ең маңызды мәселе – жемқорлықтың алдын алу.

Осы аталған саладағы қабылданған Заңнамалардың басты мақсаты – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіп қатерден мемлекетіміздің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, осыған байланысты құқық бұзушылықтың, қылмыстың алдын алу, анықтау, олардың жолын кесу және ашу, олардың зардаптарын жою және кінәлілерді тиісті жауапқа тартумен қатар, демократиялық негіздерді, мемлекеттік басқарудағы жариялылық пен бақылауды кеңейтуге халықтың мемлекет пен оның құрылымдарына деген сенімдерін нығайтуға, білікті мамандарды мемлекеттік қызметке кіруге ынталандыруға, мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың риясыз адалдығы үшін жағдайлар жасауға бағытталғаны жөнінде атап өту қажет.

Қоғамымыздың індеті, сыбайлас жемқорлықпен күресу тек жеке адамдардың немесе жекелеген топтардың ғана емес, мемлекеттік органдардың, үкіметтің, жалпы қоғамның басты міндеті мен борышы. Осыны адал орындау үшін әрбір лауазым иесі өзінің жан дүниесін ұдайы таза ұстауы керек. Тек сонда ғана оларға қарапайым халықтың сенімі артып, қоғам түзелер еді. Мықты құқықтық мемлекет болу үшін заң талаптары мүлтіксіз орындалуы тиіс.

Аталған қылмыстардың алдын алу және онымен күрес жүргізу мақсатында мына іс шараларды жүзеге асыруды басты назарда ұстау қажет:

1. Сыбайлас жемқорлық сипатындағы қылмыстық істерді айрықша назарда ұстап, ай сайын осындай тұрпатта қаралған істердің қортындысын шығарып отыру;

2. Мұндай істердің барысын қадағалап отыратын судьяны бөлу;

3. Сыбайлас жемқорлық сипатындағы қылмыстық істерді сотта қарау тәртібі мен реттеріне нұқсан келтірген судьялардың тәртіптік жауапкершілігін қатайту;

4. Сыбайлас жемқорлық сипатындағы қылмыстық істерді қарау мерзімін нақты белгілеу.

Тәуелсіз еліміздің төл заңдарының қабылданып, олардың орындалу пәрменінің арта түсуі мемлекеттік деңгейдегі тәртіпті нығайтып, сыбайластықты тежей түсері хақ. Алайда, адам баласының пендешілік пен қу құлқыны қай заманда, қай қоғамда да болып отырғанын ескерсек, қылмыстың бұл түрі сергек қарауды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы

2. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» 1998 ж. 2 шілдедегі №267 - 1 Заңы. //Казахстанская правда. – 1998 ж. 9 шілдедегі. – №132.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2004 – 3 шілде. Алматы

4. Мемлекет басшысының «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты 2008 ж. 6 ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауы.

5. Ағыбаев А.Н. Ответственность должностных лиц за служебные преступления. Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 304 с.

АБИЕВА А.С. СУЩНОСТЬ АНТИКОРУПЦИОННЫХ ДЕЙСТВИЙ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

В ходе работы рассматриваются законы обороты с коррупцией из закон государственной службы, исследуются различные взгляды по теме.

Ключевые слова: коррупция, Мангилік Ел, правовое государство, социально-экономическое развитие, предупреждение преступлений.

ABIYEVA A.S. THE ESSENCE OF ANTI-CORRUPTION ACTION IN THE PUBLIC POLICY

The work is considered the laws against corruption and public service laws, investigates diggerent views on the theme.

Keywords: Corruption, the Mangilik El, the constitutional state, social and economic development, the prevention of crimes

ӘОЖ94(32)

**КӨНЕ ЗАМАНДА ТҮРҒЫЗЫЛҒАН МЕГАЛИТТЕРДІҢ БҮГІНГІ
ТАҢДА ЗЕРТТЕЛІНУІ МЕН ТАРИХНАМАСЫ**

АҒҰЛЫҚОВА Ұ.А.

Мақалада мегалиттерді зерттеу нәтижелері мен тарихнамада алатын орны қарастырылған.

Сонымен қатар зерттеуші ғалымдардың мегалиттердің тұрғызылу мақсаты мен мәні жайлы мәселедегі болжамдары мен пікірлері келтірілген.

Кілт сөздер: мегалит, дольмен, менгир, трилитон, гибадатхана, обсерватория.

Осы уақытқа дейін мегалиттік құрылыстар негізінен археоастрономия тұрғысынан зерттелінді десек қателеспейміз. Көп жағдайда олардың не мақсатта пайдаланғандығы, не үшін тұрғызылғандығы, құрамы зерттелініп, нәтижесінде күн мен түннің теңесетін кездері Ай мен Күннің шығысы мен батысын бақылауға арналғандығын, тіпті «радиоқабылдағыштың» ролін атқара алатындығы да анықталып, дәлелденді. Алайда бұл алып тастарды кім тұрғызғандығы жайлы пікірлер осы уақытқа дейін бір тоқтамға келген жоқ.

Жер бетіндегі ең көне ескерткіш болып саналатын, салмағы 50 -800 тонналық мегалиттерді адамдар не үшін, не мақсатта пайдаланды және қалай тұрғызған, жалпы мегалиттер тек құрылыс материалдарының қызметін атқарды ма, жоқ әлде басқа да құпия сырлары бар ма? Осы сияқты сұрақтарға жауап іздеп, осы күнге дейін айтылған болжамдарды бір жүйеге келтіргіміз келді. Себебі қазіргі дамыған техниканың көмегімен мұндай құрылыстарды салу мүмкін емес

Европада алғаш рет мегалиттермен Францияда, Бретани ауданында түпкілікті қызыға бастады, сондықтан мегалиттік ғылымда бретон тілінің сөздерінен құрылған глоссарий үстемдік етеді. Алдымен мегалиттердің өздеріне сипаттама берейік. Мегалит терминін сөзбе сөз аударсақ Үлкен Тас дегенді білдіреді. Терминнің этимологиясы (мега-«үлкен» lithos – грекше тас). Мегалиттер түріне қарай кромлех, дольмен және менгир болып бөлінеді. Бұл атаулардың өздері мегалиттік құрылыстардың негізгі түрлеріне қарап беріліп, XVII ғасырдың аяғында ғылымға енген болатын [1,145]. Шеңбер сызықтың бойымен айнала тұрғызылған тастар – кромлех(kromm - дөңгеленген, les'h - жер) деп аталады, мегалиттік құрылыстың мұндай түрі Британ аралдарында жиі кездеседі.Дольмендер(бретон тілінде daol - стол, men – тас) бұл бірінің үстіне бірі стол тәріздес тұрғызылған тастар. Дольмендер Ирландияда, Германияда, Франция, Италия ,Шотландияда, Израильде, Иорданияда, Қара теңіз аймағында, Кореяда және Қытайда кездеседі. (сурет 3). Бұлардың ішіндегі ең көнесі б.з.б.6000 ж. Ирландияда, ал ең жасы б.з.б. 3000ж. Италияда салынған. Таң қаларлық жайт, сол кезеңге жататын бір де бір дерек мегалиттерді сөз қылмайды. Дольмендердің ансамблін ғылымда Каирн деп атайды. Оларды Сирияда, Египетте, Израильде, Голандық биіктерде кездестіруге болады.Таяу Шығыстағы ең ірі Каирн «Рухтар шеңбері» деп аталады. Ол Халколит дәуірінде, б.з.б. 5 мың.ж. салынған яғни қазіргі еврей халқының ата-бабасы Израиль жеріне келмей тұрып белгісіз рефраим (немесе рафаим) атты Солтүстік халқы салып кеткен. Менгирлер тік тұрғызылған тастар (обелиск тәрізді). (men - тас, hig - ұзын.)

Олардың биіктігі 20м, ал салмағы 300 т дейін барады. Францияның Карнак аймағының Морбиан департаментінде 3000 менгир орналасқан. Қырымда да Бақшасарайдан сәл алыс жерде биіктігі 4м менгир орналасқан.

Сонымен қатар үйшік тәрізді мегалиттік құрылыстар немесе «классикалық» дольмендер. Бұлар бір-біріне цементсіз нығыздалып қойылғандығы соншалықты арасынан алмас өте алмайды екен. Кавказда көбінесе құстың ұясы сияқты мегалиттік құрылыстар жиі кездеседі

Мегалиттер Жер шарының Австралия құрлығынан басқа барлық жерде кездеседі, әсіресе Солтүстік жарты шарында көптеп

кездеседі. Мәселен Францияның Бретань провинциясының өзінде 4500, ал Кавказда 2000, Қытайда - 5000, Корея мен Жапонияда 2500дей мегалит

(дольмен түрі) орналасқан. Европадағы мегалиттерді неолит дәуіріне жатқызады [2,33]. Арменияда, Имирзек қаласында Вишал – алып балық бейнесіндегі тас табылған. Стоунхедж сияқты құрылыстар Францияның солтүтігіндегі Британ түбегіндегі Карнак қаласында орналасқан. Мегалиттер саябағы деп аталатын жер бар. Оларды ғалымдар обсерватория мақсатында пайдаланды деген пікірді айтады. Бірақ бұл дәлелденбеді. Ерекшелігі: мегалиттердің бәрі менгир түрінде салынып, шашыранқы орналасқан. Қазір бұл мәселемен Ле Рузик зерттеп, айналысады.

Мегалиттер Қазақстанда да бар. Ол құрылыс Алтайдың батыс жағы, Қазақстанның шығысында орналасқан Ақ Бауыр археологиялық комплексы. Әрине, Ақ Бауыр Стоунхедж және Мальта мегалиттері сияқты үлкен емес, бірақ салыну мақсаты бір. Зейнолла Самашев, Л.В. Марсадалов, Е.В. Курдаков сияқты зерттеушілердің пікірінше Ақ Бауырдың ортасындағы менгир Темір қазықты көрсетіп тұрады екен [3,14]. Сонымен бірге Ақтөбе облысындағы Ор өзенінің бойында да көне өркениеттің ескерткіштері болып табылатын биіктігі екі метр сынтастар орналасқан [4,77].

Мегалиттер тек жер бетінде емес су астында да, атап айтсақ, Үндістанның жағалауында, Жапония аралдарының жағалауында, Куба аралының жағалауында 600 м тереңдікте кездеседі. Бұлардың салынған уақытын ғалымдар б.з.б.8 -10 мың жылдық деп белгіледі. Су асты мегалиттер туралы ғылымда екі көзқарас бар: біріншісі, олар алғашқы кезде құрлық бетінде салынып, кейін теңіз суы жайылып көлемін ұлғайтқан соң мегалиттер су астында қалып кеткен дейді; екіншісі олар басында әдейі су астында балықтарды аулау үшін лабиринт түрінде салынған дейді, мұндағы мақсаты Айға байланысты теңіз суы тасып жағалаудан асқан кезде сумен бірге балықтар да жағалауға жиналып қалады, ал су кері қайтқан кезде балықтар лабиринттің ішінде қалып қояды [5,24].

Ұлыбританиядағы Стоунхедж құрылысы ежелгі грек жазбаларында алғаш рет V ғ. дәл сипатталып, «спираль тәріздес орналасқан Юпитер ғибадатханасы» деп жазылған. 1136 жылы ағылшын жылнамашысы Джеффри Монмуттың «Британ билеушілерінің тарихы» (История королей Британии) атты еңбегінде Стоунхедж тастары Африкадан Ирландияға, Ирландиядан Солсбери жазығына Мерлин сиқыршының күшімен әкелінді деген мәлімет бар. Англия королі Яков I (1604-1625) Стоунхедже тамсанып, Иниго Джонс атты сәулетшіге құрылыстың жоспарын қағаз бетіне түсіруді бұйырады. И.Джонс қателесіп бұл құрылысты Римдіктер салды деп ойлады. Стоунхедже арналған ең алғашқы еңбекті 1655 жылы Джон Уэбб «Ұлыбританияның ең ежелгі тамаша құрылысы Стоу-Хенг» атты кітабында жазады. Европада алғаш рет мегалиттермен Францияда, Бретани ауданында түпкілікті қызыға бастады, сондықтан мегалиттік ғылымда бретон тілінің

сөздерінен құрылған глоссарий үстемдік етеді. Терминологиялық атаулардың өздері мегалиттік құрылыстардың негізгі түрлеріне қарап беріліп, XVII ғасырдың аяғында ғылымға енген болатын. 1902 ж. Мальтадағы Паола қаласында жер астындағы Хал Сафлиени ғибадатханасына жұмысшылар құбыр жүргізу жұмыстары кезінде кездейсоқ тап болған. Алайда зерттеу жұмыстары 1905 ж. басталды. Аралдағы археологиялық зерттеулерді Феммистокл Заммит 1915 ж. жүргізе бастады. 1901-1965 ж.ж Англияда Стоунхеджде көлемді реставрациялық жұмыстар жүргізілді. Кембридж университетінің қарауындағы Археология мен Антропология мұражайының басқарушысы Кристофер Чайппиндэйл «барлық тастар орындарынан жылжытылған» деп мәлімет жасады. XX ғасырдың 60-жылдары астраном Джеральд Хоукинс пен Дж.Уайт Стоунхедж туралы әр түрлі пікірлерге нүкте қояды. Ол Стоунхеджды обсерватория мақсатында пайдаланғандығын дәлелдеді. Дәл сол жылдары Мегалиттік құрылыстардың Мысыр пирамидаларынан ерте салынғандығы анықталды. Ал орыс ғалымы Андрей Злобин Стоунхедж компьютер қызметін атқарған деген жорамал жасай отырып, математик В.Комиссаровпен бірге Стоунхедж пен Мысырдағы үлкен Сфинкстің арасында өлшемдік байланыстың бар екендігін компьютерлік операция негізінде көз жеткізеді. Дж. Ричард – мегалиттеді жеке қарастырмай, табиғатпен байланыстырып зерттеді. Ал профессор Тимоти Дарвилл мегалиттік құрылыстардың емдік қасиеті бар деген ойын алға тартады. Қазіргі таңда Жер бетінің түкпір-түкпірінде орналасқан мегалиттік құрылыстарды белгілі ғалымдар зерттеп жатыр. Олардың бұрынғы заманда ғибадатхананың емес обсерваторияның қызметін атқарды деген пікірді Р.Аткинсон мен Стюарт Пигготт зерттеулерінің нәтижесінде одан сайын нығайта түсті. Ле Рузик негізінен Франциядағы Карнак аймағындағы шашыранды менгирлерді түпкілікті зерттеп жатыр. Қазақстандағы Ақ Бауырменгирлер ансамблін Зейнолла Самашев, Л.В. Марсадолов, Е.В.Курдаков зерттеп жатыр. Ең қызығы. Зейнолла Самашев мектеп оқушыларымен өлкетанушылық экскурсия кезінде бұл комплекске қызығушылық білдіріп, нәтижесінде ғылыми тұрғыда зерттеп Ақ Бауырдың ортасындағы менгир Темір қазықты көрсетіп тұратыдығына көз жеткізген. Кавказдағы мегалиттік туындыларды геолого-минералогиялық ғылымдардың докторы Ю.А.Полканов, Қырым астрофизикалық обсерваториясының бас құрастырушысы Александр Филиппович Лагутин зерттеп жатыр. Иерусалимдегі «Рухтар шеңбері» атты мыңдаған тастардан құралған мегалиттік ансамблін зерттеген Иони Мизрахи өзінің диссертациясында дәлме-дәл сызбасын келтіреді. Ливандағы трилитондандарды М.Агрес, А.Эдфорд зерттеді. Мегалиттік құрылыстардың отаны қай жер деген мәселеде ғалымдардың пікірлері әртүрлі. Мәселен, Кузьмин А.Г. «Из предистории народов Европы» еңбегінде мегалиттік мәдениетті жерорта

теңіздік атланттық европеоид типіне жататын адамдар таратқан дейді [6,47]. А.И. Марковин мегалиттік мәдениеттің шығу мәселесін түбегейлі зерттеп, француз және неміс ғалымдарының пікірлерін қостап, мегалиттік мәдениеттің отаны Пиреней түбегі деп гипотеза жасайды. Сол жерден солтүстікке Британ аралдарына, және шығысқа Орталық Европа мен Азияға тарады деді. Мегалиттік мәдениетті тасушы халық Жерорта теңізінен Қара теңіз аймағына Босфор мен Дарданелла бұғаздары әлі қалыптаспаған кезде өткендігін алға тартады. Ал Кавказға мегалиттік мәдениет б.з.б. III-II м.ж. энеолит кезеңінде жетеді. Ең қызығы б.з.б.1400 ж. бастап бұл аймақта дольмендердің салынуы күрт тоқтатылды. Бұны Кузьмин Абхазиядағы мегалит мәдениетін таратушы халықтың Үндістанға қоныс аударумен түсіндіреді. Ал В.Трошин Интернет сайтында жариялаған «Феномен Сейда» атты еңбегінде мегалиттік мәдениетінің орталығы ретінде Арктикалық аймақты нұсқайды және ең ежелгі мегалиттерді Арктикалық Сейд тастары деп атайды. Мегалиттік құрылыстар қалай тұрғызылған деген сұраққа қанағаттанарлық жауаптар жоқ. 1730 жылы зерттеуші С.Уоллис дольмендердің үстіндегі тастарды топырақ үйіндісінің көмегімен шығарылған дейді, бірақ бұл пікір теріске шығарылды. Кейбір ғалымдар ағаш крандарды пайдаланды дейді. А.Белоконь Британиядағы мегалиттік тастардың маңындағы алып суреттерді НЛО салуы әбден мүмкін деген пікірді ұсынады [7,23]. Осыдан кейбір ғалымдар мегалиттердің салынуын да УФОлогиямен байланыстырады. Мегалиттерді алып адамдар салды деген пікірді шетел ғалымдарының ішінен геолог Джон Рейд, доктор У.Беллоу, Колумбиялық университетінің профессоры Джеймс Ф.Кепм, Х.В.Осборн, У.Д.Мэтью, Э.О.Ховей қолдайды. Жалпы алыптардың Жер бетінде кезінде өмір сүргендігін В.Я.Пропп, Ю.Любимов, «Запретная археология» кітабының авторы Майкл Бейджент, Б.Дэвидсон, неміс ғалымы А.Гумбольд құптаған. Сонымен бірге А. Васильев «Вместе с динозаврами жили великаны», [8,29] Александр Поляков «Первая цивилизация Земли» атты мақалаларында осы көзқарасты нақты деректер келтіріп құптайды. Мальта мегалиттері осыдан 5500 жыл бұрын, яғни Хеопс пирамидасынан 1000 жыл бұрын салынған. Алғашқы кезде ғалымдар – бұл кезде адамдар өте примитивті, яғни даму жағынан әлі жетілмеген, әрі мұндай кереметтерді тұрғыза алмайды деп болжам жасайды. Алайда радиоукөміртектік әдіс ең ежелгі құрылыс Мысырда емес, Мальта аралында салынғанын дәлелдеді. Жергілікті аңыз бойынша бұл мегалиттерді кезінде осы аралда өмір сүрген алып адамдар салды дейді. 1902 ж. Мальтадағы Паола қаласында жер астындағы Хал Сафлиени ғибадатханасына жұмысшылар құбыр жүргізу жұмыстары кезінде кездейсоқ тап болған. Алайда зерттеу жұмыстары 1905 ж. басталды. Аралдағы археологиялық зерттеулерді Феммистокл Заммит 1915 ж. жүргізе

бастады. Мальтадағы мегалиттік құрылыстардың көрінісі – жартылай дөңгелек ауласы бар, ортасында жерге жатқызылып қашалған құрбандық шалынатын және су құйылатын шұңқыры бар тастар орналасқан. Бір тастың биіктігі 6 метр, ал ауырлығы 50 тонна. Мальта аралында 23 мегалиттік ғибадатханалар сақталған, солардың 4-і ең ірі болып табылады. Джгантия атты ғибадатханасының атауын сөзбе-сөз аударғанда «Алыптар мұнарасы» деген мағынаны білдіреді. Ғибадатханада ұзындығы және ені 1 метр келетін тас пиалай бар. Ежелгі адамдар «сәулет туындыларын» табиғаттан бөлмей, керісінше табиғатпен үйлесімділікте сала білген. Себебі әр жылы 22 маусым мен 22 желтоқсан күндерінде Күн сәулесі тура ғибадатхананың ортасында орналасқан құрбандық шалынатын тасқа түседі. Осы нәрсе анықталғаннан кейін ХХ ғасырдың басында мегалиттер ғибадатхана қызметін емес, обсерватория қызметін атқаратын орын болған деген пікірлер алға тартылды. Енді Стоунхедже тоқталайық. Стоунхедж Әлемдік мұраның тізіміне енгізілген, Ұлыбританиядағы Уилтшир графтығындағы Солсбери жазығында, Лондоннан оңтүстік-шығысқа қарай 130 шақырым жерде орналасқан мегалиттік құрылыс. V ғасырға жататын ежелгі грек деректерінде Стоунхедж Апполон ғибадатханасы ретінде сипатталады. Ғибадатхананың спираль тәріздес орналасқандығы суреттеледі. Стоунхедж сөзінің өзі «Ілулі тастар» деген мағынаны немесе Stone Hedge-тас қоршауы деген мағынаны білдіреді. Ең қызығы тастардың санын дәлме-дәл санау мүмкін емес. Қанша санасақ да жаңа нәтиже шығады. Қалыптасқан пікір бойынша, тастардың жалпы саны 861901-1965 ж.ж бұл жерде көлемді реставрациялық жұмыстар жүргізілді. Кембридж университетінің қарауындағы Археология мен Антропология мұражайының басқарушысы Кристофер Чайппиндэйл «барлық тастар орындарынан жылжытылған» деп мәлімет жасады. ХХ ғасырдың 60-жылдары астраном Джеральд Хоукинс пен Дж.Уайт Стоунхедж туралы әр түрлі пікірлерге нүкте қояды. Ол Стоунхеджды обсерватория мақсатында пайдаланғандығын дәлелдеді. Себебі мұнда да 22 маусым мен 22 желтоқсан күндерінде Күн тура Стоунхедждың ішінде орналасқан менгирдің төбесінде атады. Джеральд Хоукинс сонымен бірге айнала қазылған 56 шұңқыр айдың тұтылуын анықтайтын арнайы орын деп болжам жасайды. Көп ғалымдар, соның ішінде физик жер бетінде ірі көлемімен, ерекше құрылысы мен «жұмбақ» бөлшектерімен таң қалдыратын ежелгі кезден жеткен ғажайып туындыларға Баальбек терассасындағы жұмбақ трилитондарды жатқызады. Баальбектің алып ескерткіштері Ливанда, Бекаа жазығында, Антиливандық таулардың етегінде Бейруттан 85 шақырым солтүстік шығыста орналасқан. 1759 жылы ірі жер сілкінісінен Юпитер ғибадатханасының галлерейсы бүлінсе де алып трилитондар мызғымай тұр. Әр тастың көлемі 21x5x4 м. Баальбектің қараушысы былай жазды: «Тастың арасына ине тыға алмайсың». Ғибадатханадан оңтүстік батысқа қарай 10 минуттық жерде төртінші тас

«Оңтүстік тас» бөлек жатыр. Оны сол кезде ғибадатханаға жеткізбей қалдырған. Бұл тастың көлемі: 23x5,3x4,55. Салмағы 100т. Баальбектегі ғибадатхана мен ойылған шатқал арасындағы қашықтық 500м. Алайда тастың ұзындығы мен салмағын ескеретін болсақ, әрі бұл тастардың 7м биіктікке көтеріп ешқандай әксіз тығыздап түп-түзу қойылуы бізге беймәлім құпия болып көрінеді. Мұндай әрекетті тіпті қазіргі жетілдірілген техниканың көмегімен орындау мүмкін емес. Осынша көлемді тасты жылжыту үшін 40 мың адамның біріккен күші қажет. Осы уақытқа дейін бұл тастарды кім, қашан, не мақсатта тас шатқалынан ойып Баальбектің негізіне қойған деген сияқты мәселелер шешімін тапқан жоқ. Баальбек ежелгі финикиялық діннің орталығы Ваал қаласы еді. Бұл қаланы араптар жаулап алған соң ғибадатхананы Сүлеймен патшаның салдыртқанына күмәні болған жоқ. Себебі діни кітаптардың мәлімдеуінше Сүлеймен патша ғана жындарды жұмсай алатын еді. Мұндай ірі тастарды жындардан басқа ешкім қозғалта алмаса керек. Әрине араптарға дейін римдіктер Антоний Пий императорының тұсында трилитондардың үстінен Юпитер ғибадатханасын салып, өз үлесін қосса да, меніңше трилитондар римдіктерге дейін қойылған. Себебі римдіктердің бүкіл империясының территориясындағы салып кеткен сәулет туындыларының осы секілді трилитондар кездепейді. Кейбір мамандар бұл трилитондық негізді римдіктер салды деп топшыласа да бірде-бір Рим императоры осыны растайтын жазбаша дерек қалдырған жоқ. Әрі римдік ғибадатханалар мен құрылыстардың көлемі трилитондық негіздің көмегіндегі айырмашылық өте үлкен және бізде римдіктер 800 тонналық салмақтағы тастарды жылжыта алатын технологиясының болғандығын айғақтайтын бір де бір дерек жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Болтон С. Мальта и Гозо / Болтон С. – М. ФАИР-ПРЕСС. – 2006, – 156с.
2. Паль, Лин фон. Тайны истории человечества/Паль, Лин фон.– М. Аст. 2008, – 226 с.
3. Низовский А.Ю. Величайшие чудеса света./ Низовский А.Ю. – М. Вече.2008. – 445с.
4. Кузьмин А.Г. Из предистории народов Европы/ Кузьмин А.Г. – М. Эксмо.2009, – 211с.
5. Браун С. Секреты и тайны мира. Самые невероятные чудеса мира./ Браун С.- М. Аст. 2008, – 255с
6. Хокинс Дж., Уайт Дж. Книга Разгадка тайны Стоунхенджа. / Хокинс Дж., Уайт Дж. – М. Вече.2004, – 298с
7. Васильев А. Вместе с динозаврами жили великаны. /Васильев А.//За пределами вероятного /– 2001. – №3. – С.21-24.
8. Поляков А. Первая цивилизация Земли./ Поляков А.// За пределами вероятного/2001. –№1. – С.27-30

AGULYKOVA U.A. HISTORIOGRAPHY AND RESEARCH OF ANCIENT MEGALITHS TODAY.

To date, the article discusses the results of a study megaliths and their place in the historiography. It also provides opinions and assumptions of scientists researchers of different areas.

Keywords: *megaliths, dolmens, menhirs, trilithon, temple, observatory.*

АГУЛЫКОВА У.А. ИСТОРИОГРАФИЯ И ИССЛЕДОВАНИЕ МЕГАЛИТОВ ДРЕВНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.

В статье представлены результаты исследования мегалитов, рассмотрено их место в историографии. Отбор материала, посвященного постройке мегалитов, осуществлялся на основе взглядов и предположений ученых – исследователей разных отраслей знаний.

Ключевые слова: *мегалиты, дольмены, менгиры, трилитоны, храм, обсерватория.*

УДК 94(574)

ҚАЗАҚ ЕЛІ – «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ЕРТЕ ДӘУІРДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

АЛДАБЕРГЕН М. Н.

Мақалада ҚР Елбасының «Қазақстан – 2050» стратегиясында айтылған Қазақ Елінің ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» идеясының ерте дәуірдегі этникалық алғы шарттары туралы баяндалады.

Кілт сөздер: *тәуелсіз мемлекет, идея, әуелгі таптық бірлестіктер, түркі тілдес халықтар, этногенез.*

«Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Елбасының Қазақстан халқына Жолдауының мазмұнында айтылғандай, әлем елдерімен терезесі тең қарым-қатынас құрып, әлемнің картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану арманын, тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу арманым ақиқатқа айналдырғанымызды, болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсатқа жетелейтін идеяны – түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясын Қазақ Елінің ұлттық идеясы деп жариялауымен құнды, маңызды, бағалы деп есептелінеді. Мәңгілік Ел болу «біздің ата-бабаларымыздың сан мыңдаған жылдан бергі асыл арманы», – еді деді[1].

Тарихтан белгілі дүниені дүр сілкіндірген ұлы ұлыстар мәңгілікке қол созғанымен, армандарына жете алмай, белгілі бір дәуірлеу кезеңдерін

өмірлерінен өткізіп барып, уақыт тұңғыығына батып, ғасырлар қойнауында көміліп қала берді.

Шығыстан Батысқа қарай «халықтардың ұлы қоныстануы» дәуірлерінде Қазақстан аумағындағы құрылған ғұндар, үйсін, қаңлы, сақтар мемлекеттері, олардың тарихи көсемдері Зарина, Томирис ханымдар, Афрасиаб (алып Ердоң), Мөде, Аттила (Еділ) т.б.

«Мәңгілік ел» идеясы қалыптасуының тарихы ерте дәуірлерден яғни түркі тілдес тайпалардың ең алғашқы саяси тарихтарынан бастау алады.

Б.з.б. III-б.з III ғасырларда олар Қазақстанның және көршілес елдердің территориясында бірқатар ірі әрі тұрақты әуелгі таптық бірлестіктер құрды. Жетісуда және Оңтүстік Қазақстанда әсіресе усун қоғамы және Сырдарияның орта бойындағы кангой деген атпен мәлім болған тайпаларбірлестігі ерекше маңызды орын алды. Бұл қоғамдағы әскери ұйым жоғары деңгейде болды, оның негізі жақсы қаруланған салт адамдар топтарынан құрылды.

Біздің заманымыздан бұрын I мың жылдықтың екінші жартысынан бастап Евразияның этникалық – саяси тарихында Орталық Азияның көшпелі тайпаларының ролі күшейе түсті. Осы өңірде, Байкалдан Оңтүстікте таман және Ордосқа дейін созылып жатқан далалық және шөлейт аудандарда қарабайыр малшаруашылығы мен шұғылданған, этникалық жағынан әр түрлі тайпалар көшіп жүрді. Солардың басты бір тобы ғұндар еді.

Қазақстанның Оңтүстік және Жетісу жерлерінде ғұндар б.з.б. II-I ғ.ғ. келе бастаған.

Б.з.б. IV-III ғасырларда Қытайдың солтүстік шекарасында тұрған тайпалар топтасып, тайпалық екі бірлестік құрды. Олардың біріншісі Сюнну (Хунну немесе ғұндар); екіншісі дунху бірлестіктері деп аталды. Сюнулар (ғұндар) өз заманындағы, көршілес елдердің тарихына ықпал жасады.

Сюннулер (хунну немесе ғұндар) б.з.б. III ғасырда күшейді. Тайпалардың бұл тобының аты қайдан шыққаны белгісіз. «ғұн» деген неғұрлым кейінгі этноним сюнну (унну) деген аттан шыққан әулеттік хроникаларда бұл көшпелілер осылай аталған. «сюнну» деген сөз – еуропалық деректемелерде кеңінен мәлім болған, кейініректегі одақтың ұйытқысын құрған тайпалардың өз атының қытайша жазылуы болуы да мүмкін [2,294].

Ғұндардың этникалық шығу тегі, тілі осы күнге дейін дәлелденбей отыр. Зерттеушілердің көпшілігі оларды түріктердің арғы тегі деп есептейді.

Сонымен Қытай жылнамаларымен археологиялық зерттеулерге қарағанда, б.з.б IV-III ғасырларда Қытайдың Солтүстігінде Байкалдан Ордосқа дейінгі аралықты мекендеген күшті ғұн тайпаларының бірлестігі құрылды. Олар өздерімен көрші жатқан халықтарын басып алумен қатар Қытай жерінде дүркін-дүркін шабуыл жасап тұрған. Бұл жағдай Қытай

патшасының наразылығын туғызып отырды. Сөйтіп, ғұндар мен Қытай өкіметінің арасында бір-біріне алма-кезек жасалған ұрыс-талас, соғыстар олардың ұрпақтарының арасында 300 жылдан астам уақытқа созылған.

Жылнамалар бойынша, ғұн тайпаларының бірігіп саяси күшейген кезі б.з.б. 209 жылы Мөде ханның билік жүргізген мезгілі. Оның жасаған әскери реформалары ғұндарды қуатты мемлекетке айналдырған. Олар өздерінің оңтүстігіндегі дунхуларды талқандап, быт-шытын шығарды. Олардың аман қалғандары Монголия, Маньчжурияға дейін қашып бас сауғалауға мәжбүр болады. Ғұндар мұнымен де қанағаттанып қоймай б.з.б. 203-202 жылдары Саян-Алтай таулары және жоғарғы Енисей жеріне дейін шабуыл жасап, Қытайдың хань әулетінің негізін салушы (б.з.б. 202 ж.) Лю-банды б.з.б. 200 жылы жеңіп, оларды өздеріне бағынышты етеді. Қытай императоры ғұндардың Шаньюіне (ханына) қыз беріп, алым-салық төлеп тұрған. Сөйтіп, Байкал көлінен Тибет тауына дейін Шығыс Түркістанның Хуанхэ өзенінің Орта ағысына дейінгі аралықты алып жатқан ұлан байтақ жерде «Ғұн державасы» пайда болды.

Б.з.б. 47 жыл ғұндар державасы оңтүстік және солтүстік ғұндар болып бөлінді. Оңтүстіктегі ғұндар Хань империясына бағынды. Ал Чжичжи – шаньюй бастаған солтүстіктегі ғұндар тәуелсіздігін сақтап, ширек ғасырға жуық уақыт бойы елдігінен айрылмай, Хань империясы мен Оңтүстіктегі ағайындары тарапынан үнемі шабуылға ұшырап отырды. Солтүстіктегі ғұндар Солтүстік Монголияға және Шығыс Түркістанның солтүстік бөлігіне көшіп баруға мәжбүр болды. Бұдан кейін олардың бір бөлігі Тянь- Шаньнан өтіп, Кангюй тайпалық бірлестігімен көрші-қолаң отырды. Чжичжи – шаньюй кангюйлер мен шарттық қатынастар орнатты; сөйтіп кангюйлер ғұндарға жерінің шығыс шетінде көшіп – қонып жүру үшін жер берді [2,296].

Мұның өзі ғұндардың Қазақстан мен Орта Азия территориясына тұңғыш рет жаппай енуі еді. Екінші толқын б. З. I ғасырында басталды. Б. 3.93 жылы Хань әскерлері ығыстырған солтүстіктегі ғұндар бір тайпаларды бағындырып, енді біреулерімен одақ жасап, үшіншілерін ығыстыра отырып, тағы да батысқа қарай жылжыды. Сөйтіп, олар Тарбағатайға дейін келді. Оңтүстік – Шығыс Балқаш өңірін жайлаған юебань тайпаларының пайда болуы ғұндардың осы жылжуымен байланысты болса керек.

Тайпалардың ғұндардың қысымымен басталаған жылжуы орталық Қазақстанды, Сырдариядан солтүстікке қарай жатқан өңір мен кангюй иеліктерін қамтыды.

Кейінірек ғұндар(бұл кезде олар өздерінің этникалық өзгешелігінен едәуір дәрежеде айрылған еді, сөйтіп бұл термин ғұндардың түркісімен көше бастаған алуан текті тайпалар үшін ортақ термин болды) Арал теңізі мен Каспий маңына шығып, аландар мен ассаларды батысқа қарай ығыстырды. Бұл процесс көшкіндей ұлғайып, б.з. IV ғасырының бірінші жартысында

көбінесе мейлінше әр текті, бірақ европалықтарға «ғұндар» деген жалпы атпен мәлім болған көшпелілердің құмырсқадай қалың нөпірі Шығыс және орталық Европаның далаларына жеткенге дейін үш ғасырдан астам уақытқа созылды.

«Халықтардың ұлы қоныс аударуы» Қазақстанның, Орта және Алдыңғы Азияның, сондай – ақ Европаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. Қазақстан территориясында жергілікті тұрғындардың антропологиялық типіне моғол типтес элементтердің жайылуының алғашқы күшті толқындарының бірі және бәлкім, өлкенің бүкіл территориясында түркі тілдерінің кеңінен таралуы ғұндардың қысымынан болған шығыс тайпаларының миграциясымен байланысты болса керек. Орталық Азиядағы тайпалардың жылжуы сақтар мен усундердің біразының батысқа қоныс аудару себептерінің бірі болды.

Усундер – Қазақстан территориясындағы ертедегі алғашқы таптық бірлестіктердің бірі. Б. з. VIII ғасырдағы жазушылардың Бесбалықты «усун князінің шекарасы» деп атағанына сенетін болсақ, онда усундердің шығыс шектері біраз уақыт бойы Бесбалық маңында болды деген тоқтамға келген жөн. Батыста усундердің шекарасы Шу және Талас өзендері арқылы өтіп, Қаратаудың шығыс бөктерлеріне дейін созылып жатса керек. Усун иеліктерінің орталығы Іле аңғары, бірақ усундердің ордасы Қызыл Аңғар қаласы Ыстықкөл маңында болған. Чжан Цяньнің хабарлауына қарағанда (б.з.б. II ғасырда), усундердің «бұрын» тұрған жері шығыстағы бір қиыр шет болған, мұның өзі, сірә, шындыққа үйлеспейді. Археологиялық және палеоантропологиялық деректемелер сақтар мен усундердің этникалық – мәдени сабақтастығын көрсетеді.

«Усун» деген терминнің этимологиясы осы уақытқа дейін анықталмай отыр. Ол тек иероглиф жазуында ғана бар, оның дыбыспен айтылуы үйсін деген қазақ этнонимдерінің біріне сай келеді. Усундер туралы алғашқы хабарлар б.з. б. II ғасырдың аяқ шенінде шыға бастайды. Хань император сарайы ғұндарға қарсы күресте одақтас іздеп, «Батыс өлкесіне» Чжан Цянь бастаған елшілік жібереді. Ол Жетісуда болып усундер жөніндегі алғашқы хабарды жеткізеді. Ол кезде усундер арасында сә(сақтар) мен юечжи тайпаларының тармақтары тұрған. Чжан Цяньнің сөзіне қарағанда, усундердің саны 630 мың адам болған, сөйтіп 188 800 жауынгер жасақтай алатын болған. Алайда бұл цифрдың шындыққа жанаса қоюы екіталай, өйткені іс жүзінде елдің әр бір үшінші тұрғыны жауынгер болып шыға алмайтын еді. Бірақ усундердің қажет болған жағдайда атты әскерлерден және «шабуыл жасау қимылдарына» үйретілген жаяу садақ тартқыш жауынгерлерден құралған үлкен әскер жасақтай алатыны күмәнсіз еді. Жазба деректемелер усун билеушілерінің жасағы – 30 мың атты әскері мен 10 - ған

мың садақ тартқыш жауынгерлері болғанын хабарлайды. Осыған байланысты саяхатшы-шежірешінің мына бір хабары назар аударарлық: «Солтүстік жолмен жүріп отырып [Леден] Қызыл Аңғарға [Чигуге] кіріп, Усуннен өттік, Қанцзюй [князьдік] шекарасынан өтіп, батыста Толған көлден [Ыстық көлден] шықтық.

Б.з.б. 73 жылға дейін ақ усундер территориясы мұрагерлер арасында үш бөлікке: сол(шығыс) бөлікке, оң (батыс) бөлікке және гуньмоның өзіне қарайтын орталық бөлікке бөлінген еді, бірақ олардың бәрі де «гуньмоның жоғарғы тәуелділігінде» болды.

Б.з.б. 64-51 жылдар аралығында Хань империясының таққа мұрагерлікке араласуына халықтың наразылығы күшейді. Халық бұқарасы гуньмоның ғұн тегінен тараған мұрагерлеріне көрінеу іш тартты, сондықтан усундердің халқы мен территориясы екі бөлікке: ұлы гуньмо мен кіші гуньмоға бөлінді де, олардың қарамағындағы жерлердің шекарасына межелер қойылды.

Усундердің тарихы кіші гуньмолар мен ұлы гуньмолардың үстемдік үшін өзара қырқысына, ғұндарды қолдайтын саясатты жақтаушылар мен Хань империясын қолдайтын саясатты жақтаушылардың арасындағы күреске толы. Цылимидің билік жүргізген уақыты – б.з.б. 45-14 жылдардың арасы – усун мемлекетінің дәуірленген кезі болса керек, өйткені ол «билікті берік ұстады» және оның иеліктерінде «алаңсыз тыныштық пен бейбітшілік... орнады» [3,190-194].

Әсіресе соңғы жылдары Шығыс Жетісу территориясынан (Ақтас – 2 қонысы, Ақтасты 1,4-6, Сарытау қорымдары) табылған археологиялық материал түріктерге дейінгі заманда ұлан-байтақ территорияда, усундер түрік қағандарының бақылауында болса да, усундер тұрған бұрынғы жерлерде усун мәдениеті болғанын көрсетеді. Тіпті б.з. X ғасырында деректемелер беттерінде усун аты тағы да келіп шығады. Мәселен, «Ляо тарихында» («Ляоши»), император Тайцзунның хроникасында тугухунь, усун және мохэ тайпалары туралы 938 жылға қатысты жазба бар. Ляо империясы заманында «усундердің тоғыз» иелігі болғаны да мәлім [4].

Сонымен ежелгі усундерден кейін қазақ және қырғыз халықтарының құрамына кірген үйсіндермен және үйшіндермен этникалық сабақтастық байланысы бар деп топшылауға негіз бар.

«Кангюй» деген термин VIII ғасырдың бас кезіндегі көне түркі руналық жазбаларында Кангю-Тарбан немесе Кангю-Тарбанд (бұл арада Отырар оазисі айтылып отырса керек) формасында ұшырасады. Сірә, Кангюй дегеніміз Авеста мен Махабхаратта айтылатын ежелгі Кангха болар; оларда сақтармен және тохарлармен қатар «канкилер» де айтылады [5]. Кангюй тайпалар бірлестігінің аты кейініректе қаңлы тайпасының аты болып өзгерді. Деректемелер былай деп хабарлайды: ғұндардың Чжичжи – шаньюйі

«солтүстіктегі үш елді» бағындарап алғаннан кейін көп кешікпей усундер батыста Талас және Сырдария өзендерінің аңғарында көшіп жүрген кангюй тайпаларын ығыстыра бастаған. Жаңа заман шегінде Кангюй князьдігінде 600 мың адам тұрып, соғысқа шығатын 120 мың жауынгері болған. Астанасы Битянкаласы. Б. з. б. II ғасырдың екінші жартысындағы «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп аталмыш кеткен тарихи оқиғалардың нәтижесінде Орталық Азияда жаңа мемлекеттік бірлестіктер, соның ішінде Үйсін, Янцай, Қаңлы мемлекеттері қалыптасады. Соңғысы Қазақстан тарихында елеулі рөл атқарды [3].

Тарихнаманың ауқымды болғанына қарамастан, қаңлылардың зерттелуі әлі де қанағаттандырмайды. Бұған жазбаша деректемелердің мейлінше шектеулілігі себеп болды, оның үстіне деректер үздік-создық және қарама-қайшы, мұның өзі мәселенің әркелкі түсіндірілуін туғызады. Мемлекеттің аумағы ұланбайтақ жерді: Ташкент жазирасы мен Сырдария, Жаңадария, Қуандария алабының ежелгі арналарын және Жетісудың оңтүстік-батыс бөлігін қоса Оңтүстік Қазақстанды алып жатты. Ең құдіретті кезінде оған Сусе, Фумо, Юйни, Цзи, Юйцзянь сияқты бес «шағын иелік», сондай-ақ Янцай бағынды. Алайда олардың орналасуы даулы болып қалып отыр. Айтылған аймақта археологтар сол уақыттағы негізгі үш мәдениетті - қаңлы мәдениетіне баланатын Қауыншы, Отырар-Қаратау, Жетіасар мәдениетін атап көрсетеді. Осы мәдениеттерді 70-80-жылдары белсенді түрде өрістетілген зерттеу қаңлы тұрғындарының материалдық мәдениетінің сипаты, шаруашылығы, қолөнері туралы деректерді едәуір толықтыра түседі.

Қытайдың тарихи хроникаларық деректерінің ерекшеліктері мынадай: тек соларға ғана қарап бұл мемлекеттің пайда болған уақытын, оның нақты шекарасын, астанасы Битянь қаласының қайда екенін, тәуелді бес иеліктің қалай орналасқанын және басқа да көптеген нәрселерді айқын анықтау мүмкін емес.

Орналасу мәселелері. Қаңлы мемлекеті мен оның иеліктерінің орналасу мәселелерінің тарихы И. Бичуриннен басталады, ол оның орналасқан жерін Сырдария өзенінің солтүстік жағындағы далалар деп белгілеген. «Шицзи» мәтініне «Давань туралы хикаяда» берген түсініктемесінде ол «Кангюй иелігі қазір қазақтың Ұлы жүзі мен Орта жүзі кешіп жүрген Сырдарияның солтүстік жағындағы далаларды алып жатыр» деп атап өткен. «Шицзиде» қаңлының орналасуы туралы былай делінген: «Қаңлы Даванның солтүстік-батысында шамамен алғанда 2000 ли жерде жатыр. Бұл – әдетте 20 000 әскері бар юечжиліктерге ұқсайтын көшпелі иелік. Кангюй Даваньмен шектес және күшінің аз болуына қарай оңтүстікте юечжилердің билігін, шығысында ғұндардың билігін таниды».

Үлкен Ханьәулетінің келесі хроникасы «Цянь Ханьшудың» «жерге орналасуды суреттеу» деген тарауында қаңлыға арналған бөлім бар, онда сөзбе-сөз келтіргенде былай делінген: «Қаңлы билеушісі Лоюень елінде, Уаннан 12 300 ли жердегі Битянь қаласын мекендейді. Ол наместникке тәуелді емес. Әміршінің жазда болатын жеріне Лоюеннен жеті күнде жетуге болады. Халқы 120000 отбасынан, 600 000 адамнан тұрады; әскер саны 120000 адам. Әдет-ғұрпы үлкен юечжимен бірдей. Қаңлы шығыс жағында ғұндарға бағынады...». Осы ғасырдың ортасына қарай олардың орналасу мәселелері жөнінде негізінен екі көзқарас. ҚаңлыларТашкентжазирасынанХорезмгедейінгі қос өзен арасындағы кең-байтақ жерді алып жатты.ҚаңлыиелігіСырдарияөзенінің сағасынанТашкенткедейінгі алқапта шоғырланған, ал байырғы жерлері Сарысу өзенінің орта ағысынан сол өзен менШу өзенінде,Ұлытауғадейін орналасқан деген көзқарастар қалыптасты.

Ертедегі алуан түрлі жазбаша деректемелерде Қаңлы елінің аты 5.3.6. XIV ғасырдан бастап мәлім болғанымен,Орта Азиядағыб. з. б. IV ғасырдың аяғындағы оқиғаларды жақсы білетін антик авторлары қаңлыларды тоқталмайды. Сырдария бойындағы аймақта «Қан үйі» б. з. б. III, дұрысында,II ғасырда көтерілген деп жорамалдауға болады. Бұл сол кезеңдегі көшпелілер үстемдігінің күшеюінен болған еді. Егер б. з. б. II ғасырдың екінші жартысында Чжан-Цянь Қаңлы жерлерінің оңтүстігінде юечжиге, ал солтүстігінде ғұндарға тәуелді екенін айтса, біздің заманымыздағы I ғасырда мұндағы жағдай өзгереді. ЕгерЧжан-Цянь юечжи әскерін 100-200 мың, ал қаңлы әскерін 90 мың деп хабарлаған болса, Цань-Хань-Шу енді қаңлы әскерін 120 мың, юечжи әскерін 100 мың дейді[6]. Бұл кезеңдеОрта Азиядағықос өзен аралығында юечжилердің негізгі бөлігінің оңтүстікке, сол жағалаудағы Бактрияға ығысуы, жерге отырықшылық орын алып, жеке-жеке бес иелікке бөлінгенін, мұның өзі қаңлымен салыстырғанда олардың әлсіреуіне әкеп соқпай қоймағанын, ал қаңлылардың алдынан оңтүстік пен батысқа экспансия үшін мүмкіндік ашылғанын атап өткен жөн. Сол кезде (б. з. б. II ғасырдың аяғы - I ғасырдың басы), қаңлылардың жоғарыда аталған тәуелді бес иелігі пайда болса керек, ол өзінеЯнцайды(Арал-Каспийөңіріндегі сарматалан тайпалар одағы), Яньды (Оралөңіріндегі сармат тайпалары) бағындырып алды. Қытай жөнінде қаңлы билеушілері өздерін тәуелсіз, тіпті батыл ұстаған, бұл жөнінде б. з. б. I ғасырдың аяғында Батыс өлкесіндегі хань наместнигі императорға былай деп хабарлаған: «...Қаңлыға, керісінше (Үйсінмен салыстырғанда) өркөкірек, батыл және біздің елшілеріміз алдында бас июге ешбір көнбейді. Онда наместниктен жіберілген шенеуніктерді үйсіндердің елшілерінен төмен отырғызады. Тамақты әуелі солардың князьдары мен ақсақалдарына, сонан соң барып наместниктің елшілеріне таратады...». Ертеректе, Ферғана-Қытай

соғысының барысында, қаңлылардың араласуы ғана ферғаналықтарды астанасының қиратылуынан құтқарып қалды және ферғаналықтарға тиімді бітім жасалуына жәрдемдесті. Кейіннен, б.з.б. 47-46 жылдарда қаңлылардың билеушісі үйсінге қарсы күресінде солтүстік-ғұн шаньюйі Чжи Чжиді қолдады, ал үйсіндердің одақтасы ханьдық күдіретті Қытай болды. Осының алдында ғұндардың державасы солтүстік және оңтүстік ғұндарға бөлінген еді. Оңтүстік ғұндардың жетекшісі шаньюй Хуханье, тегінде, ру ақсүйектері мен қатардағы қауым мүшелері көпшілік бөлігінің мүдделерін білдірген болар, Қытайға беріліп, онымен татулық және достық туралы шарт жасасты. Солтүстік ғұндардың билеушісі шаньюй Чжи Чжи оңтүстік ғұндарды бағындыруға сәтсіз әрекет жасап, император сарайымен қатынасын үзгеннен кейін байырғы ғұн иеліктерінен ығыстырылды. Ол Угэні, Гяньгуньді, Динлинді бағындырды, бірақ күш алған, оның үстіне Қытай қолдаған үйсіндерге қарсы тұра алмады. Өз кезегінде үйсіндер б.з.б. I ғасырдың орта шенінде қаңлылардың шығыстағы шекарасына қысым жасады. Сол кезде қаңлылар үйсіндерге де, Қытайға да бірдей қарсы тұра алатын күшпен одақ жасаспақшы болып ұйғарды. Мұндай күш солтүстік ғұндардың шаньюйі Чжи Чжи болатын. Чжи Чжиге кангюй билеушісі өз қызын ұзатып, өз иеліктерінің шығыс шептерінен жер бөледі, өз әскерінің бір бөлігін оның басқаруына береді. Үйсіннің жеріне Чжи Чжи бірқатар ойдағыдай шапқыншылық жасағанымен, бұл әскер үйсіндерді біржола жеңе алмайды. Қаңлылар шарттарын (державаның шығыстағы шекарасын қауіпсіздендіруді) Чжи Чжи объективті түрде орындай алмады да, соның негізінде жанжал тұтанды. Кангюйлер ғұндардың күшті армиясына үміт артып, ғұндар жақын арада усундерді жеңеді де, олардың жеріне қоныстанады деп ойлады. Бірақ олардың ойлағандары болмады. Мұның өзі жанжалға себеп болып, ол Чжи Чжидің қаңлылардың әдет-ғұрпын көрінеу ұстанғысы келмеуі ушықтыра түсті. Ол Қаңлы билеушісінің қызын, сондай-ақ «атақты адамдарын және жүздеген қарапайым адамдарды өлтірді немесе оларды Дулай (Талас) өзеніне тастады». Осыдан кейін екі жақ ажырасып, шаньюй Кангюй билеушісінің ордасынан қуылды. Чжичжи Таластың жоғары жағына қарай кетуге мәжбүр болды. Мұнда ол болашақ мемлекеттің астанасы болады деп қала салды. Қала сыртынан айнала терең ор қазылды, мұнаралары бар биік ағаш қорғаны салынды, одан әрі топырақтан дуал тұрғызылып, ол екінші қоршау болды. Қорғанның ішінде тұрғын үйлер, шаньюйдің өзі мен оның нөкерлерінің ішкі қамалы болды.

Түргештердің мұрагерлері қарлұқтар болды: олардың шонжарлары көшпелі тайпалардың негізгі бұқарасымен бірге батыс Алтайға іргелес жерлерден көшіп келіп, Жетісуда билікті өз қолдарына алып алды. Қарлұқ тайпаларының әуелгі орналасқан жерлері Батыс Алтай мен Тарбағатай

арасындағы өлке болды. Қарлұқтардың шағын бір тобы Хангай ауданында мекендеді. Қарлұқтар– көне түркі тайпасы. Ол үш руданбұлақ, чигиль (басқаша атауы – себек) және ташлық) құралған. Қарлұқтар түріктен шыққан, бір тайпасы делінеді. VII ғасырдың орта шенінде Қарлұқтар Емелалқабына және Сайрам-норкөліне қарай ойысты. Осы арада Қарлұқтардың бұлақ, чигиль, ташлық руларынан құралған тайпалық бірлестігі қалыптасты. VIII ғасырда Түрік қағандығы ыдырағаннан кейін, Қарлұқтар күшейе бастады. Көшпелі жағдайда мал өсіріп, аң аулады, бірте-бірте отырықшы егіншілікке көшті. Қарлұқтар Орта Азиядан Қытайға дейінгі керуен жолын, Талас өзенінен Тарым өзеніне дейінгі жерлерді, Ыстықкөлдің оңтүстігін мекендеді. 757-766 жылы Түркештер мемлекетінің жерін түгел дерлік өзіне бағындырды. Қарлұқтар шонжарлары Жетісуда билік құрды. Осы кезде қарлұқтар билеушілері өздерін жабғу деп атады. Бұл 800 және одан кейінгі жылдардағы (10 ғасырдағы «Худуд әд-Алам») еңбектерде айтылады. Онда Қарлұқтардың жабғуларымен қатар түрік билеушілері – қағандардың болғаны сөз болады. Жабғу қарлұқтар астанасын Шу өзенінің бойындағы Суябқаласына көшірген. Бертін келе олардың астанасы Іле өзенінің бойындағы Қойлық қаласына ауыстырылды. 861 жылы Қашқарияны басып алды. 10 ғасырда Қарахан әулеті билеген мемлекеттің құрамына кірді. Қарлұқтар 960 жылы мұсылман дінін қабылдады [3,347].

Қыпшақ этникасының қазақ территориясында құрылуы аса ұзақ процесс болған, ол үш кезеңге бөлінді:

1. VII-VIII ғғ. Кимек қағанатының құрамындағы қыпшақтар;

2. VIII-IX ғғ. Алтай тауларынан батыстағы Еділ өзеніне дейінгі территорияға қоныстанып, саяси үстемдік алған қыпшақтар;

3. XI-XIII ғғ. Шығыс ұлыстағы айбынды қыпшақтар.

XI ғ. екінші жартысынан бастап қыпшақтардың этникалық құрамына енген негізгі тайпалар: қимақтар, баяндурлар, баяуттар, қаңлылар, ұран тайпалары. Әбу-л-Ғазиздің хабары бойынша Ыстық көл мен Талас жағалауына қоныстанған қаңлылар да кірген.

Рашид-ад-Диннің жазуына қарағанда, қыпшақ қоғамында ұран тайпасының беделі ерекше болған. Оған себеп Хорезм шахы Мұхаммед II шешесі Туркан-Хатун осы ұран тайпасынан болған. Моңғол шапқыншылығының қарсаңында қыпшақтармен Хорезм шахының арасындағы жақсы қатынас болған тәрізді. Сонымен қатар қыпшақ әскер басшыларының көпшілігі де ұран тайпасынан болған.

Қыпшақтардың құрамына көрші жатқан түркі тілдес тайпалар да қосылған. Қыпшақтардың саяси салмағының күн санап өсіп бара жатуына байланысты, тайпалар мен этникалық топтар, өздерінің бір этносқа жататынын саналы түрде сезе отырып, қыпшақ атын алады. Алайда қыпшақ жұртының құрылып, қалыптасуының аяққы кезеңін моңғол басқыншылығы

үзіп тоқтайды.

Б.з.д. I мыңжылдықта сақтардың исседон деген тайпасы иседон, үйсін деп те айтылады. «Алтын адам» табылғаннан кейін көп ұзамай Кемел Ақышев исседондардың атамекені Тасмоланы қазған болатын. Исседон сақтары туралы мәліметтер Геродот жазбаларында да бар. Олар үсен, үйсін деп те жазылады. Андронов мәдениеті кезінде қола дәуірінде өмір сүрген бұл тайпалар кейіннен Орталық Қазақстаннан оңтүстік шығысқа жылжып, Жетісу арқылы қазіргі Қытайдың Лобнор көлі мен Дахотаның арасындағы үлкен кеңістікте өздерінің тайпалық бірлестігін, үйсіндер одағын құрған. Үйсіндермен туыстас және батыста көрші болған тайпалар – сақтар. Олар Іледен батысқа қарай мекендеген. Кейіннен ғұндар батысқа қозғалған кезде біздің заманымыздың I-II ғасырларында үйсіндер ғұндардан ығып, Іленің бойына келіп, сақ тайпаларының үстіне қоныстанған. Іленің бойында Бесшатыр деген жерде сақтар мен үйсіндердің қорымдары, обалары бар. Ол обаларды да Кемел Ақышев қазып зерттеді. Ондағы сақтардың обалары үлкен болып келеді. Үйсіндердің обалары соған ұқсас, бірақ шағын. Үйсіндердің обалары сақтармен аралас Есік көліне таяу «Алтын адам» бұйымдары табылған жерде де ұшырасады. Бірақ олардың көпшілігі сақтардың обалары ретінде біржақты қарастырылып жүр. Жалпы, сақтардың үстіне шығыстан келіп қоныстанған үйсіндер сақтардың көп тайпаларымен «тонның ішкі бауындай» бауыр басып, араласып кетті. Бұл туралы Қытай жазбаларында бар. Онда сақтардың азғана бөлігінің батысқа кеткендері айтылады. Міне, осы араласудан Жетісуда дулу бірлестігі пайда болды. Дулу бірлестігі дегеніміз – кейінгі дулат бірлестігі. Негізі, «дулу» деген сөз дулыға, баскиім деген мағынаны білдіреді. Тиграхауд сақтарының өзі де баскиімге байланысты сипатталған. Алтын адамның басындағы баскиім – осының дәлелі. Кейінгі кезде зерттеушілер «түрік» сөзінің «дулыға» деген мағынаны білдіретінін анықтады. Қытайдың жылнамасында мынандай жолдар бар: «Алтын тау – дейді, Алтын тау деп отырғаны – Алтай тауы. Алыстан қарағанда дулығаға ұқсайды». Сондықтан Алтынтау өңірін мекендеген тайпалар дулығалар деп аталып кеткен. Осы дулығалардың оңтүстік қанаты Жетісуға дейін созылып жатты. Олар, негізінен, ежелгі сақ және үйсін бірлестігінің бір бөлігі еді[7].

Еуразия кеңістігіндегі мемлекеттіліктің қалыптасуының өзіндік ұзақ уақыттарға созылып келе жатқан дәстүрі бар екендігінің елеулі факторға айналуының астарында ғасырлар бойы мемлекеттілік дәстүр мен түркілік негіздегі қазақ халқының этногинеэ үдерісіндегі сабақтастықтардың қабаттаса, бірін-бірі алға сүйреген күштер жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Ә. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». – ҚР Президенті Қазақстан халқына арнаған Жолдауы. – // Егемен Қазақстан 18 қаңтар. 2014 жылы
2. Қазақ ССР Тарихы.Том «Ғылым баспасы.Алматы.1980. –294-298б.б.
3. Бичурин Н.Я.Собрание сведений о народах,обитавших в Средней Азии в древние времена.т.П.М. – Л.,1950, – с.190-194.
4. Кюннер Н.В.Китайские известия...,с.98
5. Кляшторный С.Г.Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.М. – Л.,1964, – с.155,158
6. Мусин Ч. Қазақстан тарихы – Алматы : Норма-К, 2008. - 635 б.
7. Омарбеков Т. Аңыз адам журналы – №22 (34) 2011

АЛДАБЕРГЕН М.Н. ЭТНИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИДЕИ «МАНГИЛИК ЕЛ» - КАЗАХОВ В ДРЕВНОСТИ.

В статье содержатся сведения о становлении национальной идеи казахов «Мангилик Ел» в древности с учетом положений, сформулированных в стратегии Президента РК «Казахстан – 2050»

Ключевые слова: *независимое государство, идея, древние племенные союзы, тюркоязычные народности, этногенез.*

ALDABERGEN M.N. ETHNIC BACKGROUND OF IDEA «MANGILIK EL»—OF KAZAKHS IN ANTIQUITY.

The article deals with the formation of the national idea of Kazakhs «Mangilik El» in ancient times based on the strategy of the President of the Republic of Kazakhstan «Kazakhstan – 2050»

Keywords: *independent state, the idea of the ancient tribal alliances, the Turkic-speaking peoples, ethnogenesis.*

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

ӘОЖ 811.512.122

АНА ТІЛІ ЖӘНЕ ӘЙЕЛ-АНА

БАЙҒҰТОВА А., ТАНАБАЕВ Ғ.

Мақалада әйел-ана тілі және әйел-ана қарым-қатынасының этномәдени мәні қарастырылған.

Кілт сөздер: ана тілі, дұрыс ана, дұрыс ата, дұрыс ұстаз, дұрыс азамат, ұлт болашағы, тіл құдіреті.

Тіл қарым-қатынас құралы болуымен бірге оны тұтынушы халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дүниетанымдық ерекшелігін, ұлттық болмысын, рухани-мәдени байлығын, сан ғасырларға созылған даму тарихын ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып жеткізуші, жинақтаушы қызмет атқарады.

Академик Ә. Қайдардың пікірінше: «...тіл – қорған, тіл – қару, өнер алды – қызыл тіл, тіл – ұлттың жаны мен тәні т.т... Өз тілінен айрылған ел – ел емес, ұлт – ұлт емес. Өйткені, этностың ұлт санатына қосылуы үшін қажетті де міндетті шарттарына ортақ табиғи орта, ортақ күнкөріс көздері, ортақ тіл, ортақ психология жататыны белгілі, сондықтан да қазақ халқы бүгінгі жержүзілік жаһандану үдерісінде біртұтас ұлт болып қалуы үшін ана тілінің тас түйін етіп ұйыстыратын ұйытқы болар құдіретті күшіне сүйену керек...» [1,32].

Осы қасиеттеріне сәйкес қазақ халқының ана тілі – қазақ тіліне мемлекеттік тіл ретінде басымдылық берілетінін негіздеген Ата Заңымыз бен «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы Заң» және «Тілдерді қолдану мен дамыту туралы мемлекеттік бағдарламаларға» сай қазақ тілі еліміздің бүкіл аумағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі болуы тиіс. Алайда тіл туралы Заңда айдан анық айқындалғанымен, қазақ тілі мемлекеттік басқару тіліне де, заң шығару тіліне де айнала алмай келеді. «Оның себебі не?» деген сұраққа бірден айқын жауап беру оңай емес. Оның себебін сол тілде сөйлеуші қазақ ұлтының мәдениетінен, оның арқауын құрайтын рухани тамырларынан іздеген жөн. Біздіңше, соның бір ұшы ұлт мәдениетінде, өзінің отаналық, отбасының берекесі мен құтын ұйытушы, сақтаушы міндетін атқарушы, ана сүтімен, қазақы мінез бен ана тілін үйрететін, бесік жырымен ұрпағын тәрбиелейтін қазақ әйелінің әлеуметтік

қызметінің әлсіреуімен, өзгеруімен байланысты сияқты. Атап айтқанда, ана тілі мен ананың арасындағы рухани байланыс пен киелі қызметтің байланысы үзіліп, немесе әлсірегені қазіргі қазақ қоғамындағы ащы шындық.

Осымен байланысты қоғамдық пікір мен ғалымдардың, зиялы қауым өкілдерінің туған тіл туралы тебіреніске толы толғауларында ұлт пен тілдің біртұтас, бір-бірімен тығыз байланысқан киелі, асқақ ұғымдар екені дәлелденумен бірге туған тілдің тұғыры биік болуында әйел-ананың қызметі зор екенін дәлелдеп, сол киелі мәнді жаңғыруға күш салуда.

Мысалы, белгілі қоғам қайраткері Амангелді Айталының: «Өз ұлтына, тіліне, мәдениетіне салқындық білдіру – ақ сүтін берген анасының омырауын тістеумен бірдей»[2] деген ойы жазушы, қоғам қайраткері Әбіш Кекілбайұлының осы тектес пікірімен сабақтасады: «Есесі кетіп келген тілімізді мұратына жеткізу үшін, бәрінен бұрын, қай-қайсымыздың да қолымыздан келуге тиісті **дұрыс ана**(*астын сызған- біз*), **дұрыс ата, дұрыс ұстаз, дұрыс азамат** бола білуге көбірек көңіл бөлгеніміз дұрыс сияқты» [3]. Әбіш Кекілбайұлы **дұрыс ана бола білуді** алдымен атап, бірінші жазып отырса, бұл, әрине, тегіннен-тегін емес. Ана тіліміздің тағдыр-талайында аналардың атқарар рөлі айрықша екендігі аян. Әуелгі «әлдиі» айтатын да, бесік жыры арқылы ұлттық тілдің уызын сіңіретін де – ана.

«Ананың сүті – бал, баланың тілі - бал» дейді қазақ. Міне, осылайша өмір тәжірибесінен, салыстыру нәтижесінен туған халық мақал-мәтелдері, даналық сөздері бала тілінің қалыптасуындағы ана сүтінің маңызын (яғни ана сүтімен бірге сіңірілген тіл құдіретін, тәрбиені) дөп басып айтады. Халқымыздың батыры Бауыржан Момышұлы **«Ана тілін білмеген – ана сүтін татпаған»** деп бекер айтпаған.

Осыған байланысты **«Ана бір қолымен бесікті, екінші қолымен әлемді тербетеді»** деген қанатты сөз де бар. Біздің пікірімізше, ана өзінің әлдиі мен бесік жыры арқылы тілді де тербетеді.

Ұлттық тілін **«ана тілі»** деп атаған ойға жүйрік, сөзге шешен халқымыздың біртуар ұлы, заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезовтің **«Ел болам десең, бесігіңді түзе!»** деген сөзінің мән-мағынасы дәл қазіргі кезеңде айқын жол табуға, тілімізде сақталған ұлттық рух пен сананы жаңғыртып, жаңа сапаға көтерілуге бағыт алған ұлт болашағын дамытудың өзекті арқауы болмақ. Қазақ халқының таным-түсінігінде **«ана-сәби-бесік»** ұғымдары – бір-бірінен ажырамас, біртұтас, тығыз байланысты киелі ұғымдар. «Сүтпен біткен мінездің сүйекпен кететінін» ескерсек, ұлттық болмысты, ұлттық рухты, діл мен тілді сақтап қалатын ұрпақ тәрбиелеу бесігін тербетіп, әлдиін жұбатқан анаға байланысты екені дәлелдеуді қажет етпейді. Ана сүтімен бойға сіңген ана тәрбиесі, үлгі-өнегесі, асыл өсиеті адамның көкірегінде жатталып, өле-өлгенше сақталады. Сол үшін әрбір қазақ әйелінің дүниеге әкелген сәбиі жылағанда, қазақша әлдилеп жұбатып,

қазақша бесік жырын айтып ұйықтатып, «апа» деген алғашқы сөзді үйретіп, тілін де қазақша шығаруы, қазақ тілінде ертегі айтып, қазақша «құлыным, ботам» деп еркелетуі оның өмірлік қағидатына айналуы тиіс.

Қазақтың намыс туына айналған Бауыржан Момышұлынан неден қорқатыны туралы сұрағанда, ол кісі бесік жырын айтпайтын келіндерден, ертегі айта білмейтін әжелерден қорқатынын білдірген екен. Шынында да, бесік жырын, «әлди, әлди, бөпешімді» айтпақ түгіл, ондай-ондайға оскырына қарап, өз тілін өзекке теуіп тастап, өзге тілде бала тәрбиелеп үйренгендердің мыңдап саналуы – қазіргі қазақ қоғамының шындығы.

Ұлт болашағы ел егемендігімен тығыз байланысты шешуі күрделі, өзекті мәселе екені белгілі. Ал ұлт болашағы – жас ұрпақты дүниеге әкелу, оларға ұлттық тәрбие беру міндеті жүктелген әйел-аналардың бүгінгі қоғамдағы әлеуметтік хал-ахуалын тіл майданының ортасында жүрген тілші-ғалым Өмірзақ Айтбайұлы былайша суреттейді: «... күн көрістің жөні осы екен деп, әрбір отбасын түрлентіп, ошағын лаулатып, қазанын қайнатып, ұрпағын жайнатып келген әйел атаулы жаппай сауда қуып, ауылдан ұзап, ел кезіп кеткен. Қоржын-қосқалаңын, қапшық-дорбасын арқалаған жас әйелдер мен қыздарды көргенде, бұлар бұлай жүргенде отбасының берекесі қалай кірмек, бала бойына ұлттық тәрбиені кім ендірмек, болашаққа ие болар ұл мен қызды өмірге кім әкелмек деп күйзелесің...

Ана тілі баланың бойына ананың ақ сүтімен дариды, оның аялы алақаны, ақ тілегі, адал жүрегімен дамиды. Осының бәрінің басы-қасында ұйытқы болып әйел-ана отыруы керек қой. Ал олардың жағдайы әлгіндей...» [4, 244].

«Тоқырау кезеңі» деп аталған, барлық өндіріс орындары жабылып, жұмыссыз қалған ер-азаматтардың жерге қараған тұстарында қазақ әйелдері тәуекелге бел байлап, қап-қоржынын арқалап, тау асып сауда жасады, базарға шықты. Істің көзін тауып, ер-азамат көтерер ауыр жүкті мойнына артты.

Қазақ халқының басынан өткен небір тарихи кезең, зұлмат-зобалаңдарда қазақ әйелдері де ерлерден қалыспай, қайсарлық, батырлық үлгісін көрсетіп отырған. Мұның тілдік дәйегін тарихи шығармалардан, ел аузындағы аңыздардан табуға болады:

...Бірақ үш рет шабуылға шығып, ең батыр деген үш жүзге тарта ер әскер не істерін білмей, тағы дағдарып қалды.

Бұған Абылай:

– Япырмай, осыншама қазақтан жауға шабар бір еркек кіндікті тумаған ба? – деді қатты дауыстап. – Қайсың барсың?

...Дәл осы кезде зеңбіректерді қоршаған жігіттерінің оң жақ тұсынан Цеван - Доржи тұрған төбеге қарай басында үкілі кәмшат бөрігі бар, ақ боз атты бір қыз бала «Қабанбай! Қабанбай!» деп ұран тастап, суырылып шыға берді. Ақ боз ат көсіле сермеп келеді. Қыздың қолында не сойыл, не

найза жоқ, бар болғаны, тобылғы сапты қамшы. Осынау қарусыз қызды көрген қызба қалың топ, енді шыдай алмады, лап қойды (І. Есенберлин. Көшпенділер).

... Ерте замандардың бірінде қазақ даласына шабуыл жасаған дұшпанның қалың қолы бұл күнде құм астында қалған бір қаланы қоршап алыпты. Қалаға келетін ауыз суды тоқтатып, қорғаннан өте алмаған жау қамаудағы халықтың берілуін күтіпті. Қала жым-жырт. Бірнеше күн өтсе де, қалаға кіргізер нышан байқалмапты. Сонда дұшпанның әскербасы жарлық шығарған:

– Қаладан көтергеніңше зат алып, әйелдердің кетуіне рұқсат!

«Ерлері жоқ әйелдер бәрібір ұрпақ өрбітпейді, бұл халықты осылай құрталамыз», – деп жау өз үкіміне масайрапты.

Қаланың байлығын таласа-тармаса бөліскен жау енді еркек атаулыны құрту үшін азаматтарды іздесе, қаланың бірде-бір үйінде жан жоқ!

Әйелдер бір-бір ер азаматты қапқа салып, алып кеткен екен. **Кішкене қыздар ер балаларды, кемпірлер шалдарды** көтеріп кетіпті. Бір халық осылай аман қалыпты дейді аңыз (Ф. Оңғарсынова. Шашы ағарған қыз).

Табиғаты нәзік болса да, әйелдер тек ерлік тағдыр кешеді. Бірақ олар жаһанға жар салып, жарияламай күнде ерлік жасайды.

Ел басына төнген қара бұлтты ақыл-парасатымен, тапқырлығымен, ұстамдылығымен, қулығымен, кейде ерке назымен бір сәтте ыдыратып жіберетін қазақ әйелдерін бейнелейтін мысалдар көркем әдебиетте молынан кездеседі. Мысалы:

...Сөйткенше, төрде отырған біреудің қатты тамсанған үнін есітті. Қараса – Сары анаң екен. Ол ашулы түспен түйіліп, қара шапанды басына жамыла беріп, жүрелей отырып ап, айғайлай жөнелді.

Сөзінің басы Бөжейді мақтау мен сол жақсыны жоқтау еді. Соның аяғын шұбыртып кеп:

Мына да қарлар не дейді?

Жақсыдан жаман көбейді.

Ескінің асыл көзі еді.

Ұрлап та көмдің Бөжейді, – деп қатты айғайлап, қалт тоқтады.

Екі жақ та: **«айтамыз, жеткіземіз»** деген орайлы сөздерін осы **әйелдердің аузымен** айтысты. Осыдан әрі қайталаған да, өршіген де сөз болған жоқ (М.Әуезов. Абай жолы).

Шын мәнінде, қазақ тарихы мен мәдениетін зерделесек, сан ғасырлар бойғы күресте елдігін ерен ерлігімен, асқан парасатымен, шексіз шыдамдылығымен сақтай білген, ұлттық рухты ұрпағының бойына тіл арқылы сіңіре білген әйел-аналар да аз емес (*Құртқа, Қарашаш, Домалақ ана* т.б.).

Ал біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырдың аяғы мен V ғасырдың басында өмір сүрген сақ патшасы Зарина еркіндігіне ерлігі, серілігіне сұлулығы сай керім келіншек болған көрінеді. Ол өздеріне жау елдің батыры Стриангейді кездестіріп, олардың арасында ерекше махаббат сезімі тұтанады. Қолға түскен батырды өлімнен қорғап қалған Заринаға Стриангей адал махаббаттың белгісі ретінде екі патшалықты біріктіріп, қосылуға тілек білдіреді. Алайда ойлануға бір жыл сұраған сақ патшайымы келісілген мерзім біткенде былай жауап береді:

–...Мен сені шынымен жақсы көрем. Бірақ сен екеуіміз қосыла алмаймыз. Себебі, мен саған тұрмысқа шықсам, сен – хан, мен ханым болам. Менімен қоса елім де саған бағынышты болады. Сондықтан жеке басымның бақытын елімнің еркіндігіне айырбастай алмаймын. Махаббаттан да күшті нәрсе бар, ол – елімнің тәуелсіздігі. Қош, сүйіктім! – дегенде екеуінің де көзінен ыстық жас ырышып кетеді [5,166-179].

Халқы үшін сүйіктісінен бас тартқан сақ қызы Заринаның қайсарлығы, еліне деген шексіз сүйіспеншілігі, тәкаппарлық қасиеті ғасырлардан бізге тозбай жетіп, қазақ әйелі үшін өнегелік сипат алғаны анық.

Сондықтан ана тілінің тағдырында, бүгінгі мен ертеңінде бағзы замандардағыдай аналардың алатын орны, атқаратын қызметін көрсету мен жаңғыртудың мәні ерекше. Демек, тіліміздің алтын арқауын асыл қолдарынан шығармай ұстап, құнарын жоғалтпай сақтап, ұлттық тіліміздің қадірі мен құдіретін ұғындыруды аналардың қасиетті парызы ретінде қазіргі қазақ қоғамында қалыптастыру, оның әлеуметтік-материалдық негізін жасау – өзекті мәселелердің бірі.

Өз тілін «ана тілі» деп атаған қазақтардың танымында, мәдениетінде «әйел-анаға» ерекше мән берілгені белгілі.

Ел аузында есімі қалған небір кемеңгер ойшылдардың, ұлтымыздың біртуар азаматтарының, танымал тұлғаларының бойындағы асыл, ғажайып қасиеттердің әжесінен не анасынан, яғни нағашы жұртынан даритыны кездейсоқтық емес. Көркем әдебиеттегі аналар бейнесін тілдік дүние суреті аясында қарастырар болсақ, бұл орайда таңғажайып қазыналарға, жақұт-жауһарларға кездесеміз. Мысалы: «Абай жолында» Зере Құнанбайдың қаталдығына разы болмай, қапаланған тұста былай дейді:

- Айында, аптасында бір көреді. Арыз, мұңын саған айтпай кімге айтады? Қатты болсаң, қасыңа бол! Досыңа, қатын-балаңа қатты боп қайда барасың өзің? «Жер тәңірі сенсің» деп қошеметшің айтсын! Бұл жерде, бұл мекенде сен мойныңдағы қарызы мол әкесің, білдің бе? Айттым ғой, «жер тәңірісімін» десең де, аяғың аспаннан салбырап түскен жоқ.

Сен де пенденің ұлысың, анадан туғансың. Менмін сені тапқан. Мынау аналар аналық зарын айтады.

Кәмшат турасында күйзелтіп отырсыңдар сендер бізді. Тап енді, емін тап ақырғаниша! Құтқар анау қаршадай жетімегімді! - деп, қатты бұйрық етіп тоқтады.

Үй іші үнсіз еді. Құнанбай тез жауап айта алмай, булығып қалды. Талайдан естімеген үнін есітті, анасының үні – ардың үні боп, қатты қадалып тұр (М.Әуезов. Абай жолы).

«Жігіттің жақсы болмағы нағашыдан» деп санайтын дана халқымыз бала бойындағы ізгі, асыл қасиеттердің, үлгі-өнегенің ана сүті, қаны арқылы ананың ата тегінен тарайтынын сұңғылалықпен, асқан сезімталдықпен байқап отырған.

Мысалы: «Ұлжан тартымды болумен қатар сынышы да ана. Баласының жаңағы мінезіне біраз ойлана қарап отырды. Биыл денесі өскелеңдеп қалған баласы, мінез жағынан да ересек тартқан сияқты. Ұлжан көппен бірге күлген жоқ еді. Енді байқай отырып, ақырын мырс етті де:

– Балам-ау, қаладан молдалық әкеледі десем, нағашыңа тартып қайтқанбысың, немене? - деді.

Үлкендердің бәріне бұл өте түсінікті еді. Жаңағы бала мінезінің дәл шешуі сияқты болып, қайта күлдіреді.

– Бәсе, Шаншар?

– Битан, Шитан!

– Тонтекеңнің жиенімін деп тұр зой! – десіп, Абайдың нағашыларын еске алысты. Өлерінде: «Жазыла - жазыла қожа - молдадан да ұят болды, енді өлмесек болмас!» деп кеткен Тонтай сөздері де көптің есіне түсті.

– Ана-ай, енді бақсы - құшынаш боп, елтірі-сеңсең жинағанша, Тонтекеңе тартқаным көш ілгері емес пе? –деп Абай іле жауап берді.

– Жарайды, ендеше, ержетіп қапсың, балам, – деді шешесі» (М.Әуезов. Абай жолы).

Жоғарыда айтылғандай, ұлтымызды біртұтас етіп ұйыстыратын ұйытқы күштің бірі де бірегейі ұлт тәрбиесіндегі ана рөлі екені айдан анық. Бесіктен берілетін тәрбиеге айрықша көңіл бөлген ата-бабаларымыздың асыл мұраларындағы ақылы асқан *Құртқа қыздың, Қыз Жібек, Қарашаш, Айман, Домалақ ананың* т.б. бейнелері, халқымыздың тәрбие, үлгі-өнегенің мәні туралы өлмес, өшпес мақал-мәтелдері соның айғағы.

Біздің ойымызша, бүгінгі қоғамда ананың орны әлі де бәсең. Ал қашанда ана тілінің ұлтты ұйыстырушылық қасиетін, құдіретін күшейту әйелдердің қоғамдағы қызметін арттырумен байланысты екені бесенеден белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қайдар Ә. Ұлтты ұйыстыратын құдіретті ұйытқы. – Алматы: Қазақстан, 2003. – 32 б.

2. Айталы А. Ұлттық жаңарудың алғы шарттары // Тіл және қоғам. – 2004. – № 3. – 31-38 бб.
3. Кекілбайұлы Ә. Ұлттық руханиятымыздың өзегі – тіл // Тіл және қоғам. – 2004. – № 3. – 15-18 бб.
4. Айтбайұлы Ө. Тіл мүддесі не ойлатпас саналыға! // Тіл майданы. – Алматы: Арыс, 2000. – 319 б.
5. Жұртбаев Т. Дулыға. Алматы: Жалын, 1994. – 368 б.

БАЙГУТОВА А., ТАНАБАЕВ Г. РОДНОЙ ЯЗЫК И ЖЕНЩИНА-МАТЬ

В статье рассматривается этнокультурное значение взаимосвязи женщина ~ родной язык и женщина ~ мать.

Ключевые слова: *правильная мать, правильный отец, правильный педагог, будущее нации, величие языка.*

BAYGUTOVA A. TANABAEV G. NATIVE LANGUAGE AND A WOMAN-MOTHER

The article deals with ethnic and cultural value of the relationships “a woman ~ mother tongue” and “woman ~ mother”.

Keywords: *proper mother, father right, the right teacher, the right teacher, the future of the nation, the greatness of the language.*

ӘОЖ 811.512.122

ЫҚШАМДАУ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

БАЙҒҰТОВА Д.Н., ПАЗЫЛОВА А.С.

Мақалада ықшамдау құбылысының бүкіл тіл жүйесіне тән екендігі түсіндіріліп, бұл құбылыстың барлық деңгейдегі сыйысқан бірліктерге тән ортақ белгісі анықталады.

Кілт сөздер: *ықшамдау, сыйысу, қиысу, эллипсистенген сөйлем, актуальсыздану*

Ықшамдау құбылысы-жалпы тіл жүйесіне қатысты және әр түрлі тәсілдермен жүзеге асатын құбылыс. Сондықтан оның деңгейлік сипаты басым, яғни сыйысу,ықшамдау құбылысы арқылы тілдің әр деңгейіне қатысты бірліктер пайда болады. Сөз, тұрақты тіркестер, лексика деңгейіне қатысты болса, сөз тіркесі синтаксистік жүйенің бірлігі болып саналады. Сөйлем, бірыңғай мүшелі жай сөйлемдер, құрмалас сөйлемдер синтаксис деңгейінің қатысымдық бірліктеріне жатады.

Ықшамдау құбылысы жүйенің бойындағы тілдің ішкі табиғатынан туындайтын құбылыс емес, сөйлеудің бойынан динамикалық процесс болып

табылады. Күрделі сөздер жеке қатысымдық бірліктер болғанымен, о бастағы шығу көзі, қалыптасу механизмдері еркін тіркестер болғандықтан, ықшамдау құбылысын сөйлеу деңгейінде болатын процесс деп толық сеніммен айта аламыз.

Қазіргі қазақ тілі синтаксисі көп аспектілі ғылым ретінде қалыптасып келеді. Содан сөйлем құрылысы семантикалық, логикалық, коммуникативтік аспектілер тұрғысынан сипатталуда. Сонымен қатар бұрынғы классикалық қалыпты дәстүрдегі статикалық синтаксистен гөрі тіл білімінің қазіргі заманғы жалпы даму бағыты мен үрдісіне сәйкес сөйлеу актілерін жанды түрде көрсететін динамикалық синтаксис пен туындамалы синтаксистің стандартты қағидалары, контекст мәселелері, сөйлеу актілері теориясы, лингвистиканың прагматикалық аспектісі коммуникативтік бағыттағы зерттеулермен толығуда.

Ықшамдау – жалпы тіл жүйесіне қатысты және әр түрлі тәсілдермен жүзеге асатын құбылыс. Қазақ тіл білімінде ықшамдау құбылысына ең алғаш тоқталған ғалым – А.Байтұрсынұлы. Ол: «Бағыныңқы сөйлемдер екі түрде айтылады: 1) толық түрде, 2) ықшам түрде. Толық түрде айтылған бағыныңқы сөйлемдердің бәрін болмаса да, көбін-ақ ықшам түрге айналдыруға болады. Ықшамдау деп сол толық түрден ықшам түрге айналдыру айтылады. Қазақ тілінде толық түрінен де ықшам түрі көбірек жүреді. Бағыныңқы сөйлемнің көбі ықшам түрге айналғанда, басыңқы сөйлемге сіңісіп, жоғалып кетеді», – дейді[1,307].

Ғалым сөйлемдердің құрмаласуын сыйыса құрмаласу, қиыса құрмаласу деп 2 түрге бөледі де, сыйысулы құрмаластың: 1) шұбалаң түрде, 2) ықшам түрде айтылатындығын ескерткен. Мысалы, шұбалаң түрінде «*Мен бүгін ерте тұрдым, жуындым, киіндім, шай іштім, сабаққа бардым*» деген сөйлем түрін ықшам түрінде «*Мен бүгін ерте тұрып, жуынып, киініп, шай ішіп, сабаққа бардым*» деп береді. Яғни құрмалас сөйлемдер сыйысу процесі арқылы ықшамдалады да, А.Байтұрсынұлы айтқан сыйысулы құрмаласқа айналады[1,301]. Бұл жердегі ықшамдау көсемше тұлғалары арқылы жүзеге асқан.

Қазақ тіл білімінің тарихында мұндай заңдылыққа С.Аманжолов та назар аударған. «Сыйыстыру проблемасы» деп аталатын еңбегінде: «Сабақтас сөйлемді жай сөйлемге айналдырғанда, бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемге сыйысып, бірігіп кетеді. Мысалы, *Сөзі қандай болса, ісі сондай болады (сабақтас). –Ісі сөзіндей болады (жай)*», – деп көрсетеді [2,211].

Ықшамдау құбылысы бүкіл тіл жүйесіне тән. Бұл құбылысты тілдің барлық деңгейінен кездестіруге болады. Тек синтаксисте емес, фонетикадағы *қажет боп қапты (қажет болып қалыпты)* сияқты сөздер де осы құбылыстарға жатады. Сөйлеу барысында бұл құбылыстардың қай-қайсысын

алсақ та, жеке сөз, ары кеткенде сөз тіркесі бойында жүзеге асады, ал ықшамдауда екі сөз тіркесі немесе екі сөйлем бірігіп, бір тұтастыққа айналады.

Ықшамдау құбылысы жүйенің бойындағы тілдің ішкі табиғатынан туындайтын құбылыс емес, сөйлеудің бойынан туындайтын динамикалық процесс болып табылады. Күрделі сөздер жеке қатысымдық бірлік болғанмен, о бастағы шығу көзі, қалыптасу механизмдері еркін тіркестер болғандықтан, ықшамдау құбылысын сөйлеу деңгейінде болатын процесс деп айтуға болады.

Беретін мағыналары ұқсас болып келетін синтаксистік бірліктердің жай және құрмалас түрде айтылуын осы мәселені жан-жақты қарастырған Р.Әмір сөзге риторикалық сипат беру үшін қолданылады деп тұжырымдайды [3,175].

Ықшамдауға қатысты заңдылықтар эллипсистенген сөйлемдерден көп байқалады. Эллипсистенген сөйлемдер тіл білімінде дәстүрлі түрде толымсыз сөйлемдердің бір түрі ретінде танылып жүр. Мұндай сөйлемдер толымдыға айналдыруды керек етпейді, түсіп қалған сөздерді арнайы іздеп отыру да міндетті болмайды. Олар әрқашан да сол күйінде, өзінің қалыптасқан толымсыз түрінде-ақ еркін қолданылады. Дегенмен өзін толымдыға айналдыруды қажет етпейтін, сол күйінде қолданыла беретін қасиет олардың біршама дәрежеде тілдік типтенуге қарай бағыт алғанын көрсетеді. Эллипсистенген толымсыз сөйлемдердің микроконтекстен тыс тұрып та түсінікті болуы, сол арқылы қоршаулардан тыс алғанда да қолданыла алатын ерекшелігі оны құраған сөздердің мағынасы мен тұлғасынан шығады. Актуальсыздану тұрғысынан келгенде, сөйлемдердің құрамындағы түсіп қалған компоненттердің енді мүлде маңызсыз екенін, оларсыз да, ең бастысы, контекссіз де сөйлемдердің түсініктілігін көреміз. Актуальсыздану құбылысы осылай өзінің дамуында тіл жүйесіне қарай қалыптаса бастайды. Маңызсызданған сөздерді орнына қоюдың контексте де, контекстен тыс жерде де ешбір мәні болмай қалады.

Мысалы, 1. *Қалған төртеудің ағайын-туыстары түгел осы қалада (тұрады).* 2. *Ішінде ұдай қайнаған ыза мен ашу (бар).* Мысалға келтірілген сөйлемдердің баяндауыштары түсірілген, бірақ ол сөйлем мағынасына әсер етпейді. Мұндай құрылымды сөйлемдер тілдік норма аясына сыйымды. Бұл барынша қалыптасқан деп танылатын эллипстенген сөйлемдердің тіл жүйесіндегі қандай да бір құрылымдық модельдерге табан тіреп тұратынын көрсетеді. Мағыналық жағынан олқылық табылмаса да тұлғалық жағынан жетіспеушілікті сол түпкі модельге арқа сүйеу арқылы тауып аламыз [4,15].

Н.Уәлиұлы тіл біліміндегі ықшамдау құбылысын фразеологиялық нормамен байланысты қарастырады. Ғалым: «Фразеологизмдердің лексикалық құрамын жаймалап қолданудағы ерекше бір тәсіл-екі бөлек

фразеологизмдердің кейбір сыңарларын әсіресе қайталанатындарын түсіру арқылы бір бүтін етіп жұмсау. Мысалы, сөйлеу дағдысында *шыбын жан, қу жан* тәрізді фразеологиялық түйдек кейбір фразеологиялық орамдармен сыйыстырыла жұмсалып, фразеологиялық бір бүтінге айнала бастайды»-деп оған мынадай мысалдар келтіреді: *Ей, Қыдырбай, жылаған мен жаны күйген бүгін кеп тұрған. Біз жанды шүберекке түйіп кеп тұрмыз, білдің бе? Сен де шараңнан аса берме (М.Әуезов)*. Бұл мысалдағы берілген *қу жанды шүберекке тую* мынандай екі тұрақты тіркестің сыйысуы арқылы жасалған: *қу жанын қоярға жер таппау+шыбын жанын шүберекке тую*.

Ықшамдау құбылысы жүйенің бойындағы тілдің ішкі табиғатынан туындайтын құбылыс емес, сөйлеудің бойынан туындайтын динамикалық процесс болып табылады. Ол кемінде екі тілдік бірліктің сыйысуынан пайда болатындықтан, алдымен күрделену құбылысы жүреді, содан кейін барып қана тілдік бірлік тұрғылық жағынан ықшамдалады.

Ықшамдау құбылысы сөз тіркесі деңгейінен басталып, күрделі құрылымдар деңгейіне шейінгі аралықты қамтиды, екі немесе бірнеше бірліктердің қандай да бір ортақ, жақын белгілерін бір тілдік бірліктердің бойына сыйыстыру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы – Алматы: Ана тілі, 1992. – 445 б
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
3. Әмір Р, Әмірова Ж. Жай сөйлем синт аксисі. – Алматы : Санат, 2003. – 191б
4. Елеуова А. Қазақ тіліндегі актуальсыздану құбылысы және оның сөйлем құрылымында алатын орны. Филол.ғыл.конд... дисс. – Алматы, 2007.
5. Бондарко А.Б. Функциональная грамматика. – Ленинград: Наука, 1984. – 136 с.

БАЙҒҰТОВА Д.Н. ПАЗЫЛОВА А.С. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР УПРОЩЕННОЙ СТРУКТУРЫ

В статье рассматривается лингвистическое явление сокращенной и упрощенной конструкции, анализируется его место в предложениях.

Ключевые слова: *упрощение, контаминация, согласование, эллипсистные предложения, деактуализация*

BAYGUTOVA D. N. PAZYLOVA A.S. LINGUISTIC ISSUES OF SIMPLIFIED STRUCTURE

The article considers the linguistic phenomena of concise and streamlined construction; defined its place in the sentence.

Keywords: *optimization, rol, proposal aktualization*

ӘОЖ 811.512.122.367

СӨЗ ТІРКЕСІН ҚҰРАУДАҒЫ ТАБЫС СЕПТІГІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

БАЙМУСАЕВА С.С.

Мақалада сөз тіркесін құраудағы табыс септігінің кейбір ерекшеліктері сөз болады

Кілт сөздер: *Сөз тіркесі, септік, сөйлем, мәтін, байланысу тәсілдері.*

Сөз тіркесінің құрылуына тірек болатын басыңқы сыңары десек, басыңқының мән-мағынасын ашатын немесе анықтайтын, онымен сабақтаса тіркесетін бөлігі бағыныңқы компонент болады. Осы тұрғыдан алып қарағанның өзінде жалғаулардың сөз тіркесі компоненттеріне жалғануында да айырмашылықтары байқалады. Септік және көптік жалғаулары сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарына жалғану арқылы екі сөз арасында дәнекерлік етсе, ал жіктік жалғауы мен тәуелдік жалғауы басыңқы сыңарға жалғану арқылы сөздерді байланыстырады. Ғылымда синтетикалық тәсіл арқылы байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарына қатысты қарастырылатын септік, көптік жалғауларының сөз бен сөзді байланыстырудағы рөлі де әр түрлі. Мұндағы септік жалғауының қызметі ерекше.

Етістіктердің сөз тіркесінде табыс септікті бағыныңқы сыңарларды меңгеруі олардың омонимдік қасиеттеріне, көпмағыналылығына да байланысты болып отырады. Жалпы салт және сабақты етістіктердің арасында белгілі тұлғалық ерекшеліктер болмағандықтан, оларды тек сөйлем ішіндегі сөз тіркестерінің құрамында ғана анықтауға болады. Басыңқысы сабақты етістіктен болатын сөз тіркесінің табыс септігі жалғауын қабылдап тұратын бағыныңқы сыңарлары түрлі сөз таптарынан жасала береді. Басқа да септіктердегідей олардың алғашқысы болып зат есімдер жұмсалады. Мысалы: *Әуелі біріне-бірі қалжың айтып күлісіп, артынан жаңа көрген қыз туралы пікірлерін сұраса бастады (С.Мұқанов).*

Сын есім, сан есім, есімдік және есімшелердің табыс септігі арқылы етістіктермен байланысуы. Мысалы: *Оның нені меңзегенін түсіне қоймаған Ақтөстің алға қарай жылжуы мұң екен, кірекейдің ызалы гүрілі қайта қайталанған (К.Сегізбай). Өлең ұйқасын таппай, не айтарымды білмей, қиналып, ары отырдым, бері отырдым (Ш.Мұртаза). Адамдарға түскен ауыртпалықты сезінгендей жер-ана ақырын дем алып, баяу бусанып жатыр (Д.Исабеков). Бәлем, тұра тұрыңдар екеуіңді мен әлі тергеуге*

алғызам (С.Мұратбеков). Бір кезде оқыстан шыққан айқай-шу бәрімізді де елең еткізді (С.Мұратбеков). Берілген мысалдардағы бағыныңқының алғашқылары есімше формалы етістіктермен тіркес құраса, үшіншісі сын есімді, ал төртіншісі сан есімді меңгеріп, синтетикалық жолмен байланысып тұр. Соңғысында бағыныңқы сыңар жалпылау есімдігінен болып, меңгеру формасындағы етістікті тіркестердің құрамына енген. Келтірілген мысалдарда синтетикалық байланыстың табыс септігі арқылы жүзеге асу тәсілдері сөйлеушінің ырқына орай әртүрлі құрамда келе беретіндігін байқауға болады. Бұл көрсетілген сөз таптарының сөз тіркесін құраудағы қызметінде меңгеріле байланысып, әрдайым толықтауыштық қатынаста жұмсалады. Осы мәселені профессор М. Балақаев сөз еткенде, табыс жалғаулы сөздерді тағы да, мағыналық жағынан объектілік және абстрактіленген объекті деп, олардың қай сөз табынан болғандығына қарай бөледі. Бұнысы бір жағынан дұрыс та. Өйткені, септелетін сөздердің бірінші тобы зат есім мен есімдік те, қалған сөз таптары заттанып барып қана септелетіндігін негіз еткен болу керек.

Табыс септігі арқылы меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестерінің тобын үстеу және еліктеуіш сөздермен толықтыруға болады, бірақ бұл зат есім, сын есім, сан есім мен етістіктерге қарағанда сирек кездеседі. Мысалы: *Үйде қанша ақша болса соншасын беріп жіберсін деді (Қ.Мырза Әли). Ендігіні ауызға алғың келмейді (Ғ.Мүсірепов). Аргы-бергіңді түгел көріп қойғандай (Ә.Кекілбаев). Мұндағы гөй-гөйіңді әлгіде аудан басшысына неге айтпадың? (Д.Досжан).*

Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінде көп жағдайда табыс септігінің түсіріліп, жалғаусыз айтылатыны мәлім. Бұл ерекшелік тек қазақ тіліне ғана тән емес, түркі тілдеріне ортақ. Түркі тілдерінің барлығында дерлік бұл мәселе сөз болып, ғылыми зерттеулерде оған әрқалай түсіндірме жасалып жатады. Бірқатар түркологтар мұны белгісіздік категориясымен байланыстырады. Мәселен, М.З.Закиев: «Зависимые имена как в винительном, так и в неопределенном падеже находятся с господствующим глаголом, в основном, в одинаковом смысловом взаимоотношении. Они отличаются друг от друга тем, что имя в неопределенном падеже обозначает неопределенный предмет, который не конкретизируется ни в каком отношении, имя же в винительном падеже обозначает определенный предмет» [1,116].

Соңғы шыққан «Қазақ грамматикасы» кітабында аталмыш мәселе жөнінде: «Табыс септігінің жалғаулы, жалғаусыз қолданылуын түркологтардың көбісі белгілік, белгісіздік категориясымен байланыстырады. Бұл мәселені қазақ тілі материалдарының негізінде қарастырған М. Балақаев тура толықтауыштың әрдайым жалғаулы болып қолданылатын кездерін нақты материалдардың негізінде санамалап көрсете келіп, кісі аттары мен

жіктеу есімдіктерінің толықтауыш қызметінде әрдайым жалғаулы болып келуі сөздердің белгілік қасиетіне емес, ол – сөздердің синтаксистік негізгі қызметінің өзгешелігінде болуға тиісті, яғни толықтауыш қызметіндегі сөз бастауыш болып кетпеу үшін табыс жалғауын қабылдап тұрады деп көрсеткен болатын. Бұл қағиданың дұрыстығы ешқандай күмән туғызбаса керек, ұсынылып отырған ереже барлық уақытта табыс септігінің жалғаулы немесе жалғаусыз болып келуінің өлшемі бола алмайды» [2, 598]. Мәселе бойынша айтылған мәліметтерді жинақтай отырып, көркем әдебиеттерден алынған материалдарды саралай келгенде төмендегіше жағдайларды аңғаруға болады.

Мысалы: *Старшын байлау ауылдардан жинап, бір саба қымыз әкеліп, біз жатқан жапаның ішіне енгізіп қойды (С.Сейфуллин). Кәдімгідей от алып жүретін, төрт дөңселегі бар автомобиль **машина жасаймыз** деп бөседі өздері (С.Мұратбеков). Сұлтанның келіншегі мен қарындасы **қызылша теруге** кеткен (Ә.Тарзи). Апам қасына отырып **сусын ұсынған**, Нариман сонда ғана көзін ашып, өзін қаумалап, Нұрсұлудың **хабарын білгісі** кеп телміре қараған жұртқа **басын шайқады** (С.Мұратбеков).*

Мысалдардан байқап отырғанымыздай, қымыз әкелу, машина жасау, сусын ұсыну тіркестерінде табыс септігі түсіріліп айтылған. Табыс септіктің бұлайша түсірілуі сөз тіркестеріндегі синтаксистік байланыстың синтетикалық тәсілден аналитикалық тәсілге ауысуына әкеліп соқтырады. Алайда, табыс септігінің түсіп қалуы, осы септіктің көмегімен құралатын тіркестердің бәріне бірдей тән емес. Олардың арасынан бірнешеграмматикалық ерекшеліктерді айыруға болады.

Табыс септігінсіз байланысқан сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарларын сөз таптарына қатыстыра қарайтын болсақ, олар көбіне зат есімдер болып отырады және әрдайым басыңқы сыңарымен іргелес, қатар тұрады, бір-бірінен алшақтамайды. Егер мұндай тіркестердің арасына басқа сөздер кірістірілетін болса, онда табыс септігі бағыныңқы бөлікке міндетті түрде жалғанып отырады. Мысалы: ***Мылтықты** барған соң алады (Ғ.Мүсірепов).*

Сөйлемдегі *мылтықты* сөзін мезгіл пысықтауыштың қызметін атқарып тұрған *барған соң* сөздерінің алдына шығарып, сөйлемді *Барған соң мылтық алады* деп құрастырар болсақ, онда сөйлем құрылымында ешқандай олқылық болмаған болар еді. Ал алғашқы құрылымдағы мылтық сөзін табыс септігінсіз айтуға мүлде болмайды. Олай ету – лексика-грамматикалық тұрғыдан да, синтаксистік тұрғыдан да қате болады.

Бірқатар есім сөздер тілде тәуелдене септелуі арқылы етістіктерге тіркесіп, меңгерілген сөз тіркестерін жасайтыны белгілі. Осындай тәуелденген есім сөздер табыс септігін де қабылдайды да сабақты етістіктерге тіркесіп, сөз тіркесін жасайды. Бұл құбылысты табыс септігінің

жалғануы немесе түсіріліп айтылуы тұрғысынан қарайтын болсақ, тәуелденген бағыныңқы сыңарлар өз басыңқысымен іргелес не алшақтұрып байланысқанына қарамастан әрдайым табыс септігінің жалғауына қойылып айтылады. Мысалы: *Мынандай айрықша ескерткішті көргенде болгар достар ауыздарын ашып, көздерін жұмды.* (Д.Исабеков). *Жастардың білімін байқайықшыдеп, жыл сайын бес-алты абитуриенттен әдейі өзім емтихан алам* (Б.Нұжекеев). Сөйлемдердегі көрсетілген тіркестерде бағыныңқы сыңарлар тәуелденіп барып септегендіктен, басыңқымен іргелес тұрып байланысқанына қарамастан табыс жалғауында айтылып тұр.

М.Балақаев өзінің еңбектерінде табыс септік жалғауының түсіріліп айтылуын тура толықтауыштар жүйесінде қарастыра отырып, олардың жалғаулы, жалғаусыз болып жұмсалуын, түркологияда бұл мәселе жөнінде айтылған пікірлерді санамалай келе: «Есім мен етістіктердің тіркесінен құралған күрделі баяндауыштар тура толықтауыштарды ортақтаса меңгереді де, соңғылар әр уақытта жалғаулы болады... Экспрессивті мағынада жұмсалатын күрделі не қосарлы етістіктердің жетегінде айтылатын тура толықтауыштар да әрдайым жалғаулы болады»[3, 125], – дейді. *Биылғы табыстарды баянды етейік. Бұл сөзді мақұл көрді. Асқар есікті ашып кеп жіберді*, сияқты мысалдарды дәлел ретінде ұсынған.

Біз бұл пікірді толығымен қолдай алмаймыз. Мысалдарға назар аударып көрелік: *Далада Байдәлінің баласы темір төбелеп отыр* (Ә.Тарази). *Ол кезде тас көмір жоқ, пешке тек жапа, кепкен ағаш жағатын едік* (С.Сейфуллин). *Әсіресе Абай қыстауына жақын болатын Тесіп-шыққан өлкесінен мол қылып пішен шапқызу қажет* (М.Әуезов). *Жылдам суырыла сыбырлап, құран аударуға кірісті* (М.Әуезов). *Сөз жоқ бұған нақты дәлел талап етер еді* (Ә.Тарази). Сөйлемдерде берілген сөз тіркесіндегі басыңқы сыңарлардың алғашқылары күрделі етістіктер болса, соңғысында құранды етістіктер жұмсалып тұр. Бұл орайда жоғарыда көрсетілген ғалымның пікірі сөз тіркестеріне емес, сөйлем мүшелерінің синтаксисіне қатысты айтылғанын есте ұстаған жөн [4].

Ескере кететін бір жай, табыс септігінің көмегімен есімді сөз тіркестері жасалынбайды, екінші сөзбен айтқанда табыс жалғауының көмегімен байланысатын сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары әрдайым етістіктерден болады. Септік жалғауларының меңгерілген сөз тіркесін жасайтын түрлерімен салыстыра қарағанда, бұл құбылыс табыс септігінің тағы бір ерекшелігі болып табылады [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Закиев М. Синтаксический строй татарского языка. – Казань, 1963.
2. Балақаев М. Основные типы словосочетаний в казахском языке. – Алма-Ата: Изд. Ақд. Наука Каз ССР. 1957. – 245 с.

3. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1971. – 336 б.
4. Сайрамбеков Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлемдер синтаксисі. – А., 1991.
5. Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. – А., 1965.

БАЙМУСАЕВА С.С. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СВЯЗИ МЕЖДУ СЛОВАМИ В ТВОРИТЕЛЬНОМ ПАДЕЖЕ

В статье рассматриваются некоторые особенности связи между словами в творительном падеже.

Ключевые слова: словосочетание, падеж, предложение, текст.

BAYMUSAEVA S.S. SOME FEATURES OF THE CONNECTION BETWEEN WORDS IN THE ABLATIVE

The article deals with some features of the relationship between the words in the instrumental case

Keywords: phrase, case, offer, text.

УДК 811.512.122.+811.161.1:398.91

ПОСЛОВИЧНЫЙ ФОНД ЯЗЫКА КАК ОТРАЖЕНИЕ ЕГО НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ

ИСАБЕКОВА Г.Е., НАРОЖНАЯ В.Д.

Язык, менталитет и культура этноса взаимосвязаны настолько тесно, что практически составляют единое целое, состоящее из этих трёх компонентов, ни один из которых не может функционировать (а, следовательно, и существовать) без двух других. Все вместе они соотносятся с реальным миром, противостоят ему, зависят от него, отражают и одновременно формируют его.

Ключевые слова: язык, языковая картина мира, национальное искусство, сознание, специфика, культуры, менталитет.

Исследование взаимодействия языка и культуры остается актуальным в современной лингвистике и рассматривается в разных аспектах. Эти аспекты согласуются в соответствии с принципом дополнительности. Один из аспектов изучения диалекта «язык» – «культура» связан с выявлением взаимодействия субкультур в рамках национальной культуры и с отражением этого соотношения в языковом сознании носителей языка [1, 18].

Своеобразие национальной культуры, обусловленное своеобразием практической деятельности того или иного этноса, отражается не только в специфике национальных языков. Взаимодействие представителей разных лингвокультурных и этнических сообществ осложняется, кроме языковых,

такими компонентами культуры, которые являются национально-специфическими. К числу таких компонентов Н.В.Дмитрюк относит «национальные *традиции* (устойчивые элементы культуры), *обычаи* (традиции в соционормативной сфере культуры), *быт, повседневное поведение* (принятые в определенном социуме нормы общения), *национальные картины мира*, отражающие специфику восприятия окружающего мира, *национальные особенности сознания и психики* самих представителей национальных культур и, наконец, *национальное искусство*, отражающее специфику национальной культуры в целом» [2, 16].

Осваивая ценности окружающего мира, носитель языка опирается на устоявшиеся в его культуре традиции, менталитет. Каждая культура имеет свою систему ценностей, которая отражает специфическое положение данной культуры в мире. Такая система является динамичной и изменяется в зависимости от того, какого рода ценности доминируют в обществе на определенном этапе его развития. Благодаря этой системе обеспечиваются целостность данной культуры, ее неповторимый облик, необходимая степень порядка и предсказуемости. Культурные ценности составляют «ядро» любой культуры и определяют ее уникальный характер.

Вместе с тем, понятия «этнос», «культура», «этническая культура» в научной литературе до сих пор остаются до конца не определенными. Л.Н.Гумилев рассматривает этнос как явление скорее географическое, природное, психологическое, чем социальное. Для Л.Н.Гумилева основные признаки этноса – это самосознание (или идентичность) и стереотип поведения, понимаемый как нормы отношений между индивидами или группами индивидов.

В теории этноса Ю.В.Бромлея этнос рассматривается как «исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей, обладающих общими, относительно стабильными особенностями языка, культуры и психики, а также сознанием своего единства и отличия от других подобных образований, фиксированным в самоназвании» [3, 76].

Национальная культура влияет на формирование «этнической картины мира» (или образа мира). Этническая картина мира отражается в языке, который формирует языковую картину мира, представляющую «совокупность зафиксированных в единицах языка представлений народа о действительности на определенном этапе развития народа» [1, 23].

Отчетливее всего национальная специфика проявляется в деятельности. Своеобразие практической деятельности этноса обуславливает национальное своеобразие его культуры.

Среди других факторов, способствующих возникновению и закреплению национально-культурной специфики языкового сознания, большинство ученых выделяют природно-географические, экономические,

социально-исторические факторы, составляющие особенности жизни того или иного общества. «Природа и социальный ландшафт, на которых осуществляется любая деятельность, а также артефакты, в которых реализуется деятельность прежних поколений, понимаются именно как *условие* деятельности. Поскольку мир вещей не может быть единым для человечества, постольку и существует качественное разнообразие национальных культур» [2, 14].

Однако это разнообразие не существует само по себе; специфика культур осознается только в ситуации их контакта, общения между представителями различных локальных культур. Такая ситуация заставляет обратиться к рассмотрению вопроса о взаимоотношении языка и культуры. Как компонент духовной культуры язык занимает в ней особое место, являясь необходимым средством и условием возникновения, развития и функционирования других компонентов культуры.

Каждая культура имеет свои законы, свои нормы, правила жизни, которые передаются из поколения в поколение в форме традиций и обычаев, определенных моделей поведения. Следы родной культуры присутствуют во всех сферах жизнедеятельности: в способах общения, стилях мышления, в отношении к другим людям, к самому себе, к фактам и событиям реальной действительности.

Язык выступает как система значений, через призму которых человек передает и отражает свои знания о мире. Язык представляет собой хранилище культурных знаний, средство передачи культурных традиций и орудие общения. Подвергаясь влиянию культуры, с одной стороны, с другой стороны, язык сам непосредственно влияет на формирование у носителя культуры образа мира.

Язык и образ мышления взаимосвязаны. Представление о языковой концептуализации мира, специфичной для каждого отдельного языка и находящей отражение в особенностях пользующейся этим языком культуры, восходит к идеям В. Фон Гумбольдта и получило свое выражение в рамках гипотезы Сепира-Уорфа, в основе которой лежит убеждение в том, что люди видят мир по-разному – сквозь призму своего родного языка.

В этом же контексте выстраиваются рассуждения русского ученого А.Д.Шмелева, который пишет: «С одной стороны, в языке находят отражения те черты внеязыковой действительности, которые представляются релевантными для носителей культуры, пользующейся этим языком. С другой стороны, овладевая, в частности, значением слов, носитель языка начинает видеть мир под углом зрения, подсказанным его родным языком и сживается с концептуализацией мира, характерной для соответствующей культуры. В этом смысле слова, заключающие в себе лингвоспецифические

концепты, одновременно «отражают» и «формируют» образ мышления носителей языка» [4, 27].

Размышляя об уроках истории Вавилонской башни, рассказанной в Книге Бытия, В.Н.Топоров отмечал, что помощь Бога заблудшим состояла в том, что, вступив на путь культурно-языковой дифференциации, люди должны были осознать факт многообразия языков и культур, отказаться от восприятия своего взгляда на мир как единственно возможного или единственно верного, такого, который «не с чем сравнить, соотнести, сопоставить, И нечем проконтролировать, поправить, поддержать, продублировать» (что «питает, как на дрожжах, поднимающуюся гордыню»), научиться жить в условиях культурно-языкового плюрализма, «увидеть не только «другое», но и через него и себя, по крайней мере, ощутить свое различие, свою специфику, свою характерность – и в достоинствах, и в недостатках, которые в своей совокупности образуют неповторимость данного языка и данной культуры, уникальность, распространяющуюся в конце концов на весь массив языков и культур» [5, 52].

А.Вежбицкая поддерживает определение культуры, предложенной Герцем: «Понятие культуры обозначает эпически передаваемую модель значений, воплощенных в символах, систему наследуемых представлений, выраженных в форме символов, при помощи которых люди общаются между собою и на основе которых фиксируются и развиваются их знания о жизни и жизненные установки» [6, 78]. А.Вежбицкая подчеркивает, что язык и его словарный состав представляет собою лучшее доказательство реальности культуры в смысле исторически передаваемой системы «представлений» и «установок». Культуры не являются неизменными «сущностями» и они не имеют фиксированных очертаний. То же самое можно сказать и о языках. «Никакой язык не может служить лучшим примером неоднородности и отсутствия «фиксированных очертаний» нежели английский» [6, 48].

Кроме того, А.Вежбицкая указывает, что «нельзя найти «идентичность» своей собственной культуры (сколь бы разнородной она ни была) пока глубоко и досконально не познакомишься с другой культурой, вплоть до того что реакция на это знакомство обновит все твое существо» [7, 28]. Прогресс в межкультурной коммуникации не может быть основан на лозунгах, подчеркивающих только неоднородность и изменчивость культур и отрицающих реальность различных культурных норм и моделей. Прогресс во взаимопонимании между культурами требует в качестве основания фундаментальных исследований различных культурных норм и исторически передаваемых моделей значения [7].

На важность осознания своей национальной (этнической) идентичности, т.е. самопознания указывали многие русские философы начала XX века. Так, А.И.Ильин определяет духовное единство народа таким

образом: «Это есть единство, возникшее из инстинктивного подобия, общения и взаимодействия людей в их обращении к Богу, к данной от Бога внешней природе и друг другу. Это единство вырабатывается исторически, в борьбе с природой, в создании единой духовной культуры и в самообороне от вторгающихся нарушителей... Каждый народ призван к тому, чтобы принять свою народную и историческую «данность» и духовно проработав ее, одолеть, одухотворить ее по-своему, пребывая в своем, своеобразном национально-историческом акте. Это его неотъемлемое, естественное, священное право» [8, 37].

По мнению Н.С.Трубецкого, истинный национализм состоит не в заимствованиях у чужих этносов и в навязывании соседям своих навыков и представлений, а в самопознании. Самопознание есть средство борьбы с собственным эгоцентризмом, есть способ определить свое настоящее место в мире и для каждого человека, и для каждого народа. Самопознание приводит «к постижению природы людей (или народов) вообще, к выяснению того, что не только сам познающий себя субъект, но ни один другой из ему подобных не есть центр или вершина. От постижения своей собственной природы человек или народ путем углубления самопознания приходит к сознанию равноценности всех людей и народов. А выводом из этих постижений является утверждение своей самобытности, стремление быть самим собой. И не только стремление, но и умение. Ибо тот, кто самого себя не познал, не может, не умеет быть самим собой» [9, 48].

В.В.Кочетков определяет культуру как «характерный образ мыслей и действий, способ духовного освоения действительности на основе выявления ценностей, воплощаемых в образцах деятельности, передаваемых от поколения к поколению в процессе социализации» [1, 28]. Культура и ценности, составляющие ее ядро, объединяют людей в единую целостность – общество.

Подобно тому, как в культуре каждого народа есть общечеловеческое и этнонациональное, так и в семантике каждого языка есть отражение общего, универсального компонента культур, так и своеобразие культуры конкретного народа.

А.Вежбицкая пишет, что «способ интерпретации людьми своих собственных эмоций зависит, по крайней мере, до некоторой степени, от лексической сетки координат, которую дает им их родной язык» [6, 85]. Вспоминая слова Уильяма Джеймса, она отмечает, что на этот в значительной степени туманный мир чувств каждый язык накладывает свою собственную интерпретирующую сетку координат... И если кому-то потребуется попытаться назвать каждую отдельную из эмоций, то их число будет ограничено внутренним лексиконом того, кто предпримет такую попытку,

поскольку каждый народ нашел имена для оттенков чувств, которые не выделяются другими народами... Эмоции не могут быть идентифицированы без помощи слов, а слова принадлежат какой-то одной конкретной культуре и приносят с собою культурно-специфичную точку зрения» [6, 74].

На образ мышления, на специфику взаимодействия с окружающими, на особенности социализации человека, на его индивидуальную ментальность оказывает влияние, прежде всего, культура и история развития цивилизации. Культуру Л.С.Выготский рассматривал как способ освоения социальных знаков. Называя человека культурным, мы подразумеваем, что он усвоил систему социальных знаков. Разные культуры представляют разные требования к уровню развития человека [10].

Национальное культурное пространство – это информационно-эмоциональное (этническое) поле, виртуальное и в то же время реальное пространство, в котором человек существует и функционирует и которое становится ощутимым при столкновении с явлениями иной культуры. Оно выступает как форма существования культуры в сознании человека. Национальное культурное пространство «включает в себя все существующие и потенциально возможные представления о феноменах культуры у членов национально-культурного сообщества» [1, 24].

К глубинным слоям культурного пространства относятся те представления, которые восходят к архетипическим, древнейшим представлениям, соотносятся с ними и представляют собой базовые оппозиции культуры. Такие оппозиции носят универсальный характер, но их конкретные проявления и удельный вес в каждой конкретной культуре являются национально-культурно окрашенными.

Таким образом, научные изыскания последних десятилетий включают в область лингвистических исследований широчайший спектр лингвофилософских, лингвопсихо-логических, лингвосоциальных проблем, связанных с исследованием взаимосвязи и взаимозависимости таких понятий, как язык, сознание, культура, этнос, решение которых призвано осуществить новое направление в современной лингвистике – этнопсихолингвистика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий. – М., 2002.
2. Дмитриук Н.В. Языковое сознание в гомогенной и негомогенной лингвокультурной среде. Попытка теоретического истолкования. – М., 2000.
3. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
4. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М. 2002.
5. Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем. Восток-Запад,
6. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М. 2001.
7. Вежицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и

прагматики. – М., 2001.

8. Ильин И.А. Путь духовного обновления. Путь очевидности. – М. 1993. вып. 4. –М., 1989.

9. Трубецкой Н.С. Общеславянский элемент в русской культуре. Вопр. языкознания. - М., 1990. - № 2. - С. 122-139

10. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1999.

ИСАБЕКОВА Г.Е., НАРОЖНАЯ В.Д. МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР ҚОРЫ ТІЛДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада тіл, менталитет және халық мәдениетінің өзара жақын байланысы жайында айтылған. Олар бір бүтінді құрап, үшеуінен біреуін бөлек алып қарастыруға мүмкін еместігі айтылған. Олар біріге отырып нақты өмірде қарсы тұруға, тәуелді болуға байланыстылығы мен бір мезгілде қалыптасуы баяндалады.

Кілт сөздер: тілі, тіл, ұлттық сана, сурет, әлемнің искусство ерекшелігі, менталитет, мәдениет.

ISABEKOVA G. E., NARAZHNY V.D. PROVERBS IN THE LANGUAGE AS REFLECTION OF ITS NATIONAL AND CULTURAL SPECIFICS

Language, mentality and culture of ethnos are interconnected so closely that practically make the whole consisting of these three components any of which can't function (and, therefore, and to exist) without two others. All together they correspond with real world, resist to it, depend on it, reflect and at the same time form it.

Keywords: language, language picture of the world, national art, consciousness, specifics, the mentality, mdenit.

ӘОЖ 811.512.122-1

АБАЙ ТІЛІНІҢ ТАҒЫЛЫМЫ

СЫЗДЫҚ Р.

Мақалада Абай поэзиясы тілінің кейінгі қазақ ақындарына орасан зор әсер еткенін, Абай тіліндегі көріктеудің амал-тәсілдері мен ол ұсынған принцип-бағдарлардың кейбірін қазақ ақындары қабылдап, әрі қарай жалғастырғаны көрсетілген.

Кілт сөздер: поэтикалық дәстүр, Абайдың ізбасары, көркемдік әлемі, өлең архитектурасы, лингвостилистика.

Абайдың істеп кеткен қызметі
әдебиетімізге асыл іргетас.
(Екеу, яғни Ж. Аймауытов пен М. Әуезов)

Абайды қазақ көркем сөзі мен әдеби тілінің жаңа кезеңін бастаушы, оларды жаңа сапаға көтеруші, сөз өрнегінің соны үлгілерін ұсынушы деп танығанда, сол жаңалықтардың, сол үлгі-қалыптардың әрі қарай жалғасуын іздейміз. Егер жалғаспаса, ол жаңа кезең, жаңа сапа, жаңа өрнек болып саналмай, дүниеге бір-ақ рет келіп, тұйықталып қалған феномендік құбылыс болып табылар еді.

Абайды ұлы деп танытып отырған белгі – оның поэтикалық дәстүрінің, рухани қазынасының, көркем тілінің жалғастық тапқандығынан, өзінен кейінгілерге үлгі-эталон болғандығынан көрінеді. Бұл жайында жиі айтылып, көп жазылып келеді. Дегенмен, бұл концепцияны жоғарғы талдауларымыз бен түйіндерімізге жанастыра дәлелдей түспекпіз. Осы мақсатпен ұлы Абайдың ізбасары Шәкәрім Құдайбердіұлының тіл өрнегіне үңілсек. Шәкәрім – Абайдың азаматтық ар-ұжданы мен ақындық талантын тамаша танып, өте жоғары бағалаған, бағалай отырып үлгі тұтқан адам. Ол өлеңдерінде Абай есімін бір емес, бірнеше рет атайды. «Жастарға» деген өлеңінде:

Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық,
Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, қаралық!
Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр, баралық!
Білімді сол кісіден үйренелік,
«Әдейі іздеп біз келдік сізге» делік,
«Өмір зая болмастық өнер үйрет,
Ақылыңды аяма бізге» делік, –

деп, Абайды ұстаз тұтуға жастарды шақырады. Ол «мыңмен жалғыз алысқан», «өзі ермей, ерік бермей қор еткен жұртын» айтқан, «сөзді ұғарлық бозбаланы көре алмай, үзілмес үмітпенен бос қуарған» Абайды да жақсы таниды. Сондықтан:

Бұл Абай саудагер ғой ақыл сатқан,
Әртүрлі асылы көп өтпей жатқан.
Тегін білсең, аласың, бос береді,

Тұтасынан ешкім жоқ мұны тапқан, – деп шындықты айтады. Абайды Шәкәрім барлық тұрғыдан ұстаз тұтады:

Сөзбен де, өлеңмен де сабақ беріп,

Алсын деп керектісін өзі теріп, – деп, өзінің алдына ұстазынан өзіне керектіні алу мақсатын қойғанын білдіреді. Сөз өнеріндегі керегін теріп алады. Алады да, жаратқандарын ұстазынша халқына ұсынады.

Шәкәрім есімі ақталып, қалдырған мол мұрасы қалың жұртшылыққа ұсынылғалы 4-5 жылдың жүзі болғанымен, Шәкәрім шығармаларының тілін сөз етуге алғашқы күндерден бастап кірісе алмағанымыздың дәлелді себебі бар. Ең алдымен, белгілі бір қаламгердің көркем тілін талдаудың негізгі

мақсаты ондағы көріктеу құралдарын: эпитет, метафора, метонимия т.с. сияқтыларды тауып көрсетіп беру емес, бұндай жұмыс, біріншіден, ғылыми зерттеу емес, дерекнаме ғана болар еді, екіншіден, көркем шығарма, әсіресе поэзия болғандықтан, көріктеу элементтері ақын-жазушының қай-қайсысынан да молынан табылары даусыз, сондықтан оларды тауып тіркеп, не ерекшелік, не жаңалық деп тану әрдайым ғылыми ізденіс болып шықпайды. Осы себептен суреткердің тіл көркемдігін көрсетуде оның әсемдік әлемін танытатын көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдарды пайдалану тәсілдерін, алдындағы үлгілерін, қайнар көзін, әрі қарай ұласуын танып-таныту дегендей мәселе қырларын (аспектілерін) нысанаға алу қажет болмақ.

Ал Шәкәрімнің көркемдік өрнегін, яғни поэтикалық тілін Абайдың сөз кестесімен ұштастырмай әңгімелеу мүмкін емес, өйткені Шәкәрім – Абайдың поэтикалық мектебінің өкілі, жалғастырушысы. Демек, Шәкәрім тілін сөз етпес бұрын Абайдың тілдік поэтикасын жан-жақты талдап, танып алу қажет болды. Ұлы ақынның поэтикалық өресін лингвостилистикалық тұрғыдан жүйелі түрде арнайы зерттеген монографиялық еңбектер болмай келді. Әрине, Абайдың тілі деген тақырып мүлде сөз болмады деуге болмайды, бірақ бұл тақырыптағы ізденістер Абайдың қазақ әдеби тілінің даму барысында алған орны, атқарған қызметі, ақын өлеңдеріндегі көріктеу құралдарының көрінісі, бұл орайда оның қосқан жаңалықтары мен өзгерістері деген сияқты мәселелерге арналды. Осы қазына мен жаңалықтардың тілдік негізін (механизмін) танытуды кешеуілдетіп келе жатқан жайымыз болды. Лингвистикалық стилистика (тілдік стилистика, лингвостилистика) дегеніміз әртүрлі эмоционалдық, экспрессивтік қосымша мағыналарды білдірудегі тілдік құбылыстарды зерттейтін ғылым саласы болса, осы сала бойынша Абай тілі кеңінен әңгіме өзегіне айналмай келгені мәлім. Көрсетілген талапты көздейтін жұмыс енді жазылып отырғандықтан, белгілі бір шамада Шәкәрім тілін де сөз етуге мүмкіндік алдық. Әрине, бұл ізденістеріміз Шәкәрімдей зор суреткердің тілін тұтастай алып, жан-жақты талдау емес, өйткені әрі ақын, әрі прозаик жазушы, әрі публицист, әрі тарихшы, философ ғалым Шәкәрім мұрасының стильдік-жанрлық өрісінің кең екендігі, оның тілдік-көркемдік тәсілдерді саналы түрде қолданып, өзіндік ізденістергебарғандығы, қаламына тән ерекшеліктердің молдығы мен әр алуандығы – осылардың баршасы бұл тақырыпты өз алдына бөлек арнайы зерттеуді қажет етеді.

Біз бұл жерде Абай мен Шәкәрім поэзиясының көркем тіліндегі іліктестіктің бірнеше сәттерін ғана талдамақпыз. Шәкәрім де, ұлы ұстазы сияқты, ең алдымен, қазақтың күшті дамыған байырғы поэтикалық мектебінен, поэтикалық тілінен нәр алған, сол тілдің бай мұрасын: образдар

дүниесін, сол образдарды беретін сөздер мен фразеологизмдерді орынды әрі молынан пайдаланған. Ұстазы Абай:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Сөздері бары жамау, көбі құрау, – деп сынаса да, шәкірті Шәкәрім:
Сыпыра жырау, Шортанбай,
Үмбетай мен Марабай
Алды-артына қарамай,
Соққанда жырды суылдап,

Жел жетпейтін құландар, – деп, оларды қазақ поэзиясының ең ірі өкілдері ретінде таниды. Бұл жерде шәкірті ұстазымен сыпайы түрде пікір сайысына барып тұр-ау дейміз. Абай Бұқар, Дулат, Шортанбайларды сынағанда, сірә, олардың шығармашылығынан біркелкі тұтастықты, төменнен жоғары көтерілетін жүйелілікті көре алмай, «сөздері жамау, құрау» десе, шәкірті бұл «кедір-бұдырдың» сырын өзінше дәлелдейді:

Ескі жырдың ұйқасы
Бірі қысқа, бірі ұзын.
Буындары бұзық деп,
Біз баспаймыз ол ізін.
Неге бұлай айтты деп,
Сынамаймыз негізін.
Ойлай келсең ескі жыр
Салады тұлпар жүрісін,
Міне, байқа мұнысын.
Кейде жорға, кейде жел,
Бұлдыр қағып, асар бел.
Кейде арындап, кейде шап,
Адымын алыс құлашап,
Алады кейде тынысты,
Солғындатып жүрісті,

Осындай жырды ұнаңдар! – дей келіп, бұрынғы ақын-жыраулардың өлең-жырларына:

Сырына баға берсеңіз,
Таңғаларлық ісі бар,
Көңілді тартар күші бар,
Асықпай тыңдап шыдаңдар, –

дейді. Осы арқылы өзіне дейінгі қазақ поэзиясының көркемдік әлемін мойындайды. Мойындайды да қабылдайды. Шәкәрім тіліндегі *қасықтай қар, тобықтай тоқ, көз тойып, көңіл толу, мінсіз бақ, сансыз дәулет, жүзі бар айдай, мінезі майдай, дариядай мол ақыл, сұр жыландай сусылдау, нәқталы басқа бір өлім, көз алартып, күресін адырайту* сияқты образдар мен оларды беріп тұрған сөз кестелері – қазақтың көркем тіліне бұрыннан кәнігі

дүниелер. Бұлар – Шәкәрімнің айтпақ ойларының, поэтикалық идеясының тірегі, негізі. Мысалы, ақынның «Өлімнің хақ екенін көрсең де» деп басталатын шағын өлеңіндегі сөз өрнегі түгелімен бұрыннан қалыптасқан образдар дүниесімен келген:

*Өлімнің хақ екенін көрсең де,
Өлместей омыраулап жатасың.
Дозақтың барын біліп жүрсең де,
Күнәға әлің келсе батасың...
Алланың адал ризығын жесең де,
Арамды әдейі іздеп татасың...
Алланың ақ өлімі келгенде,
Амалсыз қара тастай қатасың...*

Сырт қарағанда, өлең тілінде жарқыраған әшекей сөздер де, көзге ұратын тосын қолданыстар да жоқ, бірақ ақынның айтпағы – «біле тұрып, күнәға батпа, дұрыс емесін білген соң, бұрыстыққа барма» деген идеяны оқырманына оның құлағы қаныққан, тілі жаттыққан сөз бояуларымен әсерлі етіп, әдемі жеткізген. Алайда бұдан «Шәкәрім тілінде ешбір жаңалық жоқ, ізденіс жоқ» деген тұжырым шықпайды. Керісінше, кәнігі фонда Шәкәрімнің Абайша тапқан соны дүниесі көріне түседі.

Абай тілінің өзіне дейінгі қазақ көркем сөзі поэтикасынан ерекшеленетін бірнеше тұстары барын айттық. Солардың бірі – Абайдың өз қолтаңбасының (шығармашылық контекстінің) айқын көрінуі болса, бұл ерекшелікті танытатын белгілердің бірі – поэзия тілінде соны сөз-образдардың молынан орын алуы. Соны образдар жасауда Абай жандандырған тәсілдердің бірі – мағына жағынан бір-біріне жанаспайтын сөздерді тіркестіру екенін көрсеттік, осы амал Шәкәрімде де кеңінен қолданылған. Мысалы, оның:

*Улы жүрек, долы тіл сөйлеп отыр,
Ыза қысып, тісімді байлаулымын, –*

деген өлең жолдарындағы *улы жүрек, долы тіл, тіс байлау* деген тіркестер мағыналары жуыспайтын сөздерден жасалған: *улы* болатын тамақ, ішімдік, дәрі сияқты нақты заттар, ал *жүрек сөзіне* тіркескенде, *улы* компоненті мағынасын ауыстырып, «әділетсіздік көрген, ызаға толы» деген ұғымға ие болып тұр, *долы тіл* де сондай: *долы* болатын нақты адам болса керек (*долы қатын* деген сияқты), ал адамның өзі емес, *тілін долы* деп бейнелегенде және *тісімді байлаулымын* дегенінде тағы да жанаспайтын сөздердің тіркесуінен жаңа ұшқын-тың экспрессия пайда болып тұр. Тағы бір өлеңінде Шәкәрім:

Қайсыбірі қайғы айтып,

Үміттің үйін құлатты, – дейді. *Үй* – нақты зат атауы, *үміт* – дерексіз есім. Деректі, дерексіз есім атаулары тіркеспеуге тиісті, ақын осы «заңсыз

тіркес» арқылы жаңа ассоциация туғызып тұр, оның үстіне осы үйді құлатып, бұл тың образды одан сайын күшейткен. Бұрынғы «үміт үзілу» деген образды үміттің үйін құлатты деп жаңаша ұсынуы – Абай үлгісі.

Еріксіз маған ел жапты *Болыстықтың тоқымын* – дегенінде де «өз еркімсіз ел мені болыс етіп қойды» деген идеяны «ел маған болыстықтың тоқымын еріксіз жапты» деп, әсерлі, әсем образ жасаған. Тоқым атқа жабылады, адамға жабылмайды, бұл – бір мағыналық кереғарлық болса, *болыстың тоқымы* дегенде *тоқым* сөзі мағына ауыстырып, «әкімшілік» деген ұғымдағы метафораға айналып тұр. Бұл мысалдардың моделі Абайдың *күлкінің ерні, үміттің аты, көңілдің жайлауы, ақылдың көзі* немесе *үрпейген жүрек, нұрлы ақыл* деген сияқты қолданыстарында жатыр.

Осы қатарда: *талапқа нөқта тағу* (Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды, Бабын таппай мінгенді қылар жынды. Ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық – *Талапқа* алты түрлі *нөқта тақтық*), *айла жамылу* (Ар кетіп, *айла жамылдым*), *ғылымнан жалаңаш болу* (Бұтасыз біткен шоқыдай, *Ғылымнан едім жалаңаш*), *ноқтасыз ой, бояулы дін* (*Ноқтасыз оймен* тексердім, *Бояулы діннен* сескендім), *ұяттан жүген ұстау* (Ынсап, рақым, *ұяттан жүген ұстап*, Өзіміз ең түбінде қайда бардық), *өлеңнің жесір болуы* (Жиырма үш жасымда Бұл *өлең* жазылған. Басында табылмай Өзіне лайық ән, Мұңлы, күйсіз *жесір боп* жатыр еді, Мінеки, ойланып өз әні табылған) сияқты образдарды көре аламыз.

Абайдың қолтаңбасында кейіптеу амалы көзге түседі. Әрине, бұл мүлде тың тәсіл емес, дегенмен, ол – жаңа образдар жасауда ұлы ақынның шебер қолданған құралдарының бірі. Мысалы, қысты – ақ сақалды кәрі шал деп, күнді – күйеу, жерді – қалыңдық деп, адам кейпіне келтіріп бейнелеуінің әсері Шәкәрімге: *Күн батып жоғалды Нұрыңнан ұялып. Жұлдыз бен ай қалды Саулеңнен нәр алып. Жетіқарақшы айналып сені іздеп жүр. Бәрі де сені ойлап, Мас болып сандалып* деп сұлуды суреттеуіне немесе: «Тойға келген *таң желі сыбырласып*» деген сияқты өлең жолдарында күн, ай, жұлдыз, желдерді адамша ұялттырып, мас қылдырып, сыбырлатып қоюына жол берген.

Шәкәрімнен, Абай сияқты, образдар дүниесін теңеу, шендестіру арқылы беруде де жасалу моделі бұрынғы болғанымен, күтпеген соны қолданыстарды табамыз. Мысалы, Шәкәрімде *өлең – әскер* (*Әскерім – өлеңім мен сөздерім*), *ән – өлшеуіш, ашу – келіншек, ынсап – кәрі адам, өлең – күміс, қағазы – жолдасы, қаламы – сырласы, сөз сөйлеу – ер қосу* (*Ер қосқанға ұқсайды сөз сөйлемек*) тәрізді мысалдар ақынның образдар дүниесіне тың үлгілер енгізіп тұр.

Абайдың шығармашылық контексінен орын алған құбылыстың және бірі – мағынасында жағымсыз реңк бар сөздерді, әсіресе етістіктерді экспрессивті етіп жиі қолдануы көзге түссе, бұл амалды Шәкәрім де

жалғастырады. Мысалы, ұстазы болыс пен пысықтардың, керім-кербездердің, бойы былған, сөзі жылмаңдардың, білімсіз надандардың портретін беруде *далтылдап, жалтылдап, барқылдап, тарқылдап* сияқты сөздерді қолданса, шәкірті де қалжыңшыл, қылжықбастарды суреттеген өлеңінде *ыржақта, жыртақта, бұлтылда, жылтылда, арсылда, жырқылда, тырқылда* сөздерін бір жерде шоғырлап келтіріп, олардың жағымсыз экспрессиясынан өткір образдар жасаған. «Сәнқойлар» деген өлеңінде де аталған қоғам топтарының *шедірейіп, шекиіп, қасын керіп, бұлықсып, қылықсып* деп суреттелуі тегін емес. Мұндағы жағымсыз бояулы етістіктер қылжықбастар мен сәнқойларды экспрессиялы сөздермен «сілейтіп салған».

Образдың эстетикалық өрісін кеңейтуде Абай тосын эпитеттерді қолдануды жүйелі тәсілге айналдырса, Шәкәрім мұны да іліп әкетеді. Жоғарыда аталған *ноқтасыз ой, бояулы дін, улы жүрек, долы тіл* дегендері сияқты, *жүрек, тіл, көңіл, ой* сөздерінің эпитеттерін сан құбылтып отырады. Мысалы, *толқынды көңіл, өлген көңіл, жаралы жүрек, от жүрек, аптыққан жүрек, жарық жүрек, таза жүрек, ақ жүрек, жылы жүрек* т. т.

Жоғарыда айттық, Абай шығармашылығының негізгі объектісі – адам, оның ішкі жан дүниесі. Сондықтан ол *жүрек, көңіл, ой* деген сөздерді адамның символы етіп алып, оларға «жан бітіріп», көп өлеңдерін соларға қарата айтады. Шәкәрімде де бұл атаулар – автордың жан сарайының көрсеткіштері. Сондықтан бұлар қаратпа сөз болып келеді. Мысалы: *Шошыма, ойым, шошыма .. Қажыма, ойым қажыма ... Шарлайсың, ойым, шарлайсың, Алыстан мені барлайсың... Қой, жүрегім, қайғырма...*

Абайға дейінгі қазақ ақын-жырауларының бөгде тілдік сөздерді образ үшін жұмсаулары кемде-кем болатын. Ал Абай *перизат, айдаһар, дүлдүл* сияқты шығыс сөздерін, *единица, нөл* сияқты орыс сөздерін өздерін тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада алып, образ жасағанын білеміз: *перизат* – Татьяна Ларинаны сипаттайтын образ, *айдаһар* – Кавказдағы Терек өзені толқынының образы, *единица* – басшының, *нөл* – сол басшының соңынан еріп, айтқанын істейтін қалың көпшіліктің, тіпті дәлірек танысақ, бастаушысыз әлеуметтік іс-әрекеттерге бара алмайтын тобырдың образы.

Абайдың бұл қолтаңбалық ерекшелігіне Шәкәрім мықтап ден қойған. Шәкәрім тілінде Абайға қарағанда орыс сөздерінің қолданылуы әлдеқайда молырық орын алған. Олардың бірқатары өздерінің тура атауыштық мағыналарында жұмсалса, енді бірсыпырасы образ үшін алынған. Мысалы, *пароход, переводчик, аэроплан, телефон, граммафон, радио, электр, магнит, хроноскоп, секунд, минут, заседатель, фанатик, психолог, конвой, секретарь, повестка, университет, вокзал, апелляция, спирт, гипноз, телепат, лунатик* сияқты сөздер өздерінің номинативтік тура мағыналарында жұмсалса, «*перевод малтасын ездім, банкрот боп күйреді,*

сен ферзімсің, мен жаяу, Қайтсем ұтам ойбай-ау. Төрге барсам, мен таяу, Қылмыс па екен ханды мат» деген өлең жолдарындағы көрсетілген бөгде сөздер образ жасауға қатысып тұр.

Бұрынғы қазақ өлең-жырларымен салыстырғанда, Шәкәрім поэзиясында көзге түсетін ең үлкен ерекшелік өлең архитектурасы мен өлеңнің ырғақтық-әуендік бітімінде көрінеді. Абай мен Шәкәрім поэзиясының арасындағы үлкен іліктестік те осында, дәлірек айтсақ, өлең құрауда қазақ көркем сөз тәжірибесінде бұрын-соңды болып көрмеген, Абай ұсынған жаңа тәсілдерді (тәртіптерді) Шәкәрімнің де саналы, сауатты түрде қабыл алуында.

Ілгергі тарауларда айтылды, архитектура дегеніміз – шығарманың, айталық, өлеңнің, композициялық құрылымы, екінші сөзбен айтсақ, шығарма құрылымының сыртқы пішіні және оны құрайтын бөліктердің бір-бірімен байланысуы. Абай қазақ өлеңінің сыртқы құрылымына мүлде тың жаңалықтар әкелді, бұл ретте қазақ поэзиясын жоғары сатыдағы жазба әдебиет қатарына қосты. Ұлы жаңашылдың бұл еңбегін үстіміздегі ғасырдың басында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұновтар тұңғыш рет танып, атаған болатын. Одан кейін Абайдың ақындық шеберлігін арнайы зерттеген Қажым Жұмалиев пен қазақ өлеңі құрылысын ғылыми негізде талдаған Зәки Ахметов Абай өлеңдерінің архитектурасын кеңінен сөз етті.

Абай, ең алдымен, өлеңнің құрылымдық бөліктерінің жаңа түрлерін енгізді. Әдетте, өлеңдер шумақты, шумақсыз және шоғырлы (тирадалы) болып келеді. Абайға дейінгі қазақтың шумақты өлеңдері негізінен бір түрде: төрт тармақты *ааба* ұйқасты болып келетін 11 буынды, кейде 7-8 буынды туындылар болып кездесетін болса, шумақсыз өлеңдерге көбінесе 7-8 буынды жырлар мен кейде 11 буынды өлеңдер жататын. Зерттеушілер (З.Ахметов) қазақтың эпостық жырларында шоғырларға бөлінген түрі де бар дегенді айтады (шоғыр немесе тирада деп өлең-жырдың бір ұйқаспен келген, бір тақырыпты, дәлірек айтсақ, минитақырыпты сөз ететін, төрт-бестен бастап, одан да көп болып келген тармақтарды атайды).

Абай шумақты өлеңдер мен шоғырлы құрылымдарды түрлендірді, атап айтқанда, 8 тармақты («Сегізаяқ»), 6 тармақты («Қор болды жаным», «Бай сейілді» т. б.), 7 тармақты («Сен мені не етесің», «Ата-анаға көз қуаныш»), 9 тармақты («Тайға міндік»), 14 тармақты («Қатыны мен Масақбай») шумақтардан тұратын өлең құрылымдарын ұсынды. Бұлардың ішінде 6 тармақты өлеңдерінің өзі құрылымы, интонациясы, өлшемі, ұйқасы жағынан бірнеше түрлі болып келеді. Мысалы, алты тармақты «Қор болды жаным», «Қуаты оттай бұрқырап» деп басталатын өлеңдері мен «Бай сейілді», «Ем таба алмай», «Кешегі Оспан», «Бойы бұлғаң» деп басталатын өлеңдерінің құрылымдары бірдей емес: «Қор болды жаным» өлеңінің ұйқас суреті *аб аб вв*, өлшемі 57 57 66, яғни 1 және 3-тармақтар бес буынды, 2 және 4-тармақтар

жеті буынды, 5-6-тармақтар алты буынды болып келген, алдыңғы төрт тармақ шалыс ұйқаспен берілген. «Бай сейілді» өлеңінің ұйқас суреті бұдан өзгеше: *aa б вв б*, өлшемі де басқаша: 44 7 44 7. Алтыаяқтардың тағы бірі – «Қуаты оттай бұрқырап» деп басталатын өлеңі ұйқасы мен өлшемі жағынан алдыңғы екеуінен де бөлек тұрады: өлшем жағынан буын сандары: 7777 бб, яғни алдыңғы төрт жол жеті буыннан, соңғы екі жол алты буыннан құралған. Демек, бір шумақтағы тармақтардың саны алтау болып құрылған өлеңдер болғанымен, бұлардың әрқайсысын құрылымы жағынан бұрын қазақ поэзиясынан мүлде орын алмаған жаңа архитектоника деп тану керек болады.

Сөйтіп, Абай қазақ өлеңінің бұрынғы төрт тармақты шумақтардан тұратын түрлерінен басқа, тармақ саны жағынан тағы да бес түрін енгізген екен және олардың өлшемдік, ырғақтық, әуендік өрнегін құбылтып, әртүрлі етіп ұсынғанын көреміз. Осы арқылы Абай өлең құрылымын түрлендірудің жолын ашты, үлгісін салды. Ұлы жаңашылдың бұл «ұсынысын» шәкірттерінің ішінде бірден қабылдап, амалды әрі қарай жалғастырған, жалғастыра отырып, бұл орайда ұстазынан асып түспегенмен, қалыспаған Шәкәрім болды деп батыл айта аламыз.

Ең алдымен, Шәкәрім сегізаяқты, яғни сегіз тармақты (жолды) құрылымды қолданды. Сегізаяқтың Абай келтірген өлшемін және ұйқас суретін сақтап, Шәкәрім «Жастық туралы» және «Кәрілік туралы» деген екі өлеңін жазған. Мысалы, «Жастық туралы» өлеңінің 1-шумағы мынадай:

Гауһардай көзі
Бұлбұлдай сөзі
Жаннан асқан бір пері.
Жүзі бар айдай,
Мінезі майдай,
Өзгеден артық сол жері.
Дариядай ақыл мол еді,
Жан ғашығым сол еді.

Бұл шумақтың тармақ саны, буын өлшемі, ұйқас суреті дәл Абайдың «Сегіз аяғындағыдай». Көрсетілген екі өлеңінен басқа тағы бір өлеңін («Шын сырым») Шәкәрім сегіз тармақты құрылыммен береді, бірақ мұның ұйқас суреті мен өлшем сандары (буын сандары) Абай ұсынған сегізаяқтан мүлде басқаша. Бұл өлеңде сегіз тармақтың барлығы да б буынды өлшеммен келген, ал ұйқасы *аб в бг д еб* тәртібімен қиыстырылған, яғни 2, 4, 8-тармақтар ғана ұйқасады, ал классикалық (абайлық) сегізаяқта ұйқас формуласы *aa б вв б гг* болып келетінін ескерсек, Шәкәрімнің «Шын сырым» өлеңіндегі сегізаяғы мүлде жаңа ырғақ, жаңа құрылым екені көрінеді.

Ақынның «Қалжыңшыл қылжақбас» және «Таң журналына» деген өлеңдері тармақ саны жағынан «алтыаяқтар» болғанымен, Абайдың алты

тармақты «Буынсыз тілің» деп басталатын өлеңінен ырғағы, өлшемі, ұйқасы жағынан мүлде басқаша құрылған: Абайдың алтыаяғы *aab vv б*, яғни сегізаяқтағыдай параллель құрылымды (*aa vv*) болып келсе, Шәкәрімнің аталған өлеңінің ұйқас суреті *aaa bb в*, ал өлшемі тіпті қызық: алғашқы үш тармақ 8 буынды, келесі екі тармақ 3 буынды, соңғы тармақ 2 буынды «әйда» деген редиф (әрбір шумақ сайын не тармақ сайын қайталап келетін соңғы бір сөз немесе сөз тіркесі).

Шәкәрімнің өлең архитектурасына үңілгенде, бір ескеретін нәрсе – оның кейбір өлеңдерінде құрылымдық тәртіптің қатаң сақталмағандығы, яғни бірқатар шумақтары сегізаяқты болса, сол өлеңнің келесі шумақтары әртүрлі тармақты болып келеді. Мысалы, мына шумақты ұйқас суретіне қарап 10 тармақты деуге болады:

Сөзі – жан,

Әні – тән

Жарасымды болса,

Тыңдар оны дос.

Жыршылар

Ән салар

Толғанып ойдан

Мұңлы зар

Қозғалар

Байқалып бойдан,

Бұл – «Таң» журналына «Жаңа әнмен байғазы» деген өлеңінен алынған мысал. Осы өлеңнің келесі мына шумағы алты тармақты деуге болады:

Жаңа әнім

Байғазым

Құттықтап журнал.

Кәрі жан,

Салып ән

Жыбырлап қозғал.

Шәкәрімде 12 тармақты өлең де бар, ол – «Достыңыз зор» деп басталатын өлеңі. Шәкәрім Абайда жоқ құрылым – 5 тармақты өлеңдерді де ұсынады. Олар – «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек» және «Жаралыс басы – қозғалыс» сияқты туындылары.

Шәкәрімнің «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек» деген өлеңін біз Абайдың «Сегізаяғы» сияқты қазақ өлеңі техникасына тыңнан қосылған жаңалық дер едік. Оның жаңалығы кейбір шумақтарының тіпті Абайда жоқ «бесаяк» болып құрылуында ғана емес немесе бір тармақтың екі-ақ буындыболыпкелетіндігінде де емес, ең алдымен, бұл жаңалық өлеңнің бұрын кездеспеген интонациясында (әуенінде) және Абайдан бұрынғы қазақ өлеңінде қолданылмаған, үлгісін Абай салған өлең т а с ы м а л ы дегеннің

орын алуында және сөйлем түзілісінің проза синтаксисіне жақын келуінде, сондай-ақ инверсияның (сөздердің орын алмасып жұмсалыуының) стильдік мақсатта қолданылуында. Бұл көрсетілген белгілердің барлығы да күшті жетілген жазба поэзияны сипаттайтын құбылыстар. Мысалы:

Бұл ән
Бұрынғы әннен өзгерек.
Бұған
Ұйқасты өлең, сөз керек
Өзіне орайлы.

Бұл шумақ тұтасымен тасымалдан тұрады: әрі қара сөзбен құрылған сөйлемге жақын келеді: *Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек, өйткені бұған өзіне орайлы ұйқасты өлең, сөз керек* деген сөйлемнің бір тармақта келуге тиісті сөздері тармақтан тармаққа тасымалданып (көшіріліп) берілген. Әрине, бір сөйлемнің бірнеше тармаққа бөлініп берілгенінің бәрі тасымал болмайды. Поэзияда, оның ішінде Абай мен Шәкәрім өлеңдерінде, бір сөйлемнің екі не одан да көп жолдарға сыйғызылып берілгені жиі кездеседі. Мұндайда әр тармақтың синтаксистік-интонациялық дербестігі болады, яғни сөйлемнің синтаксистік дербес бөліктерінің шекаралары тармақтардың жігіне сайма-сай келеді, ашып айтсақ, бір тармаққа бір бөлік орналасады, ол бөліктер: күрделі немесе жайылма мүше, бірыңғай мүшелер, құрмалас сөйлем компоненттері сияқты тиянақты бөліктері. Бұлардың тармақтан тармаққа ауысып орналасуы – заңды, қалыпты құбылыс.

Ал Шәкәрімнің жоғарыда келтірілген шумағында екі-үш буынды бір ғана сөзден тұратын сөйлем мүшесін жеке бір тармақ етіп құрастырған немесе *өзіне орайлы* деген бір анықтауышты сөйлемнің соңына шығарып, жеке тармақ етіп берген.

Шәкәрім қазақ поэзиясына ырғағы тіпті Абайда кездеспейтін өлең түрлерін енгізгенін атау керек. Оның 23 жасында жазған, өзі әнін шығарған, демек, осыған орай ырғағын, жаңа ритмикасын тапқан «Жиырма үш жасымда Бұл өлең жазылған» деп басталатын туындысы бұл пікірімізді дәлелдейді. Тармақ саны жағынан бұл өлеңнің құрылымы жаңа емес, ол – алты тармақты өлең, ал «алтыаяқтарды» Абайдың ұсынғаны мәлім. Шәкәрім өлеңінің сонылығы ырғағында, атап айтқанда, алғашқы төрт тармағы алты буынды *аб аб* ұйқасымен келген де, соңғы екі тармағының алғашқысы 11 буынды, екіншісі 12 буынды *өб* ұйқасымен құрылған:

Бақытсыз жүрегім
Жалындап жанып тұр.
Үмітті тілегім
Орынсыз қалып тұр
Ақыл, қайрат, сабырдың бәрі кетіп,

Адасқан асығын мұңды әнге салып тұр.

Мұнда жаңа ырғақ жасап тұрған алдыңғы тармақтар емес, олар Абайдың: «Көзімнің қарасы, Көңілімнің санасы» деп басталатын өлеңімен ырғақтас, ал соңғы екі тармағының бірін 11 буынды, екіншісін 12 буынды етіп ұсыну – мүлде тың құрылым, оның үстіне бұл жердегі 11 буынды тармақтың бунақтары $4 + 3 + 4$, ал келесі тармақтың бунақтары $6+3+3$ болып келгенінде. Бұл екі тармақ өзара ұйқаспайды (бұл ұйқаспаушылық осы екі тармақтың буын санын әртүрлі етіп ұсынуға мүмкіндік беріп тұр). Соңғы 6-тармақ 2, 4-тармақтармен ұйқас құрайды, яғни өлең шумақтарының ұйқас формуласы *аб аб вб*. Соңғы екі тармақ көбінесе құрмалас сөйлем болып келіп, прозалық ырғаққа жуықтайды: «Жетіқарақшы айналып сені іздеп жүр, бәрі сені ойлап мас болып сандалып...»

Қысқасы, бұл мақалада Шәкәрімнің өлең архитектурасын толық талдап шығуды міндетімізге алған жоқпыз, бұл – арнайы терең зерттеудің объектісі демекпіз. Ал біздің бұл жердегі көздегеніміз – қазақ өлеңі құрылымына Шәкәрімнің де өзгеріс енгізгенін көрсету және бұл әрекеттің үлгісін Абайдан алғанын айту болды.

Бұл үлгі-өнегені тек Шәкәрім емес, Абайдан кейінгі қазақ поэзиясы жақсы қабылдағанын және құр еліктеу түрінде емес, Абайша мазмұн мен түрді, яғни поэтикалық идея мен оның тілдік көрінісін сәйкес келтіру мақсатында қолданғанын байқаймыз. Мысалы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Ахмет Байтұрсынов, Илияс Жансүгіров сияқты ақындар жан толғанысын поэзия тілімен айтуға келгенде, сегізаяққа жүгінеді. Абай «Сегізаяғында» өзінің философиялық, азаматтық, суреткерлік ой-толғамдарын білдірсе, Ахмет Байтұрсынов та үстіміздегі ғасырдың басында елдік, ұлттық тәуелсіздігінен айрылып, отар жұрттық күн кешіп отырған, ғылым-білімнен де құр қалған халқына:

Қазағым, елім,
Қайқайып белің

Сынуға тұр таянып.

Талауда малың,
Қамауда жаның

Аш көзіңді оянып.

Қанған жоқ па әлі ұйқың,

Ұйықтайтын бар не сиқың?!–деп, қазақ қоғамының ұлттық намысын оятпақ болады. Бұл идея Ахмет Байтұрсыновтың бүкіл ақындық, ағартушылық қызметінің лейтмотиві болса, оны білдірудегі ең бір ұтымды деп тапқаны – осы ойын айтатын өлеңін сегізаяқтың үлгісімен жазу. Мұнда ақын ұстаз тұтқан Абайдың үлгісімен алғашқы екі жұпты алты тармақта айтылмақ идеяның тезисін (баяндауды) береді де, соңғы екі тармақта сол тезистен шығатын түйінді, яғни антитезисті ұсынады. Түйін-антитезис

көбінесе ақыл сөз, өнеге сөз (сентенция) болып келеді. Абайдың «Сегізаяғындағы» шумақтардың соңғы 7-8-тармақтары нақыл сөзге, тіпті мақал-мәтел сөзге айналып кеткенін білеміз. Ал Шәкәрім өзінің «Сегізаяқтарында» әлеуметтік тақырыпты емес, жеке адамдық әңгімені: жастық пен кәрілікті сөз етеді. Бұлар да ақынның жан толқынын сездіретін тақырыптар. Шәкәрім өлеңдеріндегі түйіндер сентенциядан гөрі, болған не болатын істің жалпы қорытындысы түрінде келеді, демек, мұнда да Абай сегізаяғының құрылымы сақталған: әр шумақ тезис пен қорытындыдан түзілген.

Абай поэзиясы тілінің кейінгі қазақ ақындарына орасан зор әсер еткенін, Абай тіліндегі осы жұмыста көрсетілген көріктеудің амал-тәсілдері мен ол ұсынған принцип-бағдарлардың бірі болмаса бірін қазақ ақындары ертелі-кеш қабылдап, әрі қарай жалғастырғанын батыл және молынан көрсете аламыз. Бұған мысал ретінде екі-үш ақынның поэтикалық дүниесіне өте шағын экскурс жасалық.

Кезінде Пушкиннің *тяжелое умление* деген жаңа тіркесін оқып, И.С.Тургенев: «осылай айта алу үшін мен әр қолымның шынашағын кесіп берер ем» деген екен. Абайдың осы үлгілес *ыстық қайрат*, *нұрлы ақыл*, *қырық жамау жүректеріне* сүйсінгенін айдай әлемге бұлайша паш етіп, қағаз бетінде ешкім білдіре алмаса да, мұның әсері мен үлгісі қазақ ақындарына Тургеневтен кем болған жоқ. Солардың бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Ол да Абайды, оның ақындығын пір тұтқан жан. 1913 жылы «Айқап» журналында жариялаған «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» деген мақаласында сол кезеңде, үстіміздегі ғасырдың алғашқы 10-15 жылдығына, қазақ тілінде деп жарық көріп жатқан поэзия дүниесінің алдымен тақырыбы мен мазмұнын, сонан соң идеясы («рухы») мен түрін («тілін») қатты сынап, «марқұм Абай өлеңдері басқаларға қарағанда, пайғамбардың жүрегінен құйылған құрандай, соқыр кісі сыбдырынан танырлық аққұла ашық тұрады», – дейді де оның *өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін сендей сала алмас... саудырсыз сары қамқа... сөзімде жаз бар шыбынсыз* деген қолданыстарын мысалға келтіреді.

Сұлтанмахмұттың бұл сияқты семантикасы жағынан бір-біріне жуыспайтын сөздерді Абай үлгісімен қиюластырып жасаған жаңа образдары *тұрмыстың құрығы* (*Тұрмыстың ұзын құрығы* Бұрды да түсіп мойынды), *надандықты тебу* (*Тебем* деп тірі болсам *надандықты*, Серт етіп өзіме өзім еткем егес), *надандық теңізі* (*Надандық теңізі* тартылар), *шындықтың ауылы* (*Шындықтың ауылын* іздеп түстім жолға), *үміттің көгі*, *тағдырдың тасқыны*, *тағдырдың кермесі* (*Тағдырдың* кездестім ғой *кермесіне*) сияқты соны тіркестерімен келеді.

Перифраздарды Абайдай молынан келтірген ешбір ақын жоқ, бірақ сөз құдіретін тани білген Сұлтанмахмұт сияқты тума талант оны да сезіп, аз да болса Абай үлгісімен *жаңа өспірім жас иілік* (жас ұрпақ, замана жастары), Шонның, Торайғырдың *көк жапырақтары* (ұрпағы) сияқты тұспалды фразеологизмдерді (перифраздарды) ұсынады.

Сұлтанмахмұттың ақындық таланты поэзиядағы сөз-символ дегендерді де тапқызған. Ол *жапырақ* сөзін жеке адамның символы ретінде келтіреді: балғын жас адам (сірә, қыз) «бұтақтары салбырап... көз тартарлық балбырап, лебіне де аз желдің ұялып бұққан қалтырап... тұратын гүлдеген, біткен жапырақ болса, одан кейінгі жас – жұмақты кіріп көргендей, сайран етіп жүргендей халге түсіретін жапырақ болып сыбдырлайды, сол жастардың (қыздардың) ішінде бақытсыздары бар екенін «солған, сарғайған, дірілдеп жерге қараған жапыраққа көзім түсті» деп астарлайды. Қысқасы, «Жапырақтар» деп өзі атаған бұл өлеңі түгел символмен берілген. *Сарыарқаның жаңбыры* дегені де – символ, ол 1917 жылғы патшаны құлатып, бостандық әкелген Ақпан төңкерісі, бұл символды ақынның өзі-ақ ашып береді: «Бұл мысалдың мәнісін ұға алсаң сен, Келген заман – бостандық жаңбырмен тең», – дейді. Біздің байқауымызша, бұл фактілердің барлығы – бір жағынан, мұсылманша, орысша оқып, көзі ашылған, көп нәрседен, оның ішінде жалпы поэзия сырынан білген-түйгені бар ізденгіш суреткердің өз таланты болса, екінші жағынан, Абай өнегесі деп табамыз.

Абайдың өлең архитектурасына әкелген жаңалықтары өзінен кейінгі түсіне білетін, іздене білетін ақындарға орасан зор әсер етті деп жоғарыда айттық. Сұлтанмахмұт та, Шәкәрім сияқты, бұрынғы қазақ өлең құрылымында болмаған, Абай жасаған жаңа өлшемдер мен ырғақтарға, жаңа ұйқас түрлеріне назар аударады. Өлең түзілісін Шәкәрімдей түрлентпегенімен, Абайдың кейбір жаңа «аяқтарын» байқап көреді. Сұлтанмахмұт шумағы алты тармақтан тұратын «Шәкірт ойы», «Күнгірт түспен ойға батып», «Алтыаяқ» деген өлеңдерін жазған. Бұл өлеңдердің ұйқас суреті *аб аб вв* болып келеді, өлшемі 8 буынды:

Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып күн болам.

Қараңғылықтың көгіне

Күн болмағанда кім болам.

Мұздаған елдің жүрегін

Жылытуға мен кірермін.

Ақынның қалған алтыаяқтары да өлшемі мен ұйқасы жағынан дәл осындай. Сегізаяқтардың баяндау (тезис) және түйіннен (антитезис) тұратыны сияқты, Сұлтанмахмұттың алтыаяқтарының да алдыңғы төрт «аяғы» (тармағы) констатация-тезис, соңғы екі «аяғы» салдар-қорытынды болып ұйымдасқан.

Сұлтанмахмұтта Абайда жоқ «бесаяқпен» жазылған бір өлеңі бар, ол – «Мейірімсіз ажал» деген туындысы. Мұнда алдыңғы төрт тармақ осы өлеңнің негізгі тақырыбы – ажалдың сын-сипатын, «әрекет-қылығын» бейнелейтін жолдар болып келеді де, 5-тармақ «уытың күшті ажал-ай!», «мейірімсіз шіркін ажал-ай!» сияқты ажалға айтылған «қаратпалар» етіп ұсынылады, ұйқас суреті *аб аб в*, бірақ төрт шумақтан тұратын бұл өлеңнің бесінші тармақтары өзара ұйқаспайды, бұл тармақтарды бір-біріне жуықтататын – «*ажал-ай!*» деген редиф (қайталап келетін соңғысөз).

Жоғарыда Абай кейбір кірме сөздерді образ үшін қолданғанын көрсеттік. Осы амалды аз да болса Сұлтанмахмұт та қолданады. Мысалы: «Қазақша басшымыз дер *шляпалар, Очки сап, портфель ұстап* жүрген жандар» деген өлең жолдарында келтірген үш орыс сөзінің үшеуі де образ жасап тұр, барлығы да – өздерінше елге басшы боларлықтай сезінетін қазақ оқығандарының образы, бірақ шляпа киіп, очки салып, портфель ұстағандар – сырттай интеллигент, қара қазақтан осы түрлерімен ғана ерекшеленетін, ал бірақ сол халқына «істеген он тиындық еңбегі жоқтар» екенін осы үш бөгде сөздің образдық қызметі көрсетеді.

Әрине, Абай шығармашылығының, Абай тіл кестесінің Сұлтанмахмұтқа тигізген әсері, берген үлгісі бұл фактілермен шектелмейді. Бұл айтқандарымыз да – тек барлау, дәлірек айтсақ, Абай поэтикасының жалғасуына арналған шолу-экскурс қана. Торайғыров тілі де – лингвостилистика бойынша арнайы зерттелетін объект. Ол да қазақ көркем сөзінің тіл өрнегінде із қалдырған, мүмкін тіпті кейбір соны іздерін салған ақын, жазушы деп танымыз.

СЫЗДЫК Р. ВЛИЯНИЕ ПОЭТИКИ АБАЯ

В статье рассматривается влияние языка поэзии Абая на творчество его последователей, охарактеризованы используемые поэтами образно-выразительные средства языка, свидетельствующие о продолжении традиций великого поэта.

Ключевые слова: поэтические традиции, последователь Абая, художественный мир, архитектоника стиха, лингвостилистика.

SYZDYK R. INFLUENCE OF ABAY'S POETICS

The article deals with the influence of the language of Abay's poetry on working process of Abay's followers, the use of expressive means of the language by some poets and the continuation of the principles of the great poet.

Keywords: poetic traditions, a follower of Abay, the art world, architectonic of the rhyme, linguistic stylistics.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

ӘОЖ 37:001.895(574)

МУЗЫКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР

АХМЕТОВА Ж. О.

Мақалада музыка пәнінде жаңа әдістерді пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды тәрбиелеу мәселесі қарастырылған.

Кілт сөздер: білім беру, инновациялық технология, педагогикалық технологиялар, педагогикалық үрдіс, жеке тұлға.

Музыка пәніндегі оқытудың тиімді жолдары. Бүгінгі таңда қоғамымыздың жаңа қарқынмен дамуы, ғылыми-техникалық прогрестердің жетістіктері, еліміздің өркениетті елдер қатарынан көрінуі білім беру жүйесіне де ықпал етпей қойған жоқ. Оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі – сыныптық сабақ жүйесі екені бәрімізге мәлім. Осыған орай менің тәжірибемде сабақтың қалыптасқан дәстүрлі түрінен басқа, дәстүрлі емес сабақтар түрлері де пайда болуда. Олар көбінесе оқытудың жаңаша әдістеріне негізделіп құрылуда. Ондағы мақсат – әрбір сабақтың оқу-тәрбиелік мүмкіншіліктерін ескере отырып, оны жаңа сапалық сатыға көтеру. Бүгінде оқыту жұмысын осылай ұйымдастыру мен әдістің жаңалығы басқа ұстаздардың жаңа жағдайға байланысты оқу-тәрбие процесін шығармашылықпен пайдаланудың негізгі өлшеміне айналуға. Осының бәрі жаңа инновациялық әдістер мен пәнге байланысты жаңа технологияларды пайдалануға итермелейді.

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», - дейді. Инновациялық құбылыстар білім беру саласында өткен ғасырдың сексенінші жылдарында кеңінен тарала бастады. Әдетте инновация бірнеше өзекті мәселелердің түйіскен жерінде пайда болады да, берік түрде жаңа мақсатты шешуге бағытталады, педагогикалық құбылысты үздіксіз жаңғыртуға жетелейді. «Масырова Р., Линчевская Т. «Жаңару» дегенімізді былай деп түсіндіреді: «Жаңару – белгілі бір адам үшін әділ түрде жаңа ма, әлде ескі ме оған байланысты емес, ашылған уақытынан бірінші қолданған уақытымен анықталатын жаңа идея. Қазақстанда ең алғаш

«Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады.

Тағы басқа ғалымдар Инновация деген ұғым латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгеріс енгізу деген түсінікті білдіреді. Оның мәні – білім беруге және өздігінен білім алуға негізделген қабілетті дамытады. Қазіргі таңда оқушы – ақпаратпен қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек» – деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек. Осы бағыттарда мектептерде музыкадан теориялық және тәжірибелік білім беру жүйесінен біраз тәжірибелер жинақталған, солай бола тұрса да, музыка сабағын жүйелі оқыту, әсіресе қазақ мектептерінде ұлттық бай музыкалық мұрамызды мольнан пайдаланудың жолдары әлі де көрсетіле берсе артық етпейді. Басты міндет – оқыту мен тәрбиелеу. Өз пікірінде көрнекті педагог В.Сухомлинский «Өнер – өнегілі, ақылды адамдарды тәрбиелейтін құрал» деп тәрбие үрдісінде өнерге аса көңіл аудару қажеттілігін қысқа да түсінікті түрде атап көрсетті. Сырлы да сазды әуендерді бүгінгі күн әуендерімен, классикалық музыкамен ұштастыра, шығармашылықпен тақырыпты аша түсіп, оқушыларды музыка әлеміне қызықтыра білу музыка мұғалімінің өз ісінде шеберлігін талап етеді. Оқуға ынтасы барды да, ынтасыздарды да, тәртіптілер мен тәртіпсіздерді де музыка әлеміне қызықтырып, оқушылардың рухани бейнесі, танымын қалыптастыра отырып, қоғамның саналы азаматы етіп шығару – ұстаздардың басты мақсаты [1,11].

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық инновациялық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Музыка пәнін оқытудағы жаңа инновациялық әдістердің тиімділігі «Қазақстан 2030» стратегиялық бағдарламасы приоритетінің бірі ұлттық білім моделін қалыптастыру тенденциясымен және Қазақстан білім беру жүйесін бүкіл әлемдік білім кеңістігіне кіріктіруіне сипатталатын білім беру саласы болып табылады. Қазір бүкіл әлемде индустриялық қоғамнан интерактивті қатынас жасауға оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын информациялық қоғамға, тасымалдау, тарату және пайдалану қызметтерін атқаратын жаңа қоғамға көшу процесі

жүріп жатыр. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен оқытуды қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру, тарихи объективизімді ұстана отырып шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинақтау ең негізгі мақсат болып айқындалады. Музыка пәнінде жаңа әдістерді пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми-педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады. Тәуелсіздігіміздің қарсаңында ұлттық тарихымыздың, ұлттық менталитетіміздің, ұлттық идеологиямыздың қалыптасуына білім беру жүйесіндегі ірі реформалық процестер жетекшілік ететіні даусыз. Теориялық білімді игерту мен жаңғырту және жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана оқушылардың алған білімімен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор болады. Мысалы: Интерактивтік тақтамен жұмыс, мультимедиалық көрніспен, жаңаша тапсырмалар арқылы сабақты түрлендіре отырып өткізуге қалыптасуымыз керек. Жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие беріп, олардың бойына туған өлкесіне, халқына деген адамгершілік пен сүйіспеншілік сезімдерін сіңіруде ұлттық музыка мәдениетінің алатын орны ерекше екендігі белгілі. Халқымыздың осы мақсатын қайта жандандыру мақсатында балаларды қабілетіне қарай – аспапты игеруге, аспапта шебер орындаушылыққа, сүйемелдеумен ән орындаушылыққа, терме айтуға, шешендікке, тапқырлыққа, айтыс өнеріне үйретуде – музыка пәнінің алатын орны орасан зор. Олай болса, оқытумен тәрбиелеудің ой елегінен өтетін әдіс-тәсілдерін жаңашыл педагогтардың тапқан әдістемелерін біліп ғана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет. Сонда ғана сабақ нәтижелі болып білім сапасы артады. Әр мұғалімнің оқытуға, үйретудегі өз тұғырнамасы болу қажет.

Олар мыналар:

- Әр оқушының білім деңгейін, қабілетін мүмкіншілігін түсіну;
- Оқушының бойындағы жетістіктері мен кемшіліктерін қабылдау;
- Оқушыларға қиындықтарды жеңуге, кемшіліктерден арылуға

көмектесу;

Музыка пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, музыкаға деген

қызығушылығын арттыру, жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта тақырыпқа байланысты, музыка түрлерінің шығу тарихы, музыка түрлері дамыған елдерде, музыка әр саласындағы белгілі композиторлар өмірімен Қазақстандағы әлем елдеріндегі композиторлармен музыка жұлдыздары тағы басқа, музыка туралы толық мәліметтер беріп отыру. Сонымен бірге оқушыларға бұқаралық ақпарат құралдары, журналдардың тағы басқа, әлем елдеріндегі атақты композиторлар және мәдени жаңалықтарға шолу жасап отыру қажет. Осы тұрғыда оқушыларатақты композиторлардың жетістіктерге жетудегі еңбектерімен таныса отырып, сабақта әр тапсырманы ыждағаттылықпен, белсенділікпен орындауға бейімделеді [2, 4].

Оқушылардың қызығушылығы белсенділігі артқасын сабақта білім сапасының артатыны сөзсіз. Ұлы неміс педагогы А. Дейстербергтің «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойға үйретеді» – дегенді. Содықтан да оқушы белсенділігін арттырып, білім сапасын көтеретін, ойлауға үйрететін ол жаңа инновациялық әдіс тәсілдері болып табылады. Бұл – мұғаліммен оқушыға арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, музыкаға деген бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар, туғызып қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру. Барлық оқушы өз қызыметін ең төменгі жеңіл тапсармалады орындаудан бастайды да, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі тапсырмаларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасында бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызыметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасалады. Осылай ойын элементерін әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «Даму мониторингі» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыруы қажет. Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың да сабақ сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтсам: Кім шапшаң?, Әуенді тап, Сөз жұмбақтар т.б сонымен қатар ұлттық музыка әлеміне байланысты сабақты түрлендіріп өткізуге жаңа инновациялық технологияларды қолдану да орыны орасаң зор[3,12].

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық әдістердің негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;

- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту болып табылады.

Музыка сабағында осы жоғарыда келтірілген жаңа инновациялық технологияларды, сонымен қатар сабақты түрлендіруде ақпараттық технологияларды тиімді пайдалана отырып, сабақты жаңаша түрде ұйымдастыруды жүзеге асырғанда, оқушыларды музыка пәніне деген қызығушылықтарын арттыруға көмектеседі. Бұл әдістерді тиімді пайдалану, музыка мұғалімінің шеберлігіне де байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік //Қазақстан мектебі. – №4,2006. –11б.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004. – 4б.
3. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім //Қазақстан мектебі, – №4, 2008. –12б.

АХМЕТОВА Ж.О.ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ МУЗЫКЕ.

В статье рассмотрены проблемы воспитания учащихся через использование инновационных технологий организации уроков,информационных методов обучения на уроках музыки.

Ключевые слова: образование, инновационные технологии, педагогические технологии, педагогический процесс.

АНМЕТОВА J.O. INNOVATIVE METHODS OF TEACHING MUSIC.

The problems of education of pupils through the use new methods of organizing lessons, information on the methods of teaching music lessons.

Keywords: education, innovative technology, educational technology, pedagogical process.

УДК 37.036:78

ОҚУШЫЛАРДЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ВОКАЛ ӨНЕРІНДЕГІ ЗАМАНАУИ АҒЫМДАРДЫҢ ӘСЕРІ

БОДАУОВА Б.Қ., БЕЙБИТОВА Қ.

Мақалада бастауыш мектеп оқушыларының рухани мәдениетін вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері арқылы қалыптастыру және оның ғылыми-теориялық негізде бір жүйеге келтіру мақсаты мен оны зерттеу мазмұнының теориялық бөлігі ұсынылған.

Кілт сөздер: рухани мәдениет, вокал өнері, заманауи вокал ағымдары, музыкалық тәрбие беру.

Адам өмірінің рухани саласының бірі – мәдениеттің атқаратын қызметі айырықша. Осы орайда Ұлы сыншы В.Г.Белинский былай дейді: «Әсемдікті

сезіну – адамгершілік қасиеттің шарты. Тек осы сезім төңірегінде ғана ақыл-парасат болуы мүмкін, тек осы сезіммен ғана азамат өзінің жеке басының мүдделерін де, өзінің жеке көзқарасын да Отан үшін құрбандық ете алады, тек осы сезіммен ғана адам өмірде ерлік істей алады, оның бар ауыртпалығына белі қайыспайды. Мұнсыз, бұл сезімсіз, даналық жоқ, талант жоқ, ақыл-парасат жоқ, өмірдің үй ішіндегі қамына өзімшілдіктің ұсақ-түйек есептеріне қажетті құнсыз «ақылгөйсү» ғана қалады. Кімде-кім би музыкасына ғана елең етсе, елең еткенде жүрегімен емес, аяғымен елең етсе, музыка оның жан жүйесін елжіретіп, жүрегіне от салмаса, кімде-кім көркем суретті бөлменің ішін безендіруге ғана жарамды галантереялық бұйым деп қараса, оның тек бояуына ғана таңданса, кімде-кім өлеңге жастайынан құмартпаса, кімде-кім драманы тек театр пьесасы деп, ал әдебиетті еріккенге ермек ертегі деп білсе – ол адам емес ... сезім – жақсылықтың негізі, адамгершіліктің негізі» [1].

Мектеп балаларының рухани мәдениетінің қалыптасу деңгейі біркелкі емес. Мектеп балалары табиғаттағы, өнердегі, білімдегі және еңбектегі әсемдікті көре де, біршама терең толғана алады. Олар барлық асқақ ойлар мен ерлікке құштар. Алайда олардың өнер мен көркем шығармашылық жөнінде білімдері таяз. Олардың рухани мәдениетінің қалыптасуындағы жас ерекшеліктері де байқалады: төменгі сынып балалары табиғаттағы әсемдікке, жаңа бағыттар мен ағымдарға, жеткіншектер өнерге аса қызықса, жоғарғы сынып оқушыларын мінез-құлық қарым-қатынасы, адамның сыртқы келбеті және оның ішкі дүниесі көбірек қызықтырады. Оқушылардың рухани мәдениетінің қалыптасу деңгейіндегі теңсіздікті мақсатты бағытталған рухани қабылдау жолымен шешуге болады. Қазіргі педагогика бұл мәселені шешуде адамның бірдей, тұтас мәнін түсінуден, оның өмірінің барлығы; ақыл-ой, идеялық, адамгершілік және эстетикалық жағынан өзара байланыстылығын негізге алады. Осы барлық қырларының үндестікпен дамуы – жеке адамның өркендеп өсуінің маңызды шарты. Білім және бейнелі ықпал жасау жүйесі арқылы өсіп келе жатқан адамдарға, Отанға, мәдениеттің өмірде қайталанбас бағалы заттарына деген дұрыс көзқарасты қалыптастырады, өз бойына сіңіреді, жетілдіреді. Жеке адамның дамуының тұтас процесінде қандай да бір бастаманы жете бағалаушылық, немесе керісінше, асыра бағалаушылық бірдей, зиянды.

Рухани сезімдерді, мұраттарды, талғамдарды, бағалауды тәрбиелеу білімді меңгеріп алумен бірге, дүниеге көзқарасты қалыптастырудың қуатты факторы болып табылады, жеке адамды идеологиялық күреске белсенді қатысу үшін шыңдайды.

Жеке адамды жан-жақты дамытудағы рухани тәрбиенің мәнін, рөлін және алатын орнын кеңінен түсіну педагогикада көптен бері келе жатқан

дәстүр. Мұндай түсініктің негіздерін А.В.Луначарский, Н.К.Крупская, С.Т.Шацкий қалаған болатын [2,3,4]. Қай кезеңде болмасын жас ұрпақтың өнеге тұтар өзіндік ұлттық тәлім-тәрбиесі болуы хақ. Егеменді еліміздің болашақ ұрпақтарын сапа-сезімін, ұлттық психологиясын сонау ерте заманнан келе жатқан ата-бабалар салт-дәстүрімен, халықтық мұраларымен сабақтастыра тәрбиелеу – қазіргі күннің өзекті мәселелеріне айналып отыр. Себебі ең берекелі, ең парасатты тәжірбие – халық түйген тұжырымдар, ғасырлар бойы жинақтаған халық музыкасы мен сарапталған үрдістер, дамыған даналық дәстүрлер, тәлім-тәрбиелік ойлар.

Вокал өнеріндегі заманауи ағымдар материалдарын бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастырудың құрамды бөлігі ретінде қарастыру зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді.

Уақыт талабына сай әлеуметтік өзгерістер мен қоғамдағы өндірістік қатынастардың дамуы оқу-тәрбие талабы жаңғырып, өзгеріп, дамып отыруына әсер етіп отыр. Бұл тұрғыда философиялық, психологиялық және педагогикалық тақырыптағы ғылыми-зерттеулер кеңінен арналған.

Дегенмен вокал өнеріндегі заманауи ағымдар арқылы бастауыш сынып оқушылардың рухани мәдениетін қалыптастыруда педагогикалық-психологиялық, ғылыми-теориялық жағынан негізделген әдістемелік мазмұны әлі де тапшы.

Демек, вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері арқылы бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі мен оның теориялық негізделуінің және әдістемелік жабдықталуының жеткіліксіз деңгейде қарастырылуы арасында қарама-қайшылық анық байқалады.

Сондықтан бұл мәселе тереңірек зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе екенін дәлелдейтін жағдай. Осыны негізге ала отырып бастауыш мектеп оқушыларының рухани мәдениетін вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері арқылы қалыптастыру мақсатында, оның ғылыми-теориялық негізде бір жүйеге келтіру және зерттеу мазмұнын айқындайтын «Оқушылардың рухани мәдениетін қалыптастыруда вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері» атты зерттеу тақырыбын таңдап алуымызға негіз болды.

Зерттеуіміздің басты мақсаты: вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері арқылы оқушылардың рухани мәдениетін қалыптастыруды теориялық тұрғыда негіздеп, әдістемесін жасау. Ал зерттеу нысаны ретінде бастауыш сынып оқушыларына музыкалық тәрбие беру үдерісі алынды.

Егер, вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері негізінде бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастыру теориялық тұрғыда негізделіп, мүмкіндіктер айқындалып, әдістемелерімен қамтамасыздандырылса, вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың мазмұны мен механизмдері жүзеге асырылса, онда оқушылардың рухани мәдениетінің қалыптасуына вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері, орны ерекше

болғаны, өйткені рухани тәрбиеде ол айрықша рөл атқарады деген ғылыми болжам жасалып, зерттеу міндеттерін төмендегідей етіп белгіледік:

1. Рухани мәдениеттің философиялық мәні мен теориялық негізін анықтау;

2. Вокал өнеріндегі заманауи ағымда өнер көрсетіп жүрген әншілердің үлгісінде бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастырудың теориялық негіздерін сабақтастыру;

3. Вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері арқылы бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастырудың тиімді әдістемесін жасау және оны тексерістен өткізу.

Осы міндеттерді шешеуде «оқу-тәрбие үдерісінде вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсерін пайдалану бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді» – деген жетекші идея септігін тигізді. Зерттеу жұмысы алғашқы кезекте тақырып бойынша жазылған әдебиеттерді саралап, әдіснамалық және теориялық негіздерін ашу мақсатында: жеке тұлға, оның қалыптасуы мен дамуын анықтайтын факторлар туралы философиялық ілімдер; білімділіктің өскелең ұрпақ тұлғасын қалыптастыруы мен дамуының бірыңғай үдерісіндегі рөлі және орны туралы психологиялық-педагогикалық ілімдер; тұжырымдамалық негіздері; әдіснамасы; бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастыру жөніндегі қағидалар; жеке тұлғаны қалыптастыру және дамытудағы рөлі, вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсерін пайдаланудың мәнін айқындайтын психологиялық-педагогикалық тұжырымдамаларды зерделеуден басталды.

Сондықтан зерттеу көздері ретінде философтар, психологтар, педагогтар, этнографтар, тарихшылар, әдебиеттанушылар өнертанушылар және т.б. зерттеу мәселесі бойынша жарық көрген еңбектері; әр дәуірде өмір сүрген қазақ ойшыл-ғұламаларының бала тәрбиесі туралы ой-пікірлері; үкіметтің ресми құжаттары (заңдар, қаулылар, баяндамалар т.б.); ҚР Білім және Ғылым министрлігінің қазіргі білім беру және тәрбиелеу тәжірибесінде қазақ халық педагогикасы идеяларын пайдалану бойынша нормативтік құжаттары (тұжырымдамалар, бағдарламалар және т.б.); мектептерде оқушыларға рухани тәрбие берудің тәжірибесі алынды. Тақырып бойынша зерттеудің тәжірибелік-эксперименттік базасы: Семей қаласындағы №17 орта мектебі. Осы мектептің талантты оқушылары және зерттеу жұмысына арнайы іріктелген 8 оқушы алынды. Сонымен зерттеу бірнеше кезеңдерге бөлінді.

Бірінші кезеңде – зерттеу мәселесіне байланысты ғылыми жұмыстың тақырыбы айқындалды. Зерттеу мәселесіне сәйкес дереккөздеріне салыстырмалық-тарихи, философиялық, психологиялық, педагогикалық,

этнопедагогикалық, ғылыми еңбектерге талдаулар жасалынды. Зерттеудің ғылыми аспектісі көрсетілді, оның мүмкіндіктері анықталды.

Екінші кезеңде – деректі материалдар жинау жалғастырылды, вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері арқылы бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастырудың теориялық негіздері нақтыланып, әдістемесі ұсынылды. Оның мазмұны мен әдістері эксперимент жүзінде тексерілді.

Үшінші кезеңде – тәжірибелі эксперимент жұмыстың нәтижелері қорытындыланды және талданды; теориялық тұжырымдарды енгізуге назар аударылды; вокал өнеріндегі заманауи ағымдар арқылы оқушылардың рухани мәдениетін қалыптастырудағы әсері бойынша алынған нәтижелері бастауыш білім беретін мектептердің оқу-тәрбие үдерісіне енгізуді қамтамасыз ететін әдістемелік ұсыныстар жасалынды.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы болып, зерттеуде қамтылған теориялық қағидалар, қорытындылар, вокал өнеріндегі заманауи ағымдар негізінде бастауыш сынып оқушыларының рухани мәдениетін қалыптастырудың мүмкіндігін туғызады. Сонымен қатар зерттеу жұмысында алынған нәтижелер бастауыш мектеп тәжірибесіне және оқу-тәрбие үрдісіне вокал өнеріндегі заманауи ағымдары арқылы оқушылардың рухани мәдениетін қалыптастыру жұмысын ұйымдастыру және жоспарлауда, жоғары және орта арнаулы педагогикалық оқу орындарында болашақ мамандарды даярлауда, педагог мамандардың біліктілігін арттыру мүмкін деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жайназарова С.И. Музыкалық тәрбие – жасөспірімдердің рухани жетілдіруінің ерекше бөлігі Алматы, 2007.– 67б.
2. Григорьев В.Ю. Исполнитель и эстрада. – М.: Магнитогорск, 1998. – 150 с.
3. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2015.04.12. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
4. ҚР.Білімді беруді дамытудың 2011-2020 ж арналған мемлекеттік бағдарламасы.

БОДАУОВА Б.К., БЕЙБИТОВА Қ. ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ВОКАЛЬНОГО ИСКУССТВА НА ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматривается влияние современных направлений вокального искусства на формирование духовной культуры учащихся начальных классов. Раскрыто содержание научно-теоретического основопроводимого исследования.

Ключевые слова: духовная культура, искусство вокала, современные направления вокального искусства, музыкальное воспитание.

BODAUOVA B. TO., BEYBITOVA K. INFLUENCE MODERN TRENDS IN VOCAL ART FORMATION OF SPIRITUAL CULTURE OF PUPILS

The article examines the impact of modern trends of vocal art on the formation of spiritual culture of the primary school students, organizes scientific and theoretical foundations, and disclosed the contents of the theory research.

Keywords: *spiritual culture, the art of singing, modern trends of vocal art, musical education.*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

ӘОЖ 891.52.133.65.

THE LINKS BETWEEN STYLISTICS AND COGNITIVE LINGUISTICS

ARYNGAZIEVA A.A.

The article considered communication between stylistics and cognitive stylistics. Widespread cognitive research was incentive for modernization of traditional problems of stylistics. The cognitive direction in stylistics can be considered as association of two types of researches: 1) the research developing the theory of general stylistics on the basis of cognitive linguistics, 2) studying by means of cognitive technique of stylistics also expresses the value of language which is traditionally connected with the section of stylistics.

Keywords: *self-consciousness, cognitive linguistics, interdisciplinary science, cognitive semantics, cognitive grammar, cognitive psychology, cognitive stylistics.*

Now in modern philological studies a central place occupies anthropological model of language description, oriented to person, to find relations of the thought and the language, the culture, the national self-consciousness. That is why cognitive linguistics serves as an interdisciplinary science that brings together not only linguists. Cognitive Linguistics is represented by several powerful trends (cognitive semantics, cognitive grammar, cognitive psychology, cognitive stylistics), each of which has its own settings, their scope and specific analytical procedures.

Widespread cognitive science was the impetus for a «revision» of the traditional problems of style in a new theoretical level, allowing the study of the deep structure of language phenomena. Cognitive direction in style can be seen as combining the two types of research: 1) research, developing the theory of general style based on cognitive linguistics, and 2) the study with cognitive study of stylistic devices and expressive means of language, traditionally related to the field of stylistics [1].

The cognitive approach to the study of stylistic phenomena based on using the key interconnected concepts of cognitive semantics and linguostylistics. This allows having a new review and studying the deep structure of stylistic effects.

According to E.S. Kubryakova: «The stylistics that has long been considered as not strictly linguistic science (as demonstrated by attempts to replace it with pragmatics), now comes to the fore in its importance, especially for the study of text and discourse ...» [2].

At present, it is still difficult to say about cognitive style as an independent discipline, but we will try to outline the problems in their relationship to cognitive linguistics.

It should be noted that newly emerging cognitive and discursive paradigms are very promising for the study of stylistic effects. As noted by E.S. Kubryakova, a new paradigm of linguistic knowledge is a special integration of the two leading paradigms of modernity – the cognitive and communicative, their rational synthesis. An available research on discourse, made in this direction indicate a certain similarity and common research interests for the both, the discourse analysis and modern stylistics. Both disciplines are paying considerable attention to the phenomena of language variation. Analysis of the performance and variability in various spheres (situations), communication has led to the study and selection of different types of discourse (the trial, interviews, etc.), on the one hand, and functional styles of language, on the other hand. The main categories are recognized by stylistics of the language and the stylistics of discourse [3].

Such cases, of course, point to promising mutual functioning of stylistics and discourse analysis. The settled area, actively developing now, is text stylistics. The main provisions of text stylistics are: 1) the text is the result, not the process of speech and usually recorded in writing, and 2) the text – this is an intentional product of the author, addressed to the recipient (the reader), and 3) there are different types and genres of texts; 4) all text inherent fundamental features – text category.

Literary text in recent years seen as a system that reflects the mentality of the sociocultural environment, as cognitive phenomenon, which has provided, to extend understanding of the potential of human cognitive abilities, as well as the mechanisms of research areas in one way or another connected with the activity of the human brain [3].

According to the I.R. Galperin, predictability is a «function of frequency» and «perception of the degree of periodicity arises as soon as there is the expectation of future events, similar to what has been previously happened». As the researcher notes, the experience of cognitive research enables us to develop and modify the idea. Analogy «that has been previously» set as consciousness that operates within the cognitive model, already was available in the experiment. Elements with low predictability suggest switching from one cognitive model to the other or the imposition of models against each other. For example, in the metaphor merge very far on the content of the cognitive model, combined creative vision of the author. On the basis of these provisions, the literary text contains and

activates a myriad of cognitive models, each of which has a hierarchical structure (focus, core, system of terminals), can enter the other, to absorb them into itself, superimposed on other models. The study of the «internal» interaction of cognitive models and features of their «external» interactions with each other in the text is a promising direction in cognitive stylistics [2].

Creating a literary text – is primarily a cognitive process, clearly and convincingly demonstrates the integration of individual thought in the sphere of human activity, reading the same text and score even more complex cognitive action to identify its meaning. In this regard, the study of a literary text in line with the cognitive style highlights the need to consider a number of issues related to the processes of creation and perception of the text. As front-line elements of a literary text there are the linguistic units, selection, especially the structure and location of which form the individual style of the author. In cognitive linguistics to refer to individual copyright features of language units in the text is called by the term «cognitive style», which is defined as a style of presentation and representation of knowledge, especially its (linguistic unit) location and structure in the text discourse, associated with a specific cognitive screening operations or their preferred use in the construction and interpretation of texts of different types. The definition given by E.G. Malysheva states: «idiostyle can be represented as a system of concepts, the dominant language of the artist and the methods of its representation in the text». Thus, the literary text is representants's knowledge structures that are subjected to cognitive processes of conceptualization, display it on the search for adequate linguistic (or extra linguistic) means for expression of the meaning of a literary text and reflect the specificity of his style[4].

It is quite natural and logical to pay attention of linguists to the choice of linguistic resources, which binds to both in stylistic identity of the text and its expression, and its communicative and stylistic and aesthetic functions. In cognitive linguistics, the choice is seen as a cognitive process in which the knowledge obtained by experience is structured as mental images with the appropriate conceptual techniques.

Choice as a cognitive process has a special place in the study of problems of textual references. The study of a specific type of reference, of iconographic textual reference is also objects of study of cognitive grammar. The feature of this kind of reference is seen in the fact that it can help to construct an image of the referent, which could cause the recipient's strong emotional reaction. Depending on the planned response we can distinguish between two types of reference: icons (positive image) and cartoons (negative image). The term «reference» is used here in the literal sense as «trend, attracting attention» to the source of information. In most cases, the choice is made in certain rhetorical purposes. The choice is also

seen as an interactive process, as the use of conceptual methods (tools) to create an image, such as metaphors, depending on the nature of the information used.

The cognitive approach has already demonstrated its usefulness in the stylistics. The most revealing result is seen in the cognitive interpretation of metaphor and metonymy – traditional stylistic devices. That cognitive approach allows us to consider stylistic devices as volume, synthesizing a «surface» level of language and abstract conceptual level domains.

The cognitive approach to the study of stylistic devices is creating new ideas about them, deepens characteristics, attributes of the object. Analysis of recent works in the field of linguostylistics showed that a number of stylistic devices have cognitive nature, they are complex and have ordered structures, and can act as a means of conceptualizing cognitive processing of knowledge. As a representative of conceptual meaning, stylistic device absorbs elements of universal, national-specific and individual culture and is seen as a cultural model. The realities of the national culture or concepts contained in the cultural models of metaphor, metonymy, comparison, etc., reflect the national cultural specificity of a specific community [5].

Thus, the appeal of stylistics to cognitive paradigm of knowledge opens up new ways of solving the problems of traditional stylistics. From the position of cognitive linguistics the traditional linguistic phenomena are considered as inseparable unity of all human cognitive system. In this system, the language is that part which is designed to objectify all cognitive processes in humans.

REFERENCES

1. Waber D. The biological boundaries of cognitive styles: A neuropsychological analysis // T. Globerson, T. Zelner eds. Cognitive style and cognitive development. – Norwood (N.J.): Ablex, 1989.
2. Aylwin S. Structure in thought and feeling. – L.; N.Y.: Methuen, 1985.
3. Bartlett F.C. Remembering: A study in Experimental and Social Psychology. – Cambridge; London: Cambridge University Press 1932.
4. Discourse and perspective in cognitive linguistics/ Ed. by W. - F. Liebert et al.- Amsterdam, 1995.
5. Levelt W. Speaking.– Cambridge, 1993.

АРЫНҒАЗИЕВА А. А. КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА МЕН СТИЛИСТИКАНЫҢ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Бұл мақала стилистика және когнитивті лингвистика арасындағы байланыстары қаралады. Жан-жақты дамыған когнитивті зерттеулер стилистиканың дәстүрлі жаңартылған мәселесінің стимулы болып табылады. Стилистикадағы когнитивті бағыттар екі типті зерттеудің байланысы ретінде қаралады. 1) зерттеулер, когнитивті лингвистиканың негізінде жалпы теориялық дамуы, 2) стилистиканың бөлімдерімен дәстүрлі байланысы, тілдің мағынасын зерттейтін, когнитивті стилистиканың әдіс-тәсілдерінің көмегімен зерттеледі.

Кілт сөздер: семантика ғылымы, танымдық грамматика, танымдық психология, танымдық, стилистика, танымдық семантика, ыңғайсыздық сезімі, когнитивті лингвистика, тәртіпаралық ғылым.

АРЫНГАЗИЕВА А.А. СВЯЗИ МЕЖДУ СТИЛИСТИКОЙ И КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКОЙ

В статье рассматриваются связи между стилистикой и когнитивной лингвистикой. Автор считает, что широко распространённое когнитивное исследование было стимулом для модернизации традиционных проблем стилистики. Когнитивное направление в стилистике рассматривается в статье как объединение двух типов исследований.

Ключевые слова: чувство неловкости, когнитивная лингвистика, междисциплинарная наука, познавательная семантика, познавательная грамматика, познавательная психология, познавательная стилистика.

ӘОЖ 82.02

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ БАҒЫТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

КЕҢЕСБАЙ Н.Е.

Мақалада постмодернизм терминінің қалыптасу тарихына шолу жасалынып, әдебиеттанудағы орны қарастырылады. Постмодернизм ағымының негізгі ұстанымдары мен ерекшеліктеріне талдау жасалынады. Терминнің мәдени парадигмадағы рөлі зерттеуші-ғалымдардың пікірлері арқылы анықталған.

Кілт сөздер: постмодернизм, модернизм, постмодерн, постмодернитік поэтика, жаһандану, мәдени парадигма.

Кез-келген ұлттық мәдениет оның ішінде әдебиет өзінің ішкі мүмкіндіктерімен ғана шектеліп қалмай, басқа халықтар әдебиетімен байланысқа түскенде байып, даму сатысына көтеріледі. Өзінің рухани қайнар көздерін көне түркілік танымнан алатын қазақ әдебиеті бірнеше ғасырлар бойы ішкі даму заңдылықтарымен қоса, басқа халықтар әдебиетімен көпір орнатып, құнарлана түсті. «Бейтаныс мәдениет мағынасы танымал мәдениеттің жанында ғана толығырақ әрі тереңірек ашылады (бірақ тұтастай ашылмайды, себебі танымал мәдениеттен кейін ұзаққа созылатын басқа да мәдениеттер келеді). Бір мағынаның басқа мағынамен ұшырасқан кезінде тереңдей түседі: олардың арасында тұйықтық пен біржақтылықты жоятын, мәдениеттер арасындағы кедергілер алып тастайтын диалог құрылғандай болады. Біз бейтаныс мәдениетке жаңаша сұрақтар қоямыз, ал бейтаныс мәдениет бізге жаңа қырларын көрсетіп, ұғымдарға жаңа мағына беріп жауап

береді. Бұндай мәдениеттер арасындағы диалог барысында мәдениеттердің бірігуі орын алмайды, әр мәдениет өз бірлігін және бүтіндігін сақтайды. Бірақ бір-бірін өзара байытады» [1, 287]. Жазба әдебиетіміздің негізін қалаған ұлы ақын Абай Құнанбаев алдымен халық ауыз әдебиетін бойына сіңіріп, шығыс пен батыс әдебиетімен, ақыл-ой қазынасымен терең танысу арқылы қазақ поэзиясын классикалық деңгейге көтерді. Қазақ әдебиеті де әлемдік мәдени даму үдерісінен тыс қалмай, басқа ұлттар әдебиетінің озық рухани тәжірибелерін бойына сіңіріп әрі өзі де адамзат мәдениетінің бөлшегі бола отырып, шығармашылық ізденістерін әлемге ұсынып келеді.

Еліміз тәуелсіздік алған тұста ғасырға жуық кеңестік идеология құрсауында болған ұлттық болмысты тану және сақтау мәселесі туды. Бұл мәселе ұлттың алдына өзінің тарихын, салт-дәстүрін, дүниетанымын, дінін, мәдени ескерткіштерін – жалпы мәдениетін зерттеп, зерделеу міндетін қойды. XX ғасыр басында ағартушы-ғалым Ахмет Байтұрсынов тілдің, сөз өнерінің міндетін «ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жараяу» [2, 10] деп түсіндірген болатын. Әдебиет – халықтың жаны, оның мәдениетінің өзегі десек, қазақ ақын-жазушылары осы міндетті шешу үшін көркемдік-құрылымдық қана емес, рухани ізденіс жолына түсті. Бұл жолда қаламгерлер біршама табысқа жетті деп есептейміз. «Ал әлемдік ауқымдағы соңғы мәдени-танымдық, эстетикалық қозғалыстарға үн қату, олармен ортақтасу тілегінен туындап, тебіндеген модернистік және постмодернистік поэтика заңдылықтары қазақ прозасында да өзіне тиісті өріс тауып, әдеби-көркемдік, интеллектуалдық даму игіліктерін жаңа құндылықтарымен жаңғыртуы заңды. Рухани өркениеттің ықпал аясына тосқауыл қою мүмкін емес» [3, 515].

Кеңестік жүйе ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін әлемдік жаһандану үдерісінен тыс қалу мүмкін емес еді. Философ Б. Нұржанов жаһандану ұғымына әр саланың зерттеушілерінің берген пікірлерін саралай келе мына анықтаманы қолдайтынын айтады: «Жаһандану – ол жаңа сөз, көбінесе әлемдік масштабта біркелкі емес қалыпта орын алып жатқан үрдістерді сипаттау үшін қолданылады. Ол кеңестік пен уақыт адамдарды әлемдік деңгейде байланыстыра алатын телекоммуникациялық технологиялардың әсерінен сығылып қалды деген ойды сипаттайды» [4, 78]. Қазіргі кезде мемлекеттер арасындағы жаһандану үдерісі тек мәдениет тұрғысынан емес, экономикалық, сауда, саяси, технологиялық жақтан қарқынды жүріп жатыр. Жаһандануға негізгі себеп деп әлемдік сауда-экономикалық жүйесінің қарқынды дамып жатқан ақпараттық-технологиялар арқылы қалыптасуы деп көрсетіледі. Британдық әлеуметтанушы Б.С. Тэрнер постмодернизмді тікелей жаһанданумен байланыстырады: «...менің дәлелдемемнің негізі жаһанданудың постмодерн өндірісіндегі ерекше роліне көңіл аудартуында жатыр... Айтайын дегенім, мәдениеттің постмодернизм өзгерісіне ұшырауы

жаһанданумен тығыз байланысты». Жаңа ғасыр басында қазақ әдебиетінде постмодернизм бағытындағы прозалық туындылар жазылды. Біз батыс өркениетінің жемісін бойына сыйғызатын постмодернизм әдеби бағытының барлық қырларын ұлттық әдебиетімізден табуға талпынбаймыз. Өзге мәдениет үлгісін дайын күйінде еш өзгеріссіз туған топыраққа енгізу қаламгерлер үшін де, ұлттық әдебиетіміз үшін де жемісті болады деп санамаймыз.

Мәдениет зерттеушілері, оның ішінде әдебиеттанушылар да постмодернизм ағым ба, бағыт па, құбылыс па деген мәселеде бірауызды, ортақ пікірге келген жоқ. Егер әдебиеттегі постмодернизмді бағыт деп қарастырсақ, әдеби бағыт дегеніміз – «көптеген жазушылардың, топтар мен мектептердің шығармашылығына тән рухани эстетикалық ұстанымдардың, сондай-ақ осы ұстанымдардың өзара сәйкестігіне негізделген бағдарламалық-шығармашылық мақсаттардың, тақырыптардың, жанрлар мен стильдердің жиынтығы» [5, 270].

«Постмодернизм – белгілі бір даму деңгейіне жеткен қоғамның негізгі тенденцияларын, бағдар-бағытын білдіретін дүниеге көзқарас. Сондай-ақ бұл көзқарас белгілі-бір бірыңғай теорияға немесе ілімге сәйкес келмейді, оны білімнің алуан түрлі саласын қамтитын, түрлі ыңғайлар мен көзқарастардың ауқымды спектрі ретінде қарастыру керек» [6, 78].

Сонымен бірге, постмодернизм ұғымының мән-мағынасын толық ашатын, нақты анықтама берілмей келеді. Бұл жағдайды қазіргі шығармашылық ізденістердің алуан түрлі қабаттарды ұштастырып, бойына сіңіруге талпынуымен және дүниетанымдық, құндылықтық бағдарды қайта қарау кезіндегі ұстанымдардың ауқымдылығымен түсіндіруге болады. Постмодернизм ағымына нақты, толымды анықтама берілмесе де, хронологиялық жағынан модернизм әдебиетінен кейінгі ағым болып есептеледі.

Философиялық сөздікте постмодернизмге «жаңа тарихи жағдайларға байланысты өзінің алдындағы модернизм идеологиясын реттеуге, түзеуге бағытталған XX ғасырдың екінші жартысында пайда болған көркемдік және мәдени идеология» деген анықтама беріледі. Яғни, постмодернизм өзіне дейінгі модернизмді жоққа шығарып, дүниеге өзіндік жаңа көзқарастарды ұсынады. Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Модернизм әдебиетінің негізі қоғамдағы ықпалды тенденциялар мен тұлғаның ажырағаны және қарсы тұру мүмкін еместей алшақтағаны деген сенім-пікірден тұрады. Осы әлемнің абсурдтығын танымымен көре білуі, әрбір тұлғаның өмір сүруге ынтасының суынуы» [7, 239-240]. Модернизм әдебиеті Дж.Джойс, Ф.Кафка, В.Вульф, Г.Стайн, Г.С. Элиот, М.Пруст, Ж.П.Сартр, А.Камю шығармашылығынан көрініс берді.

Постмодернизм – XX ғасырдың екінші жартысында өнер, сәулет, кескін, әдебиетте, жалпы көркем мәдениет тенденциялары негізінде пайда болған ағым. Қоғамдық ой-сананың, көркем өнердің ерекше формасы ретінде әлем әдебиетінде постмодернизм өзінің белгілерін айшықтап, орныға бастады. Кең мағынасында постмодернизм «соңғы уақыттағы өркениеттің жаһандық жай-күйі, әлемдік мәдени жағдай мен философиялық тенденциялардың жиынтығы [8,8]» ретінде түсіндіріледі. Яғни, постмодернизм «мәдениетте не бар, соның бәрін иемдене алады» [8,63].

Мәдениеттанушы Әуезхан Қодар модернизм мен постмодернизмнің айырмашылығын былай түсіндіреді: «Модернизм... революциялық құбылыс. Ол ылғи да архаикаға немесе көнелікке қарсы шығады. Ал постмодернизм көнеліктің де, жаңалықтың да өз табиғатын айқындауға тырысады. Әрине, ол жаңаша нәрсеге жақындау, бірақ көне философияның көп элементтері қазір постмодернистік деконструкция арқылы сақталуда. Постмодернистердің көнелікке қарсы шықпайтыны, олардың ойынша, бізге бәрі өткен шақтан келеді, сондықтан әрбір құбылыстың нақты тарихи болмысын ашқан жөн» [9,9].

«Постмодернизм» сөзінің шығу тегі латынша «post» – «соңғы», «кейінгі» және французша «modern» – «жаңа», «қазіргі» деген сөздердің бірігуінен жасалған. «Постмодерн» тікелей аударғанда, «модерннен («жаңадан») кейінгі» деген мағынаны береді. Бұл термин ең алғаш мәдениетте бұл құбылыс пайда болмай тұрып, 1917 жылы Р.Панвицтің «Еуропа мәдениетіндегі дағдарыс» деген еңбегінде қолданылған. 1934 жылы Ф.де Онис бұл терминді өзінің «Испан және латынамерикалық поэзия антологиясы» деген кітабында модернизмді теріске шығарушы ұғым ретінде пайдаланады. Арнольд Джозеф Тойнби «Тарихты зерттеу» (1947) еңбегінде «постмодернизм» терминін батыс-еуропалық өркениеттің соғыстан кейінгі кезеңінің жай-күйін анықтау үшін қолданған. Ол аталған еңбегінде саяси ойтұжырымдарды тек ұлттық мемлекет шеңберінде емес, жаһандық әлемдік байланыстар деңгейінде айтты. Постмодернизмге мәдениеттану тарапанын келе отырып: «постмодернизм дін мен мәдениетке батыстың үстемдігінің аяқталғандығын айғақтайды» деген пікір білдірген. Яғни, мәдениетке ғаламдық деңгейде баға беріп, халықтар мәдениетінің жақындасып, еркін байланысқа түсуі жөнінде ой қозғаған. «Постмодернизм» философиялық ұғым ретіндегі мәртебеге 1979 жылы Ж.Лиотардың «Постмодернизм жағдайы» («Состояние постмодернизма») деген еңбегі жарыққа шыққаннан кейін ие болды.

Қазіргі постмодернизм терминінің қалыптасу жолы жеңіл болмаған. Ол батыста 50 жылдары әлемдік өнер мен гуманитарлық ғылымдар жүйесінде мәдениеттің даму тенденцияларын қайта қарастырудан бастау алады. Модернизмнің дағдарысқа түсуі бір-бірімен байланыстағы жаңа ғылыми

салалардың (философиялық антропология, мәдениет семиотикасы, ақпарат теориясы т.б.) тууына жол ашты. Постмодернизмнің философиялық-теориялық негіздерін постструктурализм аясында жасалған концепциялар құрады.

Постмодерн дәуірі батыстың экономикасы дамыған елдерінде ХХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Оған индустриалдық қоғамнан постиндустриалдық қоғамға немесе ақпараттық қоғамға өтудің басталуы деп сипаттама беруге болады. Постиндустриалдық немесе ақпараттық қоғам теориясының негізін салушылар Д.Белл, Д.Рисман, А.Тоффлер, З.Бжежинский болды.

Деидеологизация және постиндустриалдық қоғам концепцияларының авторы Дэниэл Белл постмодернизмді постиндустриалдық қоғаммен байланыстарады. Белл пікірі бойынша, алғашқы индустриалдық қоғамда постмодернизм табиғат пен адам арасындағы ойын сияқты болды. Ол жердегілер үшін табиғат шынайы өмір болып есептелді. Индустриалдық қоғам тауар өндірушілер сияқты табиғат заңымен өмір сүреді. Бұл жерде адамдар үшін техникалық әлем ақиқат болып есептеледі. Қызмет көрсетуге бағытталған постиндустриалдық қоғам адамдар арасындағы ойын сияқты. Белл тұжырымы бойынша, бұл қоғамда «ақиқат болып тек қана, табиғатсыз және ондағы заттарсыз, табиғат әсемдігімен емес, адамдардың санасымен жылтыратылған әлеуметтік өмір есептеледі». Постмодернизм қазіргі кезеңнің техногендік сипатын айқындайды және оны өзінің категорияларына енгізіп, түсіндіруге тырысады. Постмодернизм өзінің пайда болып, кең қанат жаюында жаңа бұқаралық коммуникативтік-ақпараттық құралдарға қарыздар [8,49]. Постмодернизм әуелде визуалды мәдениет сипатында пайда болып, қазір сәулет өнерінде, кино индустриясында, көркемсуретте, жарнама саласында ақиқатты түрлі тәжірибелер, әдіс-тәсілдер арқылы қолдан жасалған шындыққа айналдырып жатыр.

Постмодернизмнің пайда болуы туралы көзқарастар екі бағытта дамыған. Біріншілері ХХ ғасырдың екінші жартысында мәдениет пен өркениеттің құлдырауына байланысты дүниеге келген тарихи құбылыс деп есептесе, екіншілері – транстарихи құбылыс, яки әрбір мәдени дағдарыс кезеңдерінде қайталанып отыратын жағдай деп түсіндіреді. Екінші қатарға жататын зерттеушілердің ең танымалы – итальяндық жазушы Умберто Эко. Ол постмодернизмді транстарихи құбылыс деп қарастырады: «Постмодернизм – қандай да бір бекітілген хронологиялық құбылыс емес, ол – рухани күй. Әрбір дәуірдің өз постмодернизмі бар. Әрбір заманның өзінің тоқырау кезеңдері болады. Өткен қыспаққа салып, арандатады [8,59].

Постмодернизмді әдеби ағым жағдайында қарастырып, бұл терминді әдебиеттануға алғаш енгізген америка ғалымы Ихаб Хассан болды.

Постмодернизм әдебиеті, Ихаб Хассан көзқарасы бойынша, шын мәнінде, анти-әдебиет болып есептеледі, себебі фантастика, бурлеск, гротеск және де басқа әдеби формаларды, жанрларды өзгертіп, бойына зорлық-зомбылық, ессіздік және аласапыран орнататын ақырзаман қуаты сіңген антиформаларды шығарады. М. Эпштейн осыдан кейін бұл термин ғылымда, мәдениетте кең қолданыс таба бастады деп есептесе, Ф. Джеймсон терминнің танымалдылығы Ч. Дженкстің «Постмодернистік сәулет өнерінің тілі» (1977 ж.) еңбегі шыққаннан кейін жүзеге асты деп есептейді. Ч. Дженкс өзі постмодернизмді авангардизмнен бас тартушылық пен дәстүрге қайта оралу деп қабылдайтынын айтады.

Қазіргі ғылыми парадигма аясында ғана емес, жалпымәдени лексиконда да «постмодернизм» мен «модерн» терминдерін ажыратып, екі түрлі термин ретінде қарастырушы зерттеушілер де бар. Орыс ғалымы М.Н. Эпштейн: «Постмодерн түсінігі – дәстүрлі түрде ежелгі, ортағасыр, жаңа деп үлкен үш дәуірге бөлінетін бүкіләлемдік тарихты жіктеудің кілті. Мұндай классификация қанша жерден шартты болса да, бүкіләлемдік тарихты құзар биіктен көруге, нақты кезеңдердің өзара байланысын байқауға мүмкіндік береді... Постмодерн өзінің жалпы мағынасында – батыстық адамзат тарихындағы Жаңа уақыттан кейін келетін төртінші дәуір» [10,14] деген ой айтады. Ғалым модернизмді жаңа (модерн) дәуірдің соңғы ағымына жатқызады. Ал постмодернизмді постмодерн деп атаған соңғы дәуірдің алғашқы кезеңі деп жіктейді.

И.С. Скоропанова постмодерн дәуірінің мәнін: «Барлық ғасыр бойы жинақталған тәжірибе қайта қаралуға мәжбүр болады, адамзат баласына ортақ (идеологияға, дінге, философияға тәуелсіз) құндылықтарды анықтаудың негізі болып қызмет атқарады. Постмодерн өзін адамзат өмірінің рухани алуан түрлілігіне бағытталған, екіжақты ақпарат негізіндегі диалог қалыптастыратын трансмәдени және көп дінді феномен деп жариялады» деп түсіндіреді [8,8]. Зерттеуші постмодернизмнің өзіне дейінгі бүкіл классикалық және архаикалық дәстүрлермен байланыс орната отырып, өнердегі бір-бірімен ымыраға келмейтін әр түрлі стильдер мен бағыттарды араластырып жібере алғанына назар аударып келеді. И.С. Скоропанова постструктурализм мен деконструктивизмнің теориясы мен практикасына сүйенуден пайда болған постмодернизмнің бірнеше типтерін анықтайды. Олар: *нарративті постмодернизм, лирикалық постмодернизм, лирикалық-постфилософиялық, шизоаналитикалық постмодернизм, меланхолиялық постмодернизм, экологиялық постмодернизм, феминистік постмодернизм*. Бұлар – қалыпты көркемдік танымға түбегейлі өзгерістер әкелген постмодерн дәуірінің жемістері [11,365].

«Постмодерн белгілі бір құбылыстарға баға беруден гөрі жеке тәжірибе жинақтауға бейім. Сонда ғана әрбір тұлға жалпы нобайды, саяси науқанды

күйттеуден гөрі әрбір құбылыспен бетпе бет кездесуге, жеке дара сырласуға мүмкіндік алады» [12,140]. Постмодернист әлемді жаңа көзқарастар мен жаңа іс-әрекеттерімен өзгерту мақсатында жалпылықтан жалқылыққа өтеді.

Н.В. Гладилін ғалым В. Курицыннің постмодернизм туралы анықтамасын бағалы деп санайды: «Ол – «ағым» емес, «мектеп» емес, «эстетика» емес. Әрі кетсе бұл нақты субъектімен байланысы жоқ таза интенция. «Постмодернизм» туралы емес, әртүрлі деңгей мен әртүрлі мағынада білінетін «постмодернизм жағдайы» туралы айтсақ дұрыс болады [13,3]. Мұндағы интенция – сана ағымы.

Модернистер шындық дүниедегі сұрықсыз әлемді көркем бейнеге айналдырып, өзін алдағандай болса, постмодернистер көз алдындағы барлық шындықты сол күйінде қабылдап, өз көңілінен, тәжірибесінен өткізеді. Ғалым Б.Майтанов модернизм мен постмодернизмнің ерекшелігі жөнінде мынандай ой түйеді: «... модернизм көз алдында тұрған шындықты місе тұтпаса, постмодернизм өмірдегі құндылықтарды үлкен, кіші деп бөлмейді, кез келген зат, құбылысты дүние санауға бейім. Ол техногенді, постиндустриалды қоғам негізінде бей-берекет тіршіліктен безер болудың орнына бәріне көнген, бекінген, қасіретін ішіне түйген қалыпта, ешнәрсеге қатты алаңсыз, жүйкесін сауытпен қоршап күн кешуді жөн санайды. Тығырықтан шығар жол іздеудің қажеті жоқ» [3,502].

Неміс зерттеушісі Клаус Шерпе былай дейді: «Постмодернистік теория өзін-өзі «модернизмнің өлімі» ретінде қарастырады, оның (модернизмнің) ағартушылық әлеуетінен айырылуымен, утопиялық үміттердің тәжірибемен ұштаспауымен байланыстырады» [14,61]. Әрбір өнер туындысында қиялдан туындайтын утопиялық идеялар бар десек, постмодернизм утопиядан арылуға тырысады. Постмодернист жазушылар өмірді сырттан бақылап, өнер туғызушылар емес, нәтижесі қандай болуына қарамастан, өз тәжірибелеріне сүйеніп өмір сырына бойлаушылар. Әуезхан Қодар қазақ әдебиеті туралы айта келіп: «Біз кеңістікті дәріптеп өскен халықпыз. Ал постмодернистер уақыт ұғымын қадірлеген халықтардың туындысы» деген пікір айтады [12,140]. Н.Я. Малахов модернизм мен постмодернизмді салыстыра келіп былай дейді: «Антиутопизм дегеніміз – постмодернизм. Егер модернистік өнер – әлемдегі жалпы адамзатты бейнелеуде өз күшін сарп етсе, постмодернизм – азғындалған қазіргі заманға қарсы шығады». Әдебиетте утопиялық шығармалар армандағы қоғамды орнатқан адамдар өмірін суреттеу арқылы көрінеді. Постмодернизм осындай мінсіз қоғамды орнату идеясына қарсы шығады да, қоғам шындығымен бетпе-бет келеді.

Модернизмнің негізгі ұғымдары сана, инновация, прогресс, тәжірибеге сүйену болып, орталықтандыру және тұтастық идеяларын қазық етеді. Постмодернизм алдыңғы қатарға *жүйе* (сеть) және *шашырату* (рассеивание)

идеясын шығарады. Модернизм әмбебап, сондай-ақ бірегей ақиқатты бекітсе, постмодернизм үзік-үзік, фрагменттік, топаралдық, субъект өз мәнін жоғалтатын, жалғыз уақыт өлшемі бар модульденген ақиқатқа негізделеді.

Қазіргі таңда постмодернизмнің (тіпті философиялық «классика» тұрғысынан алсақ та) талассыз парадигмалық мәртебесі бар және ол интеллектуалды-философиялық феномен деп бағалануы мүмкін, өйткені:

1. Өзінің жеке ақиқатты анықтаушылық бейберекеттілігінің жорамалымен және бастапқы тілдік, мағыналық ұйымдастырушылығымен тиянақталған көру моделін өндіреді;

2. Әлемді сипаттаудың және түсіндірудің ерекше мұраты мен қағидасын құрады;

3. Объективтік болмысты білу мүмкін емес деп қарайтын және барлық білімді болжал деп есептейтін идеалистік жалған ілімді ұйымдастырудың ережелері мен мақсаттарын жариялайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. / Сост. С.Г. Бочаров; Текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина; Примеч. С.С. Аверинцева и С.Г. Бочарова. – 2-е изд. – М.: «Искусство», 1986 г. – 445 с.

2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

3. Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар. / М.Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі. 2009 – 544 б.

4. Нуржанов Б.Г. Это неуловимое понятие глобализации. К анализу определений глобализации. // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. №1 (42). 2013.

5. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. – Қарағанды: «Арқо» ЖШС, 2004. – 332 б.

6. Хамзеева Б.Х. Қазиев Ж.Н. Постмодернизм ұғымы нені білдіреді? (Талдау жасау) // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – №2 (37). – 2011, – 78-81 бб.

7. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай / Семей-Новосибирск: «Талер-Пресс», 2006. – 398 б.

8. Скоропанова И.С. Русская постмодернистская литература: Учебн. пособие. – 2-ое изд., испр. М.: Флинта: Наука, 2000. – 608 с.

9. «Әлемдік мәдениеттану ой-санасы». Он томдық. 7-том. «Постмодернизм және мәдениет». – Алматы: Жазушы, 2006. – 496 б.

10. Эпштейн М.Н. Модерн в русской литературе. Учебн.пособие для вузов. /М.: Высш. шк., 2005. – 495 с.

11. Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: Монография. – Қарағанды: ЖШС «Гласир», 2009. – 400 б.

12. Бөпежанова Ә. Дүние – имани құбылыс. Эсселер. Әдеби сын мақалалар. Ой-толғамдар. Сұхбаттар. Алматы, «Өлке», 2001. – 160 б.

13. Н.В. Гладилин. Становление и актуальное состояние литературы постмодернизма в странах немецкого языка (Германия, Австрия, Швейцария). – М.: Издательство Литературного института им. А.М. Горького. – 2001. – 348 с.

14. Ісімақова А. Бүгінгі постмодернизм. / Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы – 2008. – № 4. – С. 37

КЕҢЕСБАЙ Н.Е. СТАНОВЛЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОСТМОДЕРНИЗМА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ.

В статье рассматривается история становления постмодернизма и его место в литературоведении. Проанализировав основные принципы и особенности течения постмодернизма, автор, на основе комментария литературоведов, определяет специфику и роль термина в культурной парадигме современности.

Ключевые слова: постмодернизм, модернизм, постмодерн, постмодернистская поэтика, глобализация, культурная парадигма.

KENGESBAY N.E. FORMATION OF FLOW OF POSTMODERNISM IN LITERARY CRITICISM.

The article deals with the history of formation of the term postmodernism and its place in literary criticism. It analyzes the basic principles and features of the course of post-modernism. Term role in the cultural paradigm defined by the comments of scientists.

Keywords: postmodernism, modernism, postmodern, postmodern poetics, globalization, cultural paradigm.

ӘОЖ 400.8:421

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ «СӘБИ – БАЛА» АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

НУРБЕКОВА С.Б., ЖАНАТАЕВ Қ.А.

Бұл мақалада тіл білімінде этнолингвистика саласының алатын орны ерекше екендігі айтылады. Ағылшын және қазақ тілдерінде адамның жасына қатысты соның ішінде «балалық шақ» кезеңін «сәби-бала» деп атап, осы топтағы атауларды екі тілде этнолингвистикалық тұрғыда сипаттама береді. «Сәби» атауына қатысты лексикалық бірліктерді жинақтап, оларды бірнеше бөліктерге бөліп қарастырады. Осы топтағы «бала» атауына қатысты ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерін жинақтап, оларды мағынасы жағынан ұқсастықтары мен ұлттық сипатын ашу мақсатында топтарға бөліп қарастырады.

Кілт сөздер: ағылшын және қазақ тілдері, этнолингвистикалық сипат, сәби – бала, атаулар, мақал-мәтелдер.

Тіл біліміндегі зерттеулердің негізі бүгінгі таңдағы жаһандану үрдісіне төтеп берудің негізінде ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып түсіну. Тіл

білімінің қазіргі даму деңгейі тұрғысынан қарасақ, адамның жас ерекшелігіне қатысты атауларды тек тілдік тұрғыдан зерттеу аз. Енді оны қоғамдық ғылымдардың басқа салаларымен байланыстыра зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Ондай байланыстылықты бірнеше ғылым салалары, атап айтқанда: тарих, этнология, этнография, философия, психология, әдебиет, мәдениеттану т.б. жүзеге асыра алады. Бұлардың ішінде тіл білімінің, этнолингвистиканың алатын орны ерекше. Тіл білімінің жоғарыда аталған ғылым салаларымен байланысы қоғамдық аренада бір сөзбен «этнолингвистика» деп аталынып жүр [1, 63].

Этнолингвистика – этностың болмысынан туындап, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тіл арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-мәдени мұра ретінде атадан балаға, әулеттен нәсілге ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып, танымдық мәнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің күрделі де құнарлы саласы. Этнолингвистика – жалпы ғылымға тән дифференция үрдісінің тіл біліміндегі бір көрінісі іспетті іштей жіктелудің нәтижесінде пайда болған. Тіл білімінің экстроллингвистика, психоллингвистика, пароллингвистика, т.б. салаларымен қатар тұрады. Этнолингвистикалық көзқарас алғаш 19 ғ-дың 2-жартысында В.Гумбольдт, А.А. Потебня зерттеулерінде пайда болды. Сондықтан этнолингвистикалық зерттеулердің бірде сөздік қордың қойнауында сақталып көне дәуірден келе жатқан байырғы лексиканың мазмұнын ашуға бағытталғанын білсек, бірде этнос болмысынан, дүниетанымынан туындаған тілдік фактілердің сырын ашып, пайда болуын айқындауды мақсат еткенін көреміз. Бұл сала көп жағдайда этностың шығу тегіне, салт-дәстүріне, сондай-ақ өмір-тіршілігіне қажетті де ерекше орын алатын заттық мәдениеттің қыр-сырына ерекше мән беріп келеді. Этнолингвистиканың қалыптасу процесін, мазмұны мен мақсатын, зерттеу нысанын сол салада істелген жұмыстың ауқымын бағыт-бағдары мен сипатынан пайымдауға болады. Этнолингвистикаға тән ерекшелік – оның тілдік объектілер мен фактілердегі жаппай емес, зерттеудің нақтылы мақсаты мен тақырыптарына қарай сұрыптап алып саралай қарастыру [2].

Сондай – ақ этнолингвистикалық тұрғыда ағылшын және қазақ халқының тілі мен мәдениеті алшақ болса да, осы ұлттардың тілдік бірліктерін салғастыра зерттеу арқылы олардың семантикалық құрылымындағы ерекшеліктері мен ұлттық сипатын айқындау аса маңызды болып отыр.

«Ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес, ағылшын және қазақ тілдеріндегі адамның жасына қатысты атауларға байланысты тұрақты тіркестерді жинап, сол атауларды этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырып, әр атаудың, тұрақты тіркестердің мағыналарын ашу, сол мағыналардың

астарында жатқан ағылшын және қазақ тілдеріндегі ұлттық ерекшеліктерді, яғни ағылшын және қазақ халқына тән ой-сананы, дүниетанымды, наным-сенімдерді, мінез-құлықты, психологияны, салт-дәстүрді, бір сөзбен айтқанда екі халықтың рухани байлығы мен мәдениетін, тарихын анықтау.

В.Гумбольдт: «Әртүрлі тілдер – белгілі бір затты әртүрлі таңбалау емес, оны әртүрлі көру (бейнелеу)», – десе [3, 349] алА.А. Потебня болса: «Тіл халықтың мәдениетімен тығыз байланысты. Халық – тілді жасаушы, тіл – халық рухының жемісі. Ендеше, тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді», – дейді [4,155-156].

«Жас» ұғымы семантикалық санатқа тікелей қатысы бар болғандықтан осы «жас»/ age түсінігінде адамның өмір сүрген жасына байланысты лексемалар және адамның жасын ғылыми тұрғыдан кезеңдерге бөлінетінін және адам жасының ұлғаюына қарай ағылшын және қазақ тілдерінде лексикалық атауларды жинақтап, сол атау мағыналарының жақындығы мен ұқсастықтарын, бір-бірімен байланыстылығын қарастырамыз. Бұл адам жасына қатысты лексика-семантикалық топтар орыс, неміс және француз тілдерінде зерттелінгенін, ал ағылшын және қазақ тілдерінде салыстыра зерттеулердің жеткіліксіз екенін айтқымыз келеді.

ЛСТ-дың сәби дүниеге шыр етіп келгеннен бастап қартайып қатр болғанынша адамның жасының ұлғаюы бес кезеңге бөлінеді, олар «childhood/ балалық шақ», «teens/ жеткіншектік», «youth/ жастық», «middle age/ ересектік» және «old age/ қария». Осы әр кезеңнің тақырыптары лексика-семантикалық топпен бірге қарастырылады. ЛСТ-тың ішінде де жасқа қатысты семантикалық бірліктер бірнеше топшаларға бөлінеді. Мысалы, біз бөліп қарастырған ЛСТ-тың «childhood/ балалық шақ» кезеңін «сәби-бала» деп атап, осы топты ағылшын және қазақ тілдерінде лексика-семантикалық және этнолингвистикалық тұрғыда салыстыра, салғастыра талдау жасаймыз.

Мақаланың басты мақсаты адамның жас ерекшелігіне қатысты «сәби-бала» атауының ағылшын және қазақ тілдеріндегі орнын айқындау болатын. Жаңа туылған сәбиге қатысты атаулардың маңызды және негізгі сипаттамаларын көрсететін лексикалық бірліктерді жинақтап, оларды сәбидің «нақты жасына», «мерзімінен бұрын туылғандығына», «сыртқы келебетіне», «тамақтану жолына»қарай бөліктерге бөліп қарастырдық.

Балалық кезеңнің алғашқы сәті сәбилік кезең. Жаңа туылған, туылғанына бірнеше сағат, бірнеше күн не болмаса бір-екі апталық нәрестені бір сөзбен«сәби» деп атайды. Бұл нақты жас «Сәби» сөзі ағылшын тілінде newborn, newborn child, newborn baby, newborn infant, neonate, bairn - атаулары мен аталады[5,1005; 6]. But the general direction of the treatment or nontreatment decision for the newborn cannot be shifted to the newborn (McMillan. Euthanasia and the Newborn). This is Adamic state, proper to every newborn child (Breck.

Stages on Life's Way: Oxford Thinking on Bioethics). A newborn baby does not possess the concept of a continuing self... (Kuhse. Bioethics: an Anthology). A newborn infant will usually begin to breathe spontaneously within 15 to 20 seconds after birth (Emergency Care and Transportation of the Sick and Injured). Viable neonates are able to survive after delivery, if given the benefit of available medical therapy, and can independently maintain a heartbeat and respiration (Burns. The Practice of Nursing Research: Conduct, Critique and Utilization) [7]. Ескерте кететін нәрсе: 0-2 жас аралығының бәрін тек «сәби» сөзімен атай бермейді. Бұл – жалпы атау. Ол жастағы балалар үшін қазақ тілінде әлди, бөпе, бөбек, нәресте, бүлдіршін сөздері, жергілікті жерлерде – шақалақ сөздері қолданылады. «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде» осы сөздерге анықтамалар берілген. Ағылшын тілінде өздігінен еңбектеп немесе жүре алмайтын баланы - babe in arms дейді [5,59]: The throng was of all ages, including a wide-eyed youngster and a babe in arms (Beverly. The Rogue's Return). Бір жастағы баланы - yearling child [6]: She had a helm on her head and a sword girt to her side, and in her arms she bore a yearling child (Morris. The Roots of the Mountains) [7]. Ал анасының омырауынан ажыратылған баланы «weanling child» дейді: For the weanling child, who is just being introduced to the adult diet, all foods are initially novel. (Siegal. Children's Understanding of Biology and Health) [6]; Қазақ халқы жас нәрестені жасына толғанынша бесікке салып әдилеп, әуендетіп отырып оның ұйқысының тыныштығы мен тазалығына көп мән берген. Оның үстіне «Бесіктен түскен бөпеге Есікке дейін ең дүние» деген тәрізді мақал-мәтелдер мен афоризмдерді және сол топқа жатқызуға болатын. Ағылшын тілінде сәбиге қатысты әдеби емес атаулар да бар: Fry – сәби; mite – нәресте; bundle of joy - бала; sprog - нәресте [6]. Among the young, rapidly fattening mothers grouped in knots of two or three, each with an oscillating foot on the crossbar of a baby carriage and an eye on one or two small fry toddling in a safe circle nearby (Davenport. East Side, West Side). 'Ah, poor mite, poor bairn,' Brenna crooned, and the babe hiccupped weakly in response (Marillier. The Dark Mirror). He was showing off his beautiful baby girl to the whole maternity ward, even though each and every new parent had their own bundle of joy (Irwin. Steve & Me). We lie in silence for a while and then Mary says, 'Maybe we shouldn't name the baby after anyone.' 'Whatever you think, baby.' 'I mean, it's a bit unfair to a little sprog to be saddled with someone else's legacy, isn't it?' (Cowen. Waiting for Christopher) [7];

Мерзімінен бұрын дүниеге келген сәбиді қазақ тілінде лекер, шала, шалабай деген атаумен атаған. Сәби ерте туылғандықтан оның он екі мүшесі сау болсын, ауырмасын деген мақсатта оны ырымдап үлкендер шалабай деп атаған. Ал ағылшын тілінде де уақытынан бұрын туылған баланы - premature baby, preterm baby, premie дейді [6]. The problem that a premature baby has if he is born after about 34 weeks are usually much less worrisome than those he faces if

born at only 24 weeks (Stone. *Pregnancy for Dummies*). Many contextual factors affect the relationship between parents and their preterm baby (Sexson. *Child and Adolescent Psychiatry*). The massaged premies gained 47 % more weight than did the premies in the nonmassaged control group. (Guzetta. *Essential Readings in Holistic Nursing*) [7];

Ағылшындарда жүрегінде ақауы бар немесе қан айналымы дұрыс емес баланы -blue baby.Сүйкімді, пәк сәбиге қатысты атау – cherub, little angel, little darling [6].The cold stethoscope against my heart and my strongest feeling ‘Je m’en fiche de tout’ - oh, that poor woman in the hospital with the blue baby, much better dead (Fitzgerald. *Tender is the Night*). ‘How could he bear to part with the sweet cherub?’ the last memorial of his incomparable wife, the best consolation, though nothing could really console for his irreparable loss? (Honey. *A House of Cards*) [7];

Сәбиді тамақтандыру немесе ана сүтімен қоректенетін балаға қатысты атаулар қазақ тілінде – емізулі бала, ал ағылшын тіліде -nursling, suckling[6].The child, or suckling, is portrayed by the thumb and fingers being brought to the mouth. (Massey. *The Natural Genesis*). Does the mother die, the nursling - such is Indian compassion - shares her grave (Bancroft. *History of the United States of America, from the Discovery of the Continent*) [7];

Сондай-ақ қамқоршысыз қалған сәбилерді ағылшын тілінде foundling – ата- анасы тастап кеткен, басқа адамның тәрбиесінде болған бала; Abandoned baby – ата- анасы тастап кеткен бала десе [6].Ал қазақ тілінде тастанды, жетім деп атайды.Though the birth of an heir by his beloved sister was a circumstance of great joy to Mr Allworthy, yet it did not alienate his affections from the little foundling, to whom he had been godfather. (Fielding.*The History of Tom Jones, a Foundling*). Yet there was the question thrust upon us, a decision to be made immediately. Did we want to take an abandoned Chinese baby into our home? (Ramsey. *Baby in a Box*) [7];

«Childhood/ балалық шақ»кезеңіне жататын «бала» (child) атауын қарастырамыз. Адамның жасына байланысты оның ішінде «бала» атауына қатысты қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерін салғастыра зерттей отырып, олардың мазмұн межесіндегі ұқсастықтары мен ұлттық сипатын ашу. Аталған тілдік бірліктердің семантикалық құрамындағы ортақ тұстары мен ерекшеліктерін және себеп-салдарын айқындап көрелік. Ө.Тұрманжанов құрастырған «Қазақ мақал-мәтелдері» [8], М. Әлімбаев құрастырған «Маржан сөз» [9], Ү.Кеңесбаева жинақтаған «Ағылшын тілінің мақал-мәтелдері» [10] деген кітаптардың ішінен және қосымша интернет желісінен [11] балаға қатысты мақал-мәтелдерді және қарастырдық. Балаға байланысты мақал-мәтелдердің бәрінің де негізгі тақырыбы, яғни әңгіменің төркіні – бала. Ал оның мән-мағынасы бірнешеу. Қазақ халқы мен ағылшын

халықтарының санасындағы балаға байланысты ұғым-түсініктері, қалыптасқан көзқарасы ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінде түйінделіп, сұрыпталудан өткен халық даналығының мәйегі мақал-мәтелдерде сақталған. «Бала» атауының көрінісін мақал-мәтелдер арқылы былай топтастыруға болады.

1. «Бала – ананың бауыр еті, көз нұры» деген мақалда ата-ананың балаға деген сүйіспеншілігі жатқан жоқпа?! Өз кемеріңнен шыққан баланы, Бал сүтіңмен бағарсың. Бал сүтіңмен бақпасаң, Кәйтп көңілін табарсың; Балам – балым, баламның баласы – жаным; Бала – балдан тәтті; Осы топтағы мақал-мәтелдерге мағынасы жағынан сәйкес келетін ағылшын тілінде *Out of mouths of babes and sucklings; Put another man's child in your bosom, he will creep out at your elbow; Children are poor men's riches; Even if a baby seems unpleasant to look at, his mother never refuses him;* деген мақалдарды салғастыра отырып екі халықтың мәдениетінің жақындығын көруге болады.

2. «Бала – бақыт». Бала ата- ананың көркі, нұры, ажары. Баласы бар ата- ананың қабағы ашық, жүзі жарқын, көңілі жайдары. Яғни балалы адам – сұлу, көрікті келеді. Тілімізде бұл ойды растайтын мақал-мәтелдер, афоризмдер өте мол. Ағылшын тілінде баланың бақыт екендігін мына цитаталардан көруге болады *Happy and healthy child in the welcoming world; Happy Mum Happy Child; Show A Child Love And Care;*

3. «Бала – өмір қазығы». Бала ата-ананың қуанышы, сүйініші. Сондықтан да халық: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар», - дейді. Ал ағылшын тілінде *He that has no children knows not what love is; Children are certain cares, but uncertain comforts;*

4. «Бала – әке өмірінің жалғасы». Бала ата-ана өмірінің жалғасы, үміт-арманы. Сондықтан да кез-келген ата-ана өз ұрпағының амандығын тілейді, жақсы болып өскенін, ауырмай-сырқамай жүргенін қалайды. Мыс.: Артында баласы қалса – көзі қалды де, артында сөзі қалса – өзі қалды де; Баласыз болса – ел сарқылар, Бұлақсыз болса – көл сарқылар т.б. *Like father, like son; Like parents, like children; The child is father to the man and to the woman;*

5. «Бала – байлық». «Байлық» болатын себебі: ата-ана қартайып, қолдан күш-қуаты қайтқанда бала ата-анаға тірек, сүйеніш болады. Қолындағы ауыртпалығын алып, жүгін жеңілдетеді. Сондықтан да қазақ: «жалғыз бала – жарты бала, екі бала – жалғыз бала, үш бала – аз бала, төрт бала – бар бала» деп, баласының көп болғанын қалаған. Ағылшын тілінде де мағынасы жағынан сәйкес мақал-мәтелдер де баршылық. *One chick keeps a hen busy; Never count your children twice;*

6. «Бала – жеке тұлға». Бала ата-анадан туғанымен, ол өзінше жеке жаратылыс. Оның өзіндік мінез-құлқы, таным-түсінігі, талғамы, мақсаты, мүддесі бар. Ата-ана қаншылықты баласы үшін жанын салғанымен, оның өз «мені» жеңіп кететін кездері бар. Осыны сезген қазақ халқы: «Ананың көңілі

балада, Баланың көңілі далада» деген. My son is my son till he gets him a wife, but my daughter's my daughter all the days of her life; You cannot hear a baby cry in the mother's womb; Late children, early orphans:

7. Баланың аты – бала. Қазақ халқы бала балалығын жасамай тұра алмайтынын, оның ертеңгі күнді ойлап қайғырып жатпайтынын, бүгінгі күнмен өмір сүретінін, оның ойын баласы екенін білген. Сондықтан да халықта ойын баласы, балалық шақ, балалық дәуір, балалық сезім, бала мінез, балаша мәз болды, балалық жасады деген сияқты баланың бала екенін көрсететін тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Мыс.: Баламен жолдас болсаң, бала боларсың. Қариямен жолдас болсаң, дана боларсың. Итпен ойнасаң – үрерсің, баламен ойнасаң – күлерсің. Алтыға дейін бала ерке, алпыстан кейін шал ерке, т.б. Ағылшын тілінде баланың бала екендігін көрсететін мақал-мәтелдер жеткілікті Boys will be boys; Children should be seen not heard; Children and fools cannot lie; A burnt child dreads the fire; Children and fools speak the truth:

8. Бала: баланың ісі шала. Бұл – балаға тән ең басты белгі. Өйткені балада ақыл жеткенімен, тәжірибе жетіспейді. Сондықтан болар, үлкендер балаларға бір нәрсе тапсырса, көп жағдайда ол істің ойдағыдай орындалмағандығын айтып, күйіп-пісіп жатқаны. Баланың шалалығын қазақтың мына сияқты мақал-мәтелдері мен афоризмдерінен де байқауға болады. Мыс.: баланы жұмсасаң, артынан өзің барарсың; Ағадағы мал – аспандағы мал, інідегі мал – ін түбіндегі мал, баладағы мал – даладағы мал; т.б. Сәйкес келетін ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер When child stand quiet, they have done some harm; Two boys are half a boy, and three boys are no boy at all:

9. Батыр – баладан. Бүгінгі бала – ертеңгі дана. Балаға өсу тән. Бала екі жақты өседі. Бірі – дене құрылысы жағынан, екіншісі – ақыл-есі жағынан. Қай жағынан өссе де, бұл өсу тоқтаусыз, үздіксіз өсу. Табиғат заңы солай. Children and chicken must always be picking; Child laboraint thebest, so give them a break, and let them rest. Қазақ халқы баланың жығылмай, жыламай өспейтінін айтады. Бесік баласы бес түлейді; бала жетіге келгенше жерден таяқ жейді; аттан тай озады, атадан бала озады; Бала – болғанын білмес, батыр – толғанын білмес; т.б.

10. Бала қамы – ата-ананың мойнында. Басқаша айтсақ балаға қамқорлық керек. Онсыз оның жақсы болып өсуі, адам болуы екі талай. Балаларға қамқорлық көрсету – ата-ананың, үлкендердің парызы. Ол парызды мүлтіксіз орындайтын ата-аналар бар. Қамқорлық көрген бала жақсы болып өсетіні де ақиқат. Алайда бұл халық санасына былайша ұялатқан: Жас бала құстың қанатынан да тоңады; Ақ жаулығы ананың – ақ көрпесі баланың; Бала өсірген ата-ана, бала болып ойнайды. Бала оқытқан ұстаздар, бала болып

ойлайды; т.б. Father buys, the son big, the grandchild sells, and his son things; Child all weather is cold; Children are uncertain comforts but certain cares; May chickens come cheeping; Children should be seen and not heard.

11. Бала тәрбиесі – басты міндет. Қазақта бала тәрбиесіне айрықша мән берген. «Бала – ата-аналар қолына берілген аманат», «Баланы жастан, қатынды бастан», «Бала тәрбиесі бесіктен», т.б. мақал-мәтелдердің шығуы – тәрбие мәселесінде көп тәжірибе жинақталғанның көрінісі. Қалайда, балаға тәрбие керек. Тәрбиелі бала – ата-ананың қамқоры, елдің қорғаны. «Тәрбиесіз бала – тексіз өскен құлмен тең». Ол басқаны былай қойғанда әке-шешесін де сыйлай алмайды. Ата-анасын сыйламаған бала жолдасын да, отанын да сыйлап жетістірмейтіні белгілі. Сондықтан болар, қазақ баланы жақсы бала, жаман бала, әдепті бала, әдепсіз бала, арлы бала, арсыз бала деп баланың мінезіне қатысты да бөліп отырған. Жақсы бала, жаман бала жайындағы мақал-мәтелдер көбінесе екі сыңарлы болып келеді, екі «бала» бір-бірімен салыстырыла, салғастырыла бейнеленеді. Мыс.: Жақсы бала – қызық, жаман бала – күйік; Әдепті бала – арлы бала, әдепсіз бала – сорлы бала; Әдепті бала ата-анасын мақтатар, Әдепсіз бала ата-анасын қақсатар; т.б. Ағылшындар да баланың тәрбиесіне ерекше мән берген, оны мысалы мақал-мәтелдерден байқауға болады. Give a child for the first seven years, and you may do what you like with him afterwards; Father to the bough, the son to the plough; Don't throw out the baby with the bath water; The apple never falls far from the tree; Give me a child for the first seven years and he is mine for life;

Қорыта келе адамға баладан артық байлық жоқ екендігін байқадық. Баласы көп ата-ана баласымен мақтанады, баласымен шаттанады. Бала атауының астарында ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерінен осы халықтарға тән осыншама мол ұлттық таным-түсінік, ұғым-түйсік, салт-сана жатқанын байқауға болады. «Бала» ата-ананың жүрегі мен тірегі, жаны мен сәні. Мейлі ол жақсы болсын, жаман болсын ата-ана үшін баладан қымбат, баладан тәтті нәрсе жоқ. Сондықтан да олар «қарғайын десем – жалғызым, қарғамайын десем – жалмауызым» деп күйінген. Жақсы болса балаңды «жанарым» де көзімнің, жаман болса балаңды «жаманым» де өзімнің,- деп тәрбиелеп, адам қылып алуға тырысқан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса//Ареальные исследования в языкознании и этнографии. –Л., 1983. – 176-198 с.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы 1998 жыл. ISBN 5-89800-123-9, X том
3. Гумбольд В. Избранные труды по языкознанию. –М., 1984. – 260 с.
4. Потебня А.А. Слово и миф. –М., 1989. – 622 с.
5. Oxford's Advanced Learner's Encyclopedic Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2004. 1081 p.

6. Webster's Online Dictionary. URL: [http://www. Websters-online-dictionary.org](http://www.Websters-online-dictionary.org)
7. <http://cyberleninka.ru/article/n/periferiya-funktsionalno-semanticheskogo-polyamladencheskogo-vozrasta-v-angliyskom-yazyke#ixzz3xqYdlcpq>
8. Қазақтың мақал-мәтелдері / құраст.: Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Жазушы, 1980. – 352 б
9. Маржан сөз (мақал-мәтелдер) / ред.Алтайбаев Ж. –Алматы: Жазушы, 1978. – 447 б.
10. Кеңесбаева Ү. Ағылшын халқының мақал-мәтелдері. –Алматы: Өлке, 2004. – 214
11. <http://www.special-dictionary.com/proverbs/baby//sthash.vtVIDESC.dpuf>

НУРБЕКОВА С.Б., ЖАНАТАЕВ К.А.ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЯ СЛОВ «МЛАДЕНЕЦ – РЕБЕНОК» В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Авторы статьи определяют этнолингвистику как особую часть языкознания. Представляя этнолингвистическую характеристику слов,относящихся к человеческому возрасту (а именно – к детскому) авторы отобрали и произвели классификацию лексических единиц, близких по значению слову «младенец» и употребляемых в английском и казахском языках. На основе группировки и анализа пословиц и поговорок, касающихся периода детства, определяется сходство значений и их национальная особенность.

Ключевые слова: английский и казахский языки, этнолингвистическая характеристика, младенец – ребенок, названия, пословицы-поговорки

NURBEKOVA S.B., JANATAYEV K.A. ETNOLINGUISTIC CHARACTERISTIC OF THE WORDS «BABY – CHILD» IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

This article refers to ethnolinguistics as a special part of linguistics. Ethnolinguistic characteristic of words relating to the human age, namely to the children is described in English and Kazakh languages. All lexical units which are close to the word «baby» are studied and divided into several groups. And also having classified all the proverbs and sayings in English and Kazakh languages on children's period of human, it is determined the similarity and their meaning highlighting their national characteristics.

Key words: English and Kazakh languages, ethnolinguistic characteristic, «baby – child», proverbs and sayings

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

УДК 37.01:159.9-057.074

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К МЕНЕДЖМЕНТУ
МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ ШКОЛЬНИКОВ В
ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ ШКОЛЕ**

КОЛДАСОВА О.Ш., МУСАҚУЛОВ К.Т.

Рассматриваются методологические подходы к менеджменту культуры межличностных отношений школьников в полиэтнической образовательной среде в контексте национального своеобразия культур.

Ключевые слова: методология, подход, менеджмент, культура межличностных отношений, школьники, полиэтническая образовательная среда, полиэтнические школы.

В общепризнанном значении в словарных и Интернет-источниках термин «мэнеджмент» (от англ. Management) трактуется как управление, руководство, администрирование, дирекция, умение распоряжаться, владеть, управлять) – разработка и создание (организация), максимально эффективное использование (управление) и контроль социально-экономических систем. А термин «подход» в научной интерпретации Е.В.Бондаревской трактуется как осознанная ориентация педагога-исследователя или педагога-практика на реализацию в своей деятельности определенной совокупности взаимосвязанных ценностей, целей, принципов, методов исследовательской или практической педагогической деятельности, соответствующей требованиям принятой образовательной парадигмы.

Разделяя данные точки зрения по поводу смысловых значений названных понятий, методологические подходы к менеджменту культуры межличностных отношений (КМЛО) школьников в полиэтнической школе (ПШ) нами понимаются как методологическое средство достижения целей образования (Т.М. Баймолдаев [1], К.Ж. Каракулов [2], Ю.А. Конаржевский [3], Т.И. Шамова [4] и др.). Отметим, что любой подход, сочетая в себе несколько функций, может быть и совокупностью принципов, определяющих стратегию обучения или воспитания, и методом проектирования стратегии обучения, и методологическим регулятивом педагогического управления учебно – воспитательным процессом (Е.В.Бондаревская [5,6], С.В.Кульневич [7,8] и др.). Подход к обучению в отличие, например, от метода указывает на образовательный проект (модель обучения). В представлении М.В.Кларина модель обучения выступает как «обозначение

схемы или плана действий педагога при осуществлении учебного процесса, ее основу составляет преобладающая деятельность учащихся, которую организует, выстраивает учитель» [9].

В русле нашего исследования отданы предпочтения таким методологическим подходам к менеджменту культуры межличностных отношений школьников, как культурологический и аксиологический.

Культурологический подход к проблемам образования и воспитания лежит в основе гуманистической педагогики (Г.С. Батищев, И.А. Ильин, А. Камю, Н.С. Розов, В.С. Библер, Е.В. Бондаревская, Н.Б. Крылова, Ю.С. Тюнников, Э. Майерс, В.А. Доманский, Т.Ф. Новикова, Ю.А. Носорев и др.). Данный подход к менеджменту межличностных отношений школьников в полиэтнической школе мы рассматриваем сквозь призму культуры. Для организации культуры межличностных отношений школьников в полиэтнической школе культурологический подход имеет существенное значение в плане определения эффективных путей их личностного культурного развития в культуросообразной образовательной среде, самоопределения в мире культурных ценностей и отношений с окружающими. Этот подход концентрирует внимание педагогического коллектива на ценностно-ориентационное содержание учебно-воспитательного процесса и исследует диапазон педагогического воздействия на обучаемых в национальном своеобразии культур. Он в наибольшей степени ориентирует педагогов полиэтнической школы на то, чтобы культура полиэтнического региона в многоцветьи национальных традиций и обычаев, стала базовой основой учебно-воспитательного процесса в организации КМЛО учащихся.

Мы убеждены, «погружение» учащихся в разные национальные культуры своих одноклассников способствует формированию у них смыслопостижения их культурных ценностей, принятию этих ценностей, их трансляции, толерантного отношения к каждому члену детского коллектива, сопричастности ко всему тому, что происходит в полиэтнической образовательной среде (ПОС) школы. Это становится благоприятной почвой для организации КМЛО школьников в ПШ, развитию способностей к диалогу культур, обеспечивающих членам многонационального детского коллектива возможность эффективного межкультурного взаимодействия.

К выбору культурологического подхода для организации КМЛО школьников в ПШ нас привлекли такие его важные *функции*, как коммуникативная и организаторская.

Коммуникативная функция предусматривает наличие у воспитуемых коммуникативных умений. Так, А.В.Мудрик [10] выделяет три группы коммуникативных умений. Это: умение организовываться и ориентироваться

в партнерах, объективно воспринимать окружающих людей (понимать их настроение, характер, читать экспрессию их поведения); умение ориентироваться в ситуациях общения, знать и выполнять правила общения, умение сотрудничать в различных видах деятельности (коллективно ставить цели, планировать пути их достижения, совместно выполнять, анализировать и оценивать достигнутое).

Мы полагаем, в рамках коммуникативной функции в детском коллективе в полиэтнической образовательной среде могут воспроизводиться самые разнообразные модели человеческого общения и складываться основы КМЛО в национальном своеобразии культур. Такое общение, наряду с принятием культуры другого народа, предполагает владение определёнными культурологическими умениями (соотнести знания о культуре других народов со знаниями своей культуры, умения вести себя в соответствии с требованиями этикета другого народа, выбирать адекватные способы разрешения межличностных конфликтов и др.).

Организаторская функция предполагает необходимость специальной подготовки педагогов как носителей высших культурных ценностей для деятельности в культурном пространстве полиэтнической школы. Она связана организаторской деятельностью педагога ПШ в направлении формирования КМЛО учащихся, где существенное значение приобретает культурологическая подготовленность самого педагога, поскольку она способствует адекватному педагогическому взаимодействию с воспитуемыми. Организаторская деятельность педагога полиэтнической школы заключается: в последовательной реализации разнообразных педагогических проектов в учебной и внеучебной деятельности школьников; в предупреждении ксенофобии; оказания помощи в разрешении межличностных конфликтов; создании организационно-педагогических условий для выявления их задатков и развития интересов, индивидуальных способностей. В рамках организаторской деятельности педагога ПШ культурологический подход способствует решению следующих ключевых педагогических задач:

- формирование культурных традиций полиэтнической школы при организации детского коллектива, в котором закладываются соответствующие формы и правила его существования, нормы поведения и межличностного общения; стимулируется готовность использовать усвоенные в процессе обучения образцы КМЛО;

- организация и обеспечение необходимого взаимодействия педагогического коллектива полиэтнической школы, учащихся, родителей и социума;

- создание педагогических условий для адаптации и активного взаимодействия школьников в полиэтнической образовательной среде в

диалоге культур и выборе культурно приемлемых форм межличностного общения с окружающими;

- создание условий для культурного творчества детей.

Мы считаем, в реализации поставленных задач в полиэтнической образовательной среде школы в пространстве культуры приоритетами воспитания должны стать: народная мудрость, традиции, фольклор, ритуалы, народные игры и так далее. Все это должно «работать» на эффективное развитие КМЛО школьников, воспитание гуманности, справедливости, стремления к бесконфликтным межличностным отношениям, оказанию взаимопомощи, а также обеспечивают взаимодействие тех духовно-нравственных качеств личности, которые способствуют формированию здоровой, гармонически развитой личности. Например, доведение до учащихся смыслов национальных игр во время их проведения в школе; разъяснение сути и совместное празднование народных праздников и др.

Дети всегда активно участвуют в таких массовых мероприятиях, готовятся к ним, но не всегда понимают их суть. Задачи педагогов по окончании мероприятий, допустим праздников, разъяснить их культурный смысл. Например, Наурыз (Новруз) – в переводе сиранского языка – «новый день» – красивый древнейший народный праздник, связанный с пробуждением природы, празднуемый народами более трёх тысячелетий в национальном своеобразии культур. Истоки праздника исходят из Центральной Азии. Праздник приурочен ко дню весеннего равноденствия. Он символизирует окончание зимы и приход весны, обновление всего живого, начало нового земледельческого цикла.

Как объект нематериального культурного наследия человечества Новруз в 2009 году был включен ЮНЕСКО в репрезентативный список, а в 2010 году Генассамблея ООН объявила 21 марта Международным днем Новруза и призвала все страны прилагать усилия для популяризации в мире этого древнего праздника как культурной ценности человечества [11].

Аналогичный подход можно использовать при организации и разъяснении духовно-нравственных и культурных ценностей празднования Курбан-айта (Курбан-байрам) – дня жертвоприношения Аллаху, ритуальных обычаев, с ним связанных [12], православной Пасхи, Масленицы и др., что формирует у школьников личностное уважение к культуре этносов, обычаям, традициям, ритуалам [13], предупреждает ксенофобию. Безусловно, всё перечисленное способствует эффективному развитию КМЛО учащихся. Большую помощь в этой работе может оказать сотрудничество с национальными культурными центрами полиэтнического региона.

Культурологический подход к проблеме организации КМЛО школьников в ПШ напрямую связан с аксиологическим подходом

(А.А.Абдуллина, Ш.А.Амонашвили, Б.М.Бим-Бад, Е.С.Ванина, Л.А.Волович, Б.З. Вульф, Б.С. Гершунский, В.И.Загвязинский, В.Б.Медушевский, Н.Д.Никандров, В.В.Розанов, В.А.Сластёнин, Э.Н.Фаустова, П.Г.Щедровицкий и др.).

Аксиологический подход – (от греч. axia – ценность и logos – учение) к менеджменту КМЛО школьников в ПШ нас привлекает тем, что в качестве объекта познания выступает концепция миропонимания целостного человека, утверждение ценности его жизни, отношений, воспитания, обучения и образования в целом. При этом имеется в виду ценностное отношение к человеку любого вероисповедания, любой этнической культуры, понимание самореализации личности как смысла человеческой деятельности в пространстве культуры. Данный подход обеспечивает учащимся открытие аксиологического образовательного «Я» личности на основе субъект-субъектного взаимодействия в межличностном общении в полиэтничном коллективе. А также осознание смысла, внутреннего духовно-ценностного содержания конкретного бытия в его целостности, где человек является одновременно и исходным объектом, и субъектом культурного взаимодействия. Как видим, здесь существенными становятся уникальность человека, признание его личности как абсолютной ценности, онтологически автономной индивидуальностью, интериоризирующей этнические культурные ценности и межнациональные отношения в детском коллективе.

Смысл выбора аксиологического подхода к менеджменту КМЛО школьников в ПШ можно аргументировать мнением Б.С.Гершунского об общих человеческих ценностях, считаящим, что при всех различиях человеческих сообществ, их ментальности, их религиозных или политических предпочтений, существуют некоторые общие для всех ценности, которых в той или иной мере придерживаются все. При всех индивидуальных различиях людей и специфике той или иной человеческой общности, того или иного социума в целом, можно найти мировоззренческие инварианты, которые позволяют обнаружить спасительное единство в естественном многообразии человеческих устремлений, определяющих систему жизненных ценностей, приоритетов, поведенческих установок и оценочных критериев [14].

На этих основаниях можно считать, что аксиологический подход к менеджменту КМЛО школьников в ПШ базируется на:

- ценностном отношении к личности ученика, которое должно быть заботой всех причастных к менеджменту КМЛО школьников в ПШ: педагогического коллектива, родителей, социума, где в процессе освоения культурных ценностей ученик в той или иной мере сам становится ценностью;
- понимании растущим человеком социальной природы этнических

культурных ценностей;

- рефлексии культуры межличностных отношений в соответствии с мировоззрением и жизненной позицией личности, задающих систему ценностных приоритетов в полиэтнической образовательной среде;

- формировании установок к саморегуляции поведения взаимодействующих субъектов в различных жизненных ситуациях в процессе вхождения в культурное образовательное пространство полиэтнической школы.

Подчеркнём, педагогическая функция аксиологического подхода к менеджменту КМЛЮ школьников в ПШ реализуется в её ориентирующей, направляющей, корректирующей роли. Важность её реализации в культурном пространстве полиэтнической образовательной среды на современном этапе развития казахстанского общества неоспорима.

Подводя общий итог на примере взаимосвязи только лишь двух описанных подходов при сложившемся предпочтении, в качестве методической доминанты при решении задач менеджмента КМЛЮ школьников в ПШ выступают:

- обогащение содержания школьных предметов национальными культурными компонентами;

- использование интерактивных методик и технологий обучения; проблемных заданий;

- проведение ситуативных диалогов по предупреждению межличностных конфликтов и ксенофобии в полиэтнической среде; национальных игр;

- коллективных исследовательских творческих проектов;

- тренингов межнационального общения;

- диспутов о культуре межличностных отношений, викторин, предметных олимпиад, соревнований;

- посещение региональных национальных культурных центров, краеведческих музеев, выставок мастеров искусств; привлечение школьников к совместному отбору экспонатов и участию в творческих выставках и т.д.

На наш взгляд, методическая приемлемость и эффективность таких мероприятий способствует исполнению взаимодействующими субъектами роли культурных посредников и роли субъектов диалога культур, формированию у них системы культурных ценностей средствами приобщения к этническим ценностям многонациональной культуры региона, что, в конечном счёте, позитивно влияет на формирование культуры межличностных отношений учащихся. Однако формирование КМОЛ может стать эффективным только в том случае, если школьник будет непосредственно вовлечен в пространство культуры, повседневную духовную насыщенную жизнь полиэтнической школы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баймолдаев Т.М. Педагогический менеджмент и современное управление школой. Монография. – Алматы: Научно – издательский центр «Гылым», 2001. – 136 с.
2. Каракулов К.Ж. Педагогический менеджмент и управление школой: учебник для руководителей школ и студентов (от школы к органам управления образованием).- Шымкент: «Нурлы Бейне», 2006. – Серия («Управление XXI века»). – 200 с.
3. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. – 224 с.
4. Шамова Т.И., Давыденко Т.М. Управление образовательным процессом в адаптивной школе.- М.: Педагогический поиск, 2001. – 384 с.
5. Бондаревская Е.В. Теоретико-методологические вопросы изучения формирования педагогической культуры.//Формирование педагогической культуры будущего учителя: Сб. науч. тр. - Ростов- на/Д., 1989. – с.28-36.
6. Бондаревская Е.В. Воспитание как возрождение человека культуры и нравственности: РГПИ, 1991. – 174 с.
7. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. Воспитательная работа в современной школе. Воспитание: от формирования к развитию. – М. – Ростов-на-Дону: ТЦ «Учитель». 2000. – 192с.
8. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. Воспитательная работа в средней школе. От коллективизма к взаимодействию – М.: ТЦ «Учитель». – 2001. – 287с.
9. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. Пособие к спецкурсу для высших педагогических учебных заведений, институтов усовершенствования учителей, повышения квалификации работников образования. – М.: Арена, 1994. – 221 с.
10. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников. – М.: Педагогика, 1984. – 180 с.
11. gia.ru/society/20130321/928259835.htm
12. <http://www.calend.ru/holidays/0/0/984/8/>
13. Байбурун А. К. Ритуал в традиционной культуре. - СПб., 1993. – С. 85.
14. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования//Педагогика, –2002. –№7,– с.4-5.

ҚОЛДАСОВА О.Ш., МҰСАҚҰЛОВ Қ.Т. КӨПЭТНИКАЛЫ МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада көпэтникалы білім беру ортада мәдениет менеджментіне оқушылардың тұлғааралық қатынастарының ұлттық мәдени ерекшелігі тұрғысынан әдіснамалық тәсілдері қарастырылған.

Кілт сөздер: әдіснамалық, тәсіл, менеджмент, мәдени тұлғааралық қатынастары, оқушылар, көпэтникалы білім беру орта, көпэтникалы мектеп.

В статье рассматриваются методологические подходы к менеджменту культуры межличностных отношений школьников в полиэтнической образовательной среде в контексте национального своеобразия культур.

KOLDASOVA O. S., MUSAKULOV K.T. METHODOLOGICAL APPROACHES TO MANAGEMENT OF THE INTERPERSONAL RELATIONS OF SCHOOL STUDENTS AT MULTIETHNIC SCHOOL

The article considered methodological approaches to management of culture of interpersonal relations of pupils in the multiethnic educational environment in context of national originality of cultures.

Keywords: *methodology, approach, management, culture of the interpersonal relations, school students, multiethnic educational environment, multiethnic schools.*

ӘОК 373. 5.78.01

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

ҚҰРМАНБЕКОВА Ж.Ж

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымдық көзқарастарды қалыптастырудағы қоршаған ортаның әсері, қоғам туралы түсініктер, дүниетаным жайлы айтылған.

Кілт сөздер: *бастауыш сыныптар, оқушылар, дүниетаным, қоғамтану, тәрбие.*

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының қоғамдық өмірінде жүріп жатқан демократиялық өзгерістерге байланысты белгілі әлеуметтік шарттарды ескере отырып, жеке тұлғаны қалыптастыруды көздеген білім беру жүйесіне қойылатын талаптар күшейе түсуде. Сол талаптардың бірі – оқушының дүниетанымын қалыптастыруда елеулі ықпал жасайтын білім мазмұнын жетілдіру. Білім – дүниетанудың кәусар бұлағы. Ол неғұрлым тереңдеген сайын дүниетаным да қалыптасып, тұрақтана түседі [1].

Дүниетанымның қалыптасуына адам, табиғат, қоғам туралы білімдер тірек болады. Адам, табиғат, қоғам – біртұтас дүние. Адам, табиғат, қоғам арасындағы байланысты және олардың үнемі бірлікте дамитынын оқушылар бастауыш сыныптан бастап оқып, түсінуі жолға қойылып отыр. Өйткені, дүниетануды бастауыш сыныпта оқытудың барысында оқушының таным үрдісі дамиды. Танымға көмегін тигізетін оқушының сезім мүшелерінің жұмысы арқылы олар сыртқы дүниені қабылдайды. Әртүрлі оқу әрекеттері

нәтижесінде олар дүниені біртұтас бірлікте сезініп, қабылдау арқылы санасында білім қоры жиналып, ой-өрісі кеңейеді.

«Дүниетаным», «таным», «қазақ дүниетанымы» саласында көптеген құнды ой-пікірлер мен көзқарастар философ ғалымдардың (С.Б.Крымский, Б.М.Кедров, Э.Нысанбаев, А.Қасабеков, М.Орынбеков, Ж.Алтаев, Д.Кішібеков және т.б.) еңбектерінде жан-жақты талқыланып келеді [2].

Бүгінгі күні білім мазмұнын кіріктіріп оқыту арқылы оның ғылыми деңгейін көтеру мәселесі қойылып отырған жағдайда бастауыш сыныпта оқушыларға табиғат, адам, қоғам жайында беретін білім негізінде олардың дүниетанымын қалыптастыру үшін дүниетануды оқытудың ғылыми әдістемелік жүйесін жасау – орынды талаптардың бірі.

Өз бетінше дербес мемлекет егемен ел болып өзінің экономикасын, әлеуметтік идеялогиялық қабілетін, өз мәдениетін қалыптастырып жатқан жас ел үшін күрделі қайшылықтар болатыны сөзсіз. Жаңа ұлттық мемлекеттің қалыптасуы – ішкі, сыртқы, дәстүрлі және бүгінгі күштердің арақатынасын айқындайтын күрделі қайшылықтарға толы үрдіс. Тарихи тәжірибе оның күтпеген бет бұрыстарға, ойда жоқ өзгерістерге толы екендігін көрсетеді. Осы бұлттарысы мол қайшылықтарға толы кезеңде жас ұрпақ тәрбиесі, оның қалыптасуы, дамуы, өз саласын шебер меңгеруі кезек күттірмейтін сауалдардың біріне жатады.

Сонымен, ғылыми дүниетанымның қалыптасуы тұтас педагогикалық үдерістің барлық салаларына енуі керек. Оқыту және тәрбие жұмыстарының әртүрлі құралдарын, әдістері мен тәсілдерін жинақы пайдаланудың нәтижесінде оқушылардың ғылыми көзқарастары, сенімі және мұраты қалыптасады.

Бастауыш сыныпта бастапқыда «Дүниетану» пәні оқылмағанымен, оқу бағдарламасына қоршаған дүниеден ұғым беретін материалдар, яғни, дүниетану материалдары бастауыштың бірінші сыныбында «Айналамен таныстыру», екінші сыныбында «Табиғаттану» пәндері арқылы меңгерілсе, соңғы жылдары мазмұны да, мақсаты да жаңа «Дүниетану» пәні республиканың барлық бастауыш сыныптарына ендіріліп отыр. Бұл пән бойынша оқушыларға еліміздің табиғаты, табиғи байлығы, экономикасы, ғылымы мен мәдениеті, этика, әдеп, эстетика, құқық пен өнері, адам – адам, адам – қоғам, адам – табиғат арасындағы қарым-қатынас түрлері жайында ғылыми-сарамандық ұғымдар беріледі. Пәнді оқып меңгеру барысында оқушылар дүниенің үш құрамдас бөлігі: адам, қоғам, табиғат саласынан білім алады. Атап айтсақ, қоршаған дүние заттары, құбылыстары, табиғат, экология туралы ғылыми түсінік қалыптасады. Тарихи деректер жайында жалпы мағлұмат алып, халықтың салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, табиғат байлығы, мәдени-әдеби, көркем-қолөнер шығармашылығы арасындағы байланысты, сабақтастықты көре білуге үйренеді. Пәннен алған ұғымдарын

басқа пәндермен кіріктіре оқу арқылы дүниенің тұтастығы жайында жүйелі білім негізі қалыптасады [3].

Бастауыш сынып оқушысының өмірге, табиғатқа көзқарасының қалыптасу үдерісі дүниетаным идеясы элементтерін игеруден, яғни білімнің, ғылымның негіздерін және мінез-құлықтарын, белгілі нормаларын білу, оларды сақтай білуден басталады.

Болашағынан зор үміт күтетін кез-келген тәуелсіз елдің, азат өмір сүру жолындағы ұлттың ең қастерлі міндеті – өткен тарихымен үндес бола алатын, жас ұрпақтың санасын шындауға қызмет ететін білім жүйесін қалыптастыру. Ал мұндай білім жүйесі сол ұлттың төл болмысымен санасу арқылы жүзеге асады. Өйткені, өткен тарихтың сын көзінен өткен құнды ұлттық дүниетаным мұралары жас буынның рухына негіз болып қаланып, болашаққа бағыт жасап отырған жағдайда ғана ұрпақтар арасындағы сабақтастық үзілмейді.

Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық дүниетанымды халықтық өнер құралдары арқылы қалыптастыру жұмыстары осы күнге дейін ғылыми практикалық деңгейде жан-жақты зерттелмеуі аталған мәселенің өзектілігін көрсетеді [4].

Бастауыш сынып оқушыларына табиғат туралы дүниетанымдық ұғым беруде ұжымды оқушыларға қарапайым мысалдармен жеткізудің тәрбиелік әсері үлкен. Берілетін білім олардың өзін қоршаған ортаға байланыстыра жүргізуді талап етеді. Мұндағы негізгі мақсат – оқушыларды еңбексүйгіштікке тәрбиелей отырып, табиғатты гүлдендіруге өз үлесін қосатын адамдардың шығармашылық еңбегін әр уақытта баса көрсету. Ондай білім негіздері оқушылардың дүниетанымды кеңейтеді. Оқушы бойындағы табиғатқа деген ынта, табиғат көріністеріне байланысты өтілетін шаралар арқылы, саяхат, табиғаттағы өзгерістерді бақылау, тірі табиғат мүйісіндегі жұмыстар, еңбек және табиғат күнтізбектерін толтыру арқылы іске асырылады. Ол үшін баланың ынтасын тудырудың маңызы зор. Ынтасын арттыру пәнге деген қызығушылықты арттырып, сабақты жақсы үлгеруіне жәрдемдеседі. Баланың психикалық дамуына, яғни не нәрсені болмасын жақсы түсініп, есте сақтай алуына, ақыл-ойының, тілінің дамуының жағдайын туғызады. К.Д.Ушинский «Бастауыш мектеп оқушыларының логикалық ойы мен тілін дамыту сөзге емес, тікелей қоршаған ортадан алған әсерлеріне негізделуі керек» – деп есептеді. Табиғат туралы оқығандарын түсініп қана қоймай, табиғаттағы заттарды дұрыс ұғып, олардың айырмашылықтары мен ерекшеліктерін байқай білуге үйрету керек. Оқытуда табиғат нысандары мен көп құбылыстарын пайдалану қажеттігін атап көрсетті. Мұғалім оқушыларды алдымен бақылауға, онан соң өз бақылауларын жинақтап, ой қорытуға үйретуге міндетті деп есептейді.

Табиғатты зерттеуге деген ынтасын дамыту бақылаудан басталуы қажет. Бақылай білу өздігінен пайда болатын нәрсе емес, оны дамытып, жаттығулармен тәрбиелеп отыру керек. Оқушы бақылаудың міндетін, мақсатын, бақыланатын нысанның немесе құбылыстың түрін, түсін айыра біліп, мұғалімнің басшылығымен алдын-ала тиісті тапсырмалар беріліп, неге назар аудару керектігін ескеріп, жүйелі, жоспарлы толық жүргізілуі қажет.

Бастауыш сыныптардың мұғалімдері балаларға табиғаттанудан білім беріп қана қоймайды, сонымен бірге оларды табиғатқа ұқыпты қарауға тәрбиелейді. Табиғаттан әсемділік көріп, сезе білуге үйретеді.

Бастауыш сынып оқушылары сыртқы әсерді қабылдағыш келеді, балаларды неге үйретсе, соның бәрін ақиқат деп сенеді. Сондықтан оқушыларға адамгершілік тәрбие беру жұмысында олардың өміріндегі бір күнді де босқа жіберуге болмайды.

Сондықтан да, балалардың нақты табиғат жайында ұғымын қалыптастыру үшін ең тиімді бақылау әдісі деп есептейміз. Себебі, жас баланың өмірінің біразы табиғат жайында ұғымын қалыптастыру табиғат аясында (сурет, ойын, саяхат, еңбек кезінде) өтеді.

Бала айналадағы тау-тас, өзен-көл, жасыл жапырақ, су аспанда нұрын төккен күн сәулесін шашқан ай, жымындаған жұлдыздар бәріне қуана қарайды. Олар әрқашан табиғат құбылыстарын (күннің күркіреуі, найзағайдың жарқылдауы, мөлдір шықтың тұруы, жаңбырдың, қардың, бұшақтың көрінуін т.б.) тамашалайды. Ондай құбылыстар мен заттарды бала тікелей көріп, ұстап сезген жағдайда ғана білім дәлірек болады [5].

Балаларды адамгершілік сезімге тәрбиелеуде оларға еңбектің қандай да болмасын бір түрін шындыққа дұрыс көзқарастарын қалыптастыру үшін қажетті оқиғаны көрсетуге әрқашан жағдайлар бола бермейді.

Білім мен тәрбие беру арқылы адамның ой-сезіміне, мінез-құлқына, дүниетанымына әсер етуге болады. Ғұлама ойшыл Әл-Фараби айтқандай адамдағы үш қабілетті дұрыс жолға қойып тәрбиелеу арқылы дұрыс нәтижеге жетуге мүмкіндік туады. Дүниедегі ең бағалы байлық – адам болғандықтан, оның қоршаған дүниеге көзқарасы, білім деңгейі қоғам дамуында, табиғатты сақтауда және өзінің тұлға ретінде қалыптасуында негізгі орын алады. Оның адамдық қасиеттері, ұстайтын жолы, дүниеге көзқарасы, мақсат-тілегі, мінез-құлқы, моральдық бейнесі іштей өзімен бірге тумайды, қоғамда, басқа адамдар арасында өмір сүру барысында қалыптасады.

Жасөспірімдердің дүниетанымын қалыптастыруға алдыңғы қатарлы қазақ жазушылары мен ақындарының өмірді, табиғатты, адамды, қоғамды паш ететін шығармалары да түбегейлі әсер етеді. І.Жансүгіров, С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сияқты атақты ақын-жазушыларымыздың әрбір туындысы дүниетанымдық негізде жазылған. Әсіресе, І.Жансүгіровтың «Жетісу суреттері» поэмасында қазақ жері

табиғатының сұлулығы, онда кездесетін көптеген жануарлар мен өсімдіктердің сипаты көркем берілген.

Қорыта келгенде, қазіргі кезде оқушылардың дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыру – баршамызды толғандыратын ең көкейкесті мәселелерінің бірі екені сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Астана, Ақорда, 2010 жылғы желтоқсанның 7-сі. № 1118
2. Керімбаева Р. Оқушының дүниетанымын қалыптастыру. /Бастауыш мектеп 2005/4 29 бет
3. Майғараева Г., Қалиев С, Нысанбаева Г. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері – Алматы : Білім, 2001. – 223б. с.
4. Әбділдина С.Қ. Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуге болашақ мұғалімдердің даярлығын қалыптастыру. Пед.ғыл.канд. ... дис. автореф. – Қарағанды, 2005. – 26б
5. Қожагелдиева С. / Дүниетану пәнін оқытуда адамгершілік тәрбиесін арттыру // Бастауыш мектеп. 2005. №3.

KURMANBEKOVA J.ZH.FORMIROVANIIE MIROVOZZRENIYA UCHASHIXSIA NACHALNYKH KLASSOV

В статье рассматривается влияние окружающей среды на формирование мировоззрения учащихся начальных классов.

Ключевые слова: *начальные классы, учащиеся, мировоззрение, природа, познание, воспитание.*

KURMANBEKOVA ZH.ZH.FORMIING THE WORLDVIEW OF PRIMARY SCHOOL PUPILS

In this article consider forming the environmental society worldview of primary school pupils.

Keyword: *primary school education, pupils, outlook, nature, knowledge upbringing.*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Әліпбек А.З. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Арнайы педагогика» кафедрасының доцент міндетін атқарушы, п.ғ.к.

Жапбаров Г.А. – Мектепке дейінгі тәрбие және дефектология кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Абдукадирова З.Е. – № 57 жалпы орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Шымкент қаласы.

Ибаишова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының меңгерушісі п.ғ.к.;

Каратаев Н.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының магистр оқытушысы;

Турсинбаева А.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының ізденушісі.

Қошанова З.А. – Ж.Досмұхамедов атындағы педагогикалық колледждің оқытушысы, Орал қ.;

Ысқақова Қ.А. – Ж.Досмұхамедов атындағы педагогикалық колледждің оқытушысы, Орал қ.;

Қыстаубаев Н.К. – Арман мектеп-гимназиясының Орыс тілі және орыс әдебиеті пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

Махмұтова К.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Жалпы педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

Таутаева Г.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Арнайы педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

Тәжібаева А.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Ағылшын тілі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Тұрмаханова С.Ә. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Мектепке дейінгі тәрбие және дефектология» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Баймаханова Г.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, х.ғ.к.;

Қозыкеева Р.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, т.ғ.к.;

Қобланова О. Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, х.ғ.к.

Мәдібекова Ғ.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының меңгерушісі, х.ғ.к., доцент;

Мүтәлиева Б.Ж. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доцент м.а., х.ғ.к.;

Бизараева А.Т. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті.

Омуралиева М.Н. – С.Нааматов атындағы Нарын мемлекеттік университетінің аспиранты, Қырғыз Республикасы;

Бейшеналиева У.У. – С.Нааматов атындағы Нарын мемлекеттік университетінің п.ғ.к., аға оқытушы, Қырғыз Республикасы.

Сартбаева Ғ.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Биология» кафедрасының а.ш.ғ.к., доцент;

Мамытова Ә.Ы. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Биология» кафедрасының аға оқытушы;

Оспан Ә.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, студент.

Таттибаева Ж.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының магистр-оқытушысы;

Тәжібаева С.М. – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Аналитикалық, коллоидтық химия және сирек элементтер химиясы» кафедрасының профессоры, х.ғ.д.;

Мұсабеков Қ.Б. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «Аналитикалық, коллоидтық химия және сирек элементтер химиясы» кафедрасының профессоры, х.ғ.д.

Шағраева Б.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, х.ғ.к.;

Қалбырова А.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының магистр-оқытушысы;

Битемирова А.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, х.ғ.к.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Абиева А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «География» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Ағұлықова Ұ.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Қазақстан және әлем тарихы» кафедрасының магистр-оқытушы.

Алдабергел М.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Қазақстан және әлем тарихы» кафедрасының доценті, т.ғ.к. ҚР тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының академигі.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Байғұтова А.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.;

Танабаев Ф.Ө. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Байғұтова Д.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент;

Пазылова А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы.

Баймусаева С.С. Домалақ ана атындағы жалпы орта мектебі, ОҚО Бәйдібек ауданы.

Исабекова Г.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақ және әлем әдебиеті» кафедрасының аға оқытушы;

Нарожная В.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының доценті, ф.ғ.д.

Сыздық Р. – ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Ахметова Ж. О. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушы.

Бодауова Б.Қ. – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің доценті, п.ғ.к.;

Бейбітова Қ. – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің студенті.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Арынгазиева А.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Шетел тілдері» кафедрасының магистр-оқытушы.

Кеңесбай Н.Е. – «Сырдария» университетінің магистранты, Жетісай қаласы.

Нурбекова С.Б. – Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты, Түркістан қаласы.

Жанатаев Қ.А. – Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің «Ағылшын филологиясы» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Түркістан қаласы.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Қолдасова О.Ш. –№20 Сәкен Сейфуллин атындағы мектеп-гимназиясының директоры, Сайрам ауданы, ОҚО;

Мұсақұлов Қ. Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

Құрманбекова Ж.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Арнайы педагогика» кафедрасының аға оқытушысы.

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Алипбек А.З. – к.п.н., и.о доцент кафедры «Специальной педагогики» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Жапбарова Г.А. – к.п.н., старший преподаватель кафедры «Дошкольное образование и дефектология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Абдукадирова З.Е. – учитель казахского языка и литературы общего средней школы №57 г. Шымкент.

Ибаишова А.Б. – заведующая кафедрой «Методика начального обучения» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Каратаев Н.С. – магистр-преподаватель кафедры «Методика начального обучения» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Турсинбаева А.М. – соискатель кафедры «Методика начального обучения» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Кошанова З.А. – преподаватель педагогический колледж им.Ж.Досмухамедова, город Уральск;

Искакова К.А. – преподаватель педагогический колледж им.Ж.Досмухамедова, город Уральск;

Кистаубаев Н.К. – преподаватель русского языка и литературы школы-гимназии «Арман».

Махмутова К.И. – к.п.н., ст. преподаватель кафедры «Общая педагогика и психология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Таутаева Г.Б. – к.п.н., старший преподаватель кафедры «Специальной педагогики» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Таджибаева А.А. – старший преподаватель кафедры «Английский язык» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Турмаханова С.А. – старший преподаватель кафедры «Дошкольное воспитание и дефектология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

ЕСТЕСТВОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Баймаханова Г.М. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.х.н.;

Козыкеева Р.А. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.т.н.;

Кобланова О.Н. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института. к.т.н.

Муталиева Б.Ж. – и.о. доцент Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О.Ауезова, к.х.н.;

Мадьбекова Г.М. – заведующая кафедрой «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института. к.х.н., доцент.;

Бигараева А.Т. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Омуралиева М.Н. – аспирант Нарынского государственного университета (НГУ) им. С. Нааматова, Кыргызская Республика;

Бейшеналиева У.У. – к.п.н., ст. преподаватель Нарынского государственного университета (НГУ) им. С. Нааматова, Кыргызская Республика.

Сартбаева Г.М. – доцент кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.с/х.н.;

Мамытова Ә.Ы. – старший преподаватель кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Оспан Ә.Е. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Таттибаева Ж. – магистр-преподаватель кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Тажыбаева С.М. – профессор кафедры «Аналитической, коллоидной химии и редких элементов» Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, д.х.н.;

Мусабеков К.Б. – профессор «Аналитической, коллоидной химии и редких элементов» Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, д.х.н.

Шаграева Б.Б. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.х.н.;

Калбырова А.К. – магистр-преподаватель кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Битемирова А.Е. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.х.н.

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Абиева А.С. – магистр-преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Агулыкова У.А. – магистр-преподаватель кафедры «Истории Казахстана и мировой истории» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Алдабергел М. Н. – доцент кафедры «Истории Казахстана и мировой истории» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.и.н., академик Академии истории и общественных наук РК.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Байгутова А.М. – старший преподаватель кафедры «Языкознание» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.;

Танабаев Г.У. – старший преподаватель кафедры «Языкознание» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Байгутова Д.Н. – заведующая кафедрой «Языкознание» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н., доцент;

Пазылова А.С. – старший преподаватель кафедры «Языкознание» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Баймусаева С.С. – общая средняя школа имени Домалак ана, ЮКО Байдибекский район.

Исабекова Г.Е. – старший преподаватель кафедры «Казахской и мировой литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Нарожная В.Д. – доцент кафедры «Языкознания» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.ф.н.

Сыздык Р. – академик НАН РК, д.ф.н., профессор, главный научный сотрудник Института языкознания им. А.Байтурсынова.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Ахметова Ж.О. – Старший преподаватель кафедры «Музыкальное образование» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Бодауова Б.Қ. – доцент кафедры «Музыкальное образование» государственного университета имени Шакарима города Семей, п.ғ.к;

Бейбітова Қ. – студентка Государственного университета имени Шакарима города Семей.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

Арынгазиева А.А. – магистр-преподаватель кафедры «Иностранные языки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Кенесбай Н.Е. – магистрант университета «Сырдария», г. Жетысай, ЮКО.

Нурбекова С.Б. – магистрант МКТУ имени К.А.Ясави города Туркестан;

Жанатаев Қ.А. – доцент кафедры «Английской филологии», МКТУ имени К.А.Ясави города Туркестан, к.ф.н.

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ**

Колдасова О.Ш. – директор школы-гимназии № 20 имени С.Сейфулина, Сайрамский район, ЮКО;

Мусақұлов К.Т. – старший преподаватель кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

Құрманбекова Ж.Ж. – старший преподаватель кафедры «Специальная педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Аяшев О. Алғы сөз.....	3
Әліпбек А.З. Негізгі шағын комплектілі мектептерде жеткіншектердің салауатты өмір салтын әсемдік дүниесін сақтай білу арқылы қалыптастыру жолдары	5
Жаббарова Г.А., Абдукадирова З.Е. Ауызша сөйлеу мәдениетін дамыта оқытудың жүйесі.....	10
Ибаишова А.Б., Каратаев Н. С., Турсинбаева А. М. Использование информационных технологий в учебно-воспитательном процессе школы.....	14
Кошанова З.А., Искакова К.А., Кистаубаев Н.К. Подготовка специалистов к управленческой и педагогической работе в системе современного образования.....	21
Махмутова К.И. Болашық педагогтардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру шарттары.....	27
Таутаева Г.Б. Ақпараттандыру жағдайында бастауыш сыныптың оқу процесін жаңарту мәселелері.....	32
Tajibaeva A.A. Blogs as a platform for critical reflection and community of practice in the training processes of english as a foreign language (efl)	37
Тұрмаханова С.Ә. Сөз және оның мағынасын меңгерудің ерекшеліктері.....	42

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Баймаханова Г.М., Қозыкеева Р.А., Қобланова О.Н. Химия сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдану.....	49
Madybekova G.M., Mutaliyeva V.Zh., Bigarayeva A.T. Study and development of emulsion obtainment with encapsulated acting agent	54
Омуралиева М.Н., Бейшеналиева У.У. Применение информационных технологий при обучении высшей математике	62
Сартбаева Г.М., Мамытова Ә.Б., Оспан Ә.Е. Жоғары сатылы саңырауқұлақтарды (шампиньон, қарапайым вешенка) интенсивті әдіспен культивирлеу.....	66
Таттибаева Ж.А., Тәжібаева С.М., Мұсабеков Қ.Б. Ағын суларды тазартуда <i>rhodotorula glutinis</i> ашытқы жасушаларының негізінде алынған металл иондарының сорбенттерін пайдалану.....	70
Шағраева Б.Б., Қалбырова Ә.Қ., Битемирова А.Е. Студенттердің өзіндік танымдық қабілетін жоба әдісі арқылы жүзеге асыру.....	77

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Абиева А.С. Мемлекеттік саясатты жүзеге асырудағы сыбайлас жемқорлықпен күрестің маңыздылығы.....	83
Ағұлықова Ұ.А. Көне заманда тұрғызылған мегалиттердің бүгінгі таңда зерттелінуі мен тарихнамасы.....	89
Алдабергел М.Н. Қазақ елі – «Мәңгілік ел» идеясының ерте дәуірдегі этникалық алғы шарттары.....	96

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Байғұтова А., Танабаев Ғ.</i> Көркем шығармалардағы «бақыт» концептісі.....	107
<i>Байғұтова Д.Н., Пазылова А.С.</i> Ықшамдау құбылысының лингвистикалық сипаты.....	113
<i>Баймусаева С.С.</i> Сөз тіркесін құраудағы табыс септігінің кейбір ерекшеліктері.....	117
<i>Исабекова Г.Е., Нарожная В.Д.</i> Пословичный фонд языка как отражение его национально-культурной специфики.....	121
<i>Сыздық Р.</i> Абай тілінің тағлымы.....	127

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

<i>Ахметова Ж.О.</i> Музыка пәнін оқытудағы инновациялық әдістер.....	142
<i>Бодауова Б.Қ., Бейбітова Қ.</i> Оқушылардың рухани мәдениетін қалыптастыруда вокал өнеріндегі заманауи ағымдардың әсері.....	146

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Aryngazieva A.A.</i> The basic notions of cognitive linguistics.....	151
<i>Кеңесбай Н.Е.</i> Әдебиеттану ғылымындағы постмодернизм бағытының қалыптасуы	155
<i>Нурбекова С.Б., Жанатаев Қ.А.</i> Ағылшын және қазақ тілдеріндегі «сәби – бала» атауларының этнолингвистикалық сипаты.....	163

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

<i>Колдасова О.Ш., Мусакулов К.Т.</i> Методологические подходы к менеджменту межличностных отношений школьников в полиэтнической школе.....	172
<i>Құрманбекова Ж.Ж.</i> Бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырудың жолдары.....	179
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	184
НАШИ АВТОРЫ	188

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№4 (06)

Басуға 29.12.2015 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 12,12 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік педагогикалық институтының шағынбаспаханасында басылды.
Тапсырыс №90. Шымкент қаласы, Ғ.Ляев көшесі, 16